

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

МАЛЮГА Валерій Миколайович

УДК 355.48:323.1.019.5](477)“1941/1944”(043)

**АНТИНІМЕЦЬКА ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН І УПА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ
(1941-1944 рр.)**

спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
ШЕВЧУК Василь Петрович, доктор
історичних наук, професор

КИЇВ–2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. Формування антинімецької позиції ОУН і тактика її інформаційно-пропагандистських дій.....	37
РОЗДІЛ 3. Створення пропагандистських структур ОУН і УПА, їх завдання та підготовка кадрів.....	72
РОЗДІЛ 4. Основні напрямки та зміст антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення...	126
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	178

ВСТУП

Актуальність теми. Консолідація українського суспільства, виховання патріотично налаштованого громадянина нашої держави є найбільш нагальним завданням сучасного державотворчого процесу. У розв'язанні цього завдання важливе значення відіграє відтворення в наукових працях національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Серед історичних віх цієї боротьби чільне місце займає діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). У цьому контексті актуального значення набула потреба всебічного висвітлення антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і створеної нею УПА, яка виступала в роки Другої світової війни невід'ємною складовою їх боротьби за створення незалежної Української держави. До цього часу цей напрямок діяльності ОУН і УПА не знайшов всебічного висвітлення в історичних працях та не виступав у якості окремого предмету воєнно-історичного дослідження.

Радянська історіографія формувала суто негативну суспільну думку щодо ОУН і УПА, а аспекти їх боротьби проти німецького окупаційного режиму і, зокрема, антинімецьких пропагандистських зусиль націоналістів у кращому випадку просто замовчувала. Практично ця форма боротьби національно-патріотичних сил України проти німецького нацизму радянською історичною наукою ніколи не розглядалась.

З утвердженням незалежної України відкрилися реальні можливості об'єктивного вивчення та аналізу успіхів і невдач інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів, її ролі та місця у боротьбі українського народу проти гітлерівських окупантів.

Незважаючи на появу останнім часом значної кількості наукових праць стосовно діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни, в яких частково йдеться про інформаційно-пропагандистську діяльність цих структур, в цілому вона залишається недостатньо висвітленою. Слід визнати, що окремі автори в своїх працях розкривали складові антинімецької діяльності націоналістів, але комплексної, узагальнюючої праці стосовно оцінки місця та ролі антинімецької пропаганди ОУН і УПА у боротьбі

українського народу проти гітлерівських окупантів поки що не створено. Така обставина актуалізує пропонувану тему дослідження і має стати суттєвим кроком в подальшому об'єктивному вивченні історії боротьби українських національно-патріотичних сил проти німецьких окупантів у роки Другої світової війни.

Висвітлення цього виду антинімецької боротьби ОУН і УПА в роки Другої світової війни дає можливість встановити зв'язок між військово-політичною діяльністю українських націоналістів та розгортанням збройного опору німецьким окупантам.

Враховуючи стан наукової розробки проблеми, актуальність теми дослідження визначається, по-перше, необхідністю вивчення і узагальнення історичного досвіду антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої території України в роки Другої світової війни, що дозволить встановити історичний зв'язок між націоналістичною пропагандою та формуванням і розгортанням збройної боротьби українських національно-патріотичних сил проти німецьких окупантів.

По-друге, дослідження цієї проблеми надає можливість визначити та розкрити складові інформаційно-пропагандистської роботи підпільних осередків ОУН та її роль в розгортанні збройного опору окупантам, що лягли у подальшому в основу пропаганди УПА.

По-третє, детальний аналіз антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення дозволить виявити особливості, позитивний і негативний досвід здійснення інформаційно-пропагандистського впливу як основи проведення психологічних операцій, розгорнутих українськими національно-патріотичними силами в роки Другої світової війни.

По-четверте, вивчення науковцями й представниками органів державного і військового управління історичного досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни сприятиме розширенню їх знань, світогляду, усвідомлення сутності історичних явищ, процесів і тенденцій розвитку української військової історії.

Практика здійснення інформаційно-пропагандистського впливу на населення, що використовувалась ОУН та УПА, і сьогодні тотожна основним засадам ведення

інформаційно-психологічних операцій у збройних конфліктах. Нові реалії, в яких проходить розвиток сучасних Збройних Сил України, вимагають впровадження досвіду інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності військ (сил), протидії негативному інформаційно-психологічному впливу, організації взаємодії з громадськими організаціями та ін. як в умовах повсякденної діяльності, так і в ході миротворчих місій. Особливо актуальним є дослідження форм і методів здійснення впливу на місцеве населення, використання інформаційно-поліграфічної інфраструктури. При дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА розкривається могутній виховний потенціал, що базується на чисельних фактах свідомої самопожертви учасниками національно-визвольних змагань.

Виходячи з актуальності теми, дисертантом сформульоване *наукове завдання* – на основі аналізу архівних документів та опублікованих джерел дослідити та розкрити антинімецьку інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України, виявити її зміст та спрямованість, показати роль і місце в боротьбі українського народу проти німецьких окупантів у 1941–1944 роках.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах завдань наукової і науково-технічної діяльності Національної академії оборони України, кафедр історії, інформаційно-пропагандистського забезпечення та військової журналістики як її структурних підрозділів. Це знайшло своє відображення в участі дисертанта у науково-дослідній роботі “Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення повсякденної діяльності військ (сил)” (шифр НДР “Пропаганда”), що виконана в Національній академії оборони України на замовлення Головного управління з гуманітарних питань і соціального захисту Генерального штабу Збройних Сил України. Автором виконано розділ “Інформаційно-пропагандистське забезпечення у Другій світовій війні”, де висвітлено історію розгортання та здійснення інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА на території окупованої України, її основні напрямки, форми, методи та засоби.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є узагальнення досвіду антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України, виявлення специфіки її організації та проведення, визначення

напрянків його використання на сучасному етапі розвитку Збройних Сил України та у військово-патріотичному вихованні молоді.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- визначити фактори, що обумовили розгортання керівництвом ОУН антинімецької пропагандистської діяльності серед населення окупованої України;
- дослідити процес створення пропагандистських структур ОУН і УПА та визначення їх завдань в умовах окупації України;
- проаналізувати організацію підготовки пропагандистських кадрів ОУН і УПА;
- розкрити основні напрямки та зміст антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України;
- встановити основні періоди антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України та їх особливості;
- на основі матеріалів дослідження подати рекомендації щодо практичного використання досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України у військово-патріотичному вихованні молоді та у процесі розвитку Збройних Сил України.

Об'єктом дослідження є діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення на окупованій території України.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності та системного підходу, загальнонаукові і спеціально-історичні методи дослідження.

Проблемно-хронологічний метод сприяв виявленню комплексу обставин, що обумовили перехід ОУН на позицію свідомого спротиву окупантам, дав змогу простежити процес створення пропагандистського апарату ОУН і УПА та його антинімецької діяльності. Порівняльно-історичний метод дозволив встановити особливості антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА

серед населення окупованої України, визначити її типологічну подібність та своєрідність на кожному етапі боротьби, а також з'ясувати її вплив на політичні настрої та специфіку проведення у різних регіонах України. Логічний метод сприяв розгляду предмета дослідження у тісному взаємозв'язку з суспільно-політичними умовами німецької окупації України та у логічній послідовності розвитку подій.

В роботі над дослідженням автором застосовано загальнонаукові методи дослідження, а саме: індуктивний, аналізу і синтезу, системний. Завдяки їх використанню дисертант дослідив функціонування пропагандистських структур ОУН і УПА як сукупність організаційно-політичної та інформаційно-пропагандистської діяльності; змісту та форм роботи осередків пропаганди ОУН і УПА серед населення України; встановив періодизацію розвитку антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА; визначив основні тенденції її розвитку, притаманні кожному з цих періодів.

Принцип об'єктивності знайшов вияв у неупередженому розгляді фактів та явищ, що неоднозначно трактувалися представниками різних напрямів історіографії проблеми, прагненні автора дати наукову оцінку розглянутих історичних фактів, перевірки матеріалів існуючих наукових праць даними першоджерел.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1941 по 1944 роки і визначені з врахуванням того, що нижня межа пов'язана з початком активної співпраці між ОУН і Німеччиною та усвідомленням оунівцями її безперспективності на початку окупації українських земель, а верхня – це період, коли вся територія України була звільнена від німецької окупації.

Територіальні межі дослідження охоплюють Українську РСР, на території якої розгорталась боротьба українських національно-патріотичних сил проти німецьких окупантів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автором розроблено наукове завдання, яке не отримало всебічного висвітлення в історичній літературі та *вперше*:

- антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення в період нацистської окупації українських земель виділена як окремий предмет наукового дослідження;
- встановлено фактори, які обумовили перехід ОУН на антинімецькі позиції та розгортання інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення України, спрямованої проти німецьких окупантів;
- з'ясовано процес створення структур пропаганди ОУН і УПА, принципи їх організації та діяльності, особливості фахової підготовки пропагандистських кадрів;
- визначено та обґрунтовано періодизацію антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України в роки нацистської окупації.

Результати дослідження доповнюють і поглиблюють наукові знання з історії боротьби українських національно-патріотичних сил за відродження Української державності у роки Другої світової війни

Набуло подальшого розвитку положення щодо ролі пропаганди ОУН і УПА у розгортанні національно-визвольної боротьби проти німецьких окупантів.

Відмінність здобутих автором результатів від попередніх досліджень полягає у тому, що в роботі комплексно висвітлено складові антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої України у їх взаємодії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертаційного дослідження вже використовуються у навчально-виховному процесі зі слухачами Національної академії оборони України в ході вивчення ними дисциплін “Історія військових формувань України”, “Історія Української державності” та історичних аспектів дисципліни “Основи інформації та комунікації”. Це знайшло своє відображення в навчальних програмах та тематичних планах, у виданні навчального посібника “Історія військових формувань України”, навчально-методичних матеріалах, розроблених для проведення занять зі слухачами академії.

Викладені в дисертації матеріали, теоретичні висновки та узагальнення можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії ОУН і УПА; при

написанні підручників і навчальних посібників з військової історії; у навчальному процесі вищих навчальних закладів Міністерства оборони України; у процесі військово-патріотичного виховання молоді, особового складу Збройних Сил та інших військових формувань України; у системі гуманітарної підготовки особового складу Збройних Сил України; при організації інформаційно-пропагандистського впливу на місцеве населення в ході повсякденної діяльності та виконання миротворчих завдань частинами Збройних Сил України.

Особистий внесок здобувача полягає у тому, що наукові результати дослідження та їх публікація у фахових наукових виданнях виконані автором особисто. У співавторстві опубліковано навчальний посібник “Історія військових формувань України”, де у розділі “Українці у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)” особисто здобувачем висвітлено зміст, основні напрямки, форми і методи інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА на території України та її роль у боротьбі українського народу проти німецьких окупантів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорено на Міжнародній науковій конференції “Україна і Польща в горнилі Другої світової війни” (Київ, 5 травня 2005 р.), на Міжнародній науково-теоретичній конференції “Національні рухи опору у Східній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років” (Київ, 12–13 травня 2005 р.), на науково-практичній конференції “Система морально-психологічного забезпечення в умовах реалізації Концепції гуманітарного та соціального розвитку у Збройних Силах України” (Київ, 2 квітня 2004 р.). Основні висновки дослідження автор доповідав на науково-методичних семінарах ад’юнктів Національної академії оборони України

Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії Національної академії оборони України.

Публікації. Основні положення дисертації висвітлені у дев’яти опублікованих автором працях: п’яти авторських статтях у наукових фахових виданнях, одній статті у збірнику наукових праць, двох матеріалах наукових конференцій та у навчальному посібнику, виданому у співавторстві.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історії боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії за відновлення Української державності в роки Другої світової війни присвячена значна кількість літератури, різнопланової за проблематикою, а також за формою й жанром. За час, що минув після війни, в Україні та за її межами було видано близько чотирьох тисяч праць з історії ОУН і УПА [211, 278]. У багатьох дослідженнях автори частково торкаються проблеми антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів серед населення окупованої України у 1941–1944 рр. Однак ця тема й досі залишається однією з найменш досліджених у новітній історії України.

З метою здійснення ретельної характеристики досліджень, які складають історіографію цієї проблематики, доцільно їх розділити на декілька груп.

До першої належать праці, написані вітчизняними дослідниками в радянські часи. Радянська історіографія була суперечливою і неоднозначною, її розвиток відбувався під пресом тоталітаризму й позначився ідеологізацією і відходом від правди, викресленням з історичних досліджень національно-патріотичних мотивів. Характерною ознакою праць цього періоду є яскраво виражена антинаціоналістична позиція їх авторів, що відповідало тогочасній концепції висвітлення історії ОУН і УПА, розробленій апаратом КПРС. Так, відомий фахівець з питань історії війни М. Коваль з цього приводу зазначав: “Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи та місцеві автори повинні були автоматично керуватися положеннями союзних видань як директивою центру [244, с. 7].”

Саме тому діяльність ОУН і УПА у радянській історіографії подавалася тенденційно, у звинувачувальному плані. Членів ОУН та бійців УПА називали “українськими буржуазними націоналістами”, які, виконуючи завдання гітлерівських спецслужб, продавали і зраджували інтереси українського народу. Завдання та цілі оунівців трактувалися з позиції колабораціонізму, співпраці з Німеччиною,

звинуваченні в злочинах щодо радянського населення. У такому дусі були витримані праці К. Дмитрука [191, 193], Д. Мануїльського [304] В. Замлинського [209–210], С. Даниленка [186] та інші. Гострій критиці радянських істориків підлягали й ідеологічні основи українського націоналізму, викривався його “буржуазно-націоналістичний реакційний зміст [306, 312, 364, 444]”.

Інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів на території України в роки німецької окупації та зокрема її вплив на населення розглядалися однобоко і спрощено. Прикладами цього є праці В. Трощинського [423], В. Беляєва і М. Рудницького [129] та інших. У цих роботах висвітлюється суто антирадянський характер пропаганди ОУН і УПА. Антинімецька спрямованість їхньої діяльності, як і низка інших тем, відносилася до числа заборонених, а тому не отримала висвітлення у вітчизняній історичній науці того періоду. Це пояснюється тим, що дії українських національно-патріотичних сил не визнавалися радянською владою як складова антифашистського Опору. В цілому, за своїм змістом ці праці, як правило, були позбавлені глибокого наукового аналізу проблеми, а мали суто пропагандистське, ідеологічне призначення – формувати негативне ставлення у масового читача до діяльності ОУН і УПА [130, 236].

Такий стан радянської історичної науки того періоду відзначається багатьма ученими-історіографами [117, с. 8; 264, с. 35-36; 293, с. 39].

Звичайно, така тенденція, що продовжувалася аж до 80-х років ХХ ст. [194, 312, 417, 422, 445], перешкоджала об’єктивному аналізу ролі ОУН і УПА, з’ясуванню їхнього впливу на соціально-політичні процеси, що відбувалися на українських землях в роки Другої світової війни. Радянські дослідники так і не змогли пояснити, яким чином ОУН і УПА понад десять років змогли протистояти потужній сталінській державній машині, як в умовах тотальної системи повстанцям вдавалося виготовляти і розповсюджувати свої видання тощо. Більше того, вже в 70-ті роки у радянській історіографії відчувається помітна зміна тактики у висвітленні діяльності українських націоналістів на території окупованої України. Її характерною ознакою є перехід від перекручування і фальшування до цілковитого замовчування. Прикладом цього є така

фундаментальна праця, як “Історія Української РСР”, що видана у Києві в 1977–1979 роках, у 8-ми томах якої не міститься жодної згадки про ОУН чи УПА [224].

З 1985 р. в радянській історіографії у дослідженні національного руху Опору на території окупованої України розпочався новий період, тісно пов’язаний з процесами реформування радянського суспільства. Відсутність жорсткої цензури, зростання можливості доступу науковців до документальних матеріалів і архівних джерел, створили умови для появи нового рівня досліджень у галузі історичної науки, спрямованих на переосмислення української історії. У працях А. Чайковського, В. Клокова, М. Ковалю, В. Кучера, Т. Логунової та інших обґрунтовується твердження про те, що ОУН та УПА причетні до руху Опору німецьким окупантам. Однак і в цей період діяльність українських національно-патріотичних сил на території окупованої України у роки Другої світової війни не отримала об’єктивного висвітлення [214].

Отже, радянська історіографія не дає нам правдивого матеріалу про діяльність українських націоналістів серед населення окупованої території України в роки Другої світової війни. Характерним для цієї групи публікацій є їх ідеологічне забарвлення, що впливало на об’єктивність дослідження і, як наслідок, цілком негативну оцінку радянськими дослідниками діяльності ОУН і УПА. Однак, незважаючи на тенденційність та заідеологізованість радянської історіографії, переважно описовий характер праць, доцільно визнати її роль у викритті зловісного окупаційного режиму на території України. В дослідженнях багатьох авторів був широко використаний архівний матеріал, недоступний не лише для пересічних громадян, а й для науковців. Разом з тим, розкриваючи антирадянський вектор діяльності українських націоналістів, вітчизняна історіографія радянського періоду дає певну уяву про різноманітність форм, методів і способів інформаційно-пропагандистської роботи ОУН і УПА на території України. Тому, на наш погляд, категорично відкидати цей пласт напрацювань є недоцільним і науково некоректним, натомість необхідно досить виважено оперувати інформацією, поданою в цих працях.

До другої групи наукової літератури належать праці, які вийшли в нашій країні після 1991 року. З проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія стала виходити на якісно новий рівень вивчення історії Другої світової війни.

Можливість майже без обмежень використовувати раніше недоступні архівні матеріали спричинила активізацію науковців у дослідженні історії українського національно-визвольного руху та появу нових праць з цієї проблеми.

У перші роки незалежності України з'явилися праці, в яких ідеалізувалася діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Серед них праці А. Дуди і В. Старика [200], В. Іванишина [216], Ю. Киричука [232] та інших авторів. Зокрема, їм притаманні завищені оцінки ролі і місця українських національно-патріотичних сил у організації збройного опору німецьким окупантам. В той же час, М. Коваль у своїй статті “ОУН-УПА і третій рейх” більш критично розглядає діяльність українських націоналістів на території України, побіжно висвітлюючи деякі факти, пов'язані зі співробітництвом між ОУН (Б) та вермахтом у 1941–1942 рр. [246, с. 24–29]. Проте автор не визначає конкретних причин та наслідків зближення оунівців з Німеччиною, а тому цю працю можна вважати лише як спробу дати загальну оцінку тогочасних подій.

Натомість у працях інших істориків простежується думка про неможливість однозначного трактування діяльності ОУН як пронімецької. Вони дозволяють певною мірою з'ясувати окремі принципові аспекти діяльності ОУН і УПА. Так, зокрема, у своїй монографії О. Баган [122] розкрив трансформацію поглядів ОУН у взаємозв'язку з тогочасними військово-політичними подіями, що дає змогу прослідкувати зміни в змісті інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у роки німецької окупації України. Окремі форми та методи пропаганди ОУН напередодні та в перші роки війни Німеччини з СРСР висвітлюються у монографії П. Брицького [143]. У цих працях з'являються твердження про деякі аспекти антинімецької боротьби ОУН і УПА за Українську державність.

Починаючи з 1993 р., проглядається більш об'єктивний підхід вітчизняних науковців до вивчення історії ОУН і УПА. Концептуальні засади щодо вивчення національного руху Опору втілилися у працях М. Ковалю [247–249], С. Кульчицького [267], В. Клокова [237], В. Кучера і П. Чернеги [270], та інших. Їх позиція зводиться до того, що вивчення історії ОУН і УПА має ґрунтуватися на об'єктивному підході до з'ясування співпраці керівництва ОУН з гітлерівською Німеччиною, але разом з тим і на визнанні ОУН і УПА складовою антифашистського руху Опору.

Фактично така постановка проблеми започаткувала дослідження вітчизняними істориками антинімецького напрямку в діяльності українських національно-патріотичних сил в роки війни Німеччини з Радянським Союзом. У 1994 році захищена дисертація С. Виноградова, у якій досліджувалась діяльність ОУН і УПА щодо антифашистського виховання населення окупованої України [156]. Проте автор основну увагу зосереджує на роботі серед самих членів ОУН та бійців УПА і лише частково торкається роботи безпосередньо з місцевим населенням. А тому, на нашу думку, цю роботу можна вважати лише першою спробою науковців висвітлити антинімецьку роботу ОУН і УПА серед населення України.

Вагомий внесок у розвиток досліджень історії національного руху Опору зробили сучасні історики: О. Лисенко [277, 278], І. Муковський [336, 337], В. Сергійчук [388–391], К. Бондаренко [138], В. Кучер [269], П. Брицький [143], І. Патриляк [356–358] та інші. Праці цих авторів характеризуються наявністю широкої документальної бази та нових оцінок, які дозволяють з'ясувати окремі аспекти інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА в роки війни.

Помітно активізувалася дослідницька робота вітчизняних науковців з вересня 1997 р. у зв'язку зі створенням Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. При Інституті історії України НАН України розпочала роботу спеціальна група істориків на чолі з С. Кульчицьким з метою підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА. Результатом наукових напрацювань цієї групи стало опублікування цілої низки статей, наукових праць, текстів архівних документів, фахового висновку про діяльність ОУН і УПА та колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” [347, 376, 433]. У цих працях розкрито різні аспекти боротьби українських національно-патріотичних сил проти німецьких окупантів, однак їх антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність серед населення України не отримала достатнього висвітлення.

Серед робіт цієї групи виділяється низка праць А. Кентія [228–231; 373, с. 43–95], які ґрунтуються на великій документальній базі. Намагаючись неупереджено підійти до вивчення діяльності ОУН і УПА, автор акцентує увагу на веденні ними

інформаційно-пропагандистської роботи як серед своїх членів, так і серед населення України, військовослужбовців радянської та німецької армій. Проте такі важливі складові, як сутність і зміст, форми та методи цієї роботи достатньо не висвітлені.

Помітним внеском в дослідження національно-визвольного руху періоду 40-х і першої половини 50-х рр. є праця А. Русначенка “Народ збурений” [381], джерельну базу якої складає велика кількість документів з архівів України, Польщі, Білорусії та країн Балтії. Автор аналізує результати багатьох опублікованих сучасних досліджень і на підставі опрацьованих документів висвітлює процес створення мережі оунівських осередків на території окупованої України. Проте при наявності в роботі широкого фактологічного матеріалу хронологія його викладення не завжди дає можливість цілісно прослідкувати розвиток подій в окремих регіонах України. Діяльність ОУН і УПА у регіонах України подається автором окремими, хронологічно непов’язаними фактами, що дає можливість скласти цілісне уявлення про її масштабність та дієвість лише після їх ретельної систематизації та співставлення.

Тема боротьби ОУН і УПА з німецькими окупантами на західноукраїнських землях досить глибоко висвітлена у монографії Ю. Киричука “Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття” [233]. Автор на конкретних фактах продемонстрував ефективність впливу пропаганди ОУН і УПА на військовослужбовців вермахту, проте недостатньо уваги приділив висвітленню антинімецької роботи українських націоналістів серед населення України.

Особливу вартість мають праці, у яких автори розглядають глобальні питання, що стосуються українського визвольного руху, вписуючи їх у загальносвітовий історико-політичний контекст. Це роботи Ю. Сливки [394, 395], Ю. Шаповала [452, 453]. Інтерес у цьому контексті викликають і роботи Д. Веденєєва, в яких автор розглядає історичні постаті організаторів пропагандистської роботи в УПА та специфіку діяльності служби безпеки і органів розвідки ОУН і УПА [152–154].

Значна увага вітчизняних істориків приділяється дослідженню діяльності українських національно-патріотичних сил в окремих регіонах України. До сучасних досліджень регіонального характеру відносяться праці В. Друмова [199], А. Міхненка [327, 328], Н. Мизака [313, 314], М. Іванченка [217] та інші. Автори цих праць,

використавши раніше невідомі архівні документи, значно розширили знання про інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН і УПА на території України.

Першим дослідженням діяльності оунівців у Донбасі, виконаним на основі архівів, є книга В. Нікольського [341]. Досліджуючи діяльність осередків ОУН в регіоні, автор наголошує на багатьох напрямках їх інформаційно-пропагандистської роботи, а саме: вербування місцевого населення; проведення первісної пропаганди; тиражування та розповсюдження пропагандистських матеріалів і листівок; організація місцевих осередків “Просвіти”; використання місцевої преси з метою ведення замаскованої націоналістичної пропаганди. Ця робота відзначається широкою джерельною базою. Автор використав документи Державного архіву Служби безпеки України та архівів СБУ Донецької й Луганської областей. Проте дослідник проаналізував діяльність оунівців у Донбасі з початку 1942 року, залишивши за межами дослідження осередки ОУН (М), які з’явилися тут першими. Це дало б можливість проаналізувати і порівняти тактику і стратегію дій місцевих осередків обох течій ОУН.

Питання діяльності ОУН і УПА, у тому числі й антинімецької, в різних регіонах України розглядаються і в працях інших сучасних істориків. Зокрема, М. Слободянюк та І. Шахрайчук висвітлюють роботу оунівського підпілля у Дніпропетровській області [396], Г. Мороко – у Запоріжжі [331], А. Скоробагатов – у Харкові [392, с. 81–89], В. Семистяга – на Луганщині [385]. Розкриваючи боротьбу українських націоналістів проти німецьких окупантів, вони побіжно висвітлюють і деякі питання інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА. Корисні інформації, а також окремі аналітичні оцінки пропагандистської діяльності націоналістів у різних регіонах України подаються і у статтях В. Бойка [135], Т. Сулятицького [416], Л. Бондарук [139], Г. Бухало [147], І. Павлюка [353], В. Жилюк [204].

Тематиці національно-визвольного руху в роки Другої світової війни присвячені також видання науково-популярного характеру. Вони розширюють можливості для складання висновків про масштаби його поширення в окремих регіонах окупованої України. Прикладом цього є видання М. Андрусика “Брати грому”, де автор подає багато не зафіксованих в архівах фактів [120].

Питання пов'язані з темою дослідження побіжно висвітлюються у низці сучасних дисертаційних праць. Розглядаючи рух Опору окупантам, автори зупиняються на значенні пропаганди у антинімецькій боротьбі ОУН і УПА. І це не випадково, оскільки обійти пропагандистську діяльність в різних її формах і проявах, неможливо при дослідженні будь-якої проблеми, пов'язаної з історією ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Більшість досліджень тематики національного руху Опору в основному стосуються подій у Західній Україні. Основну увагу в них приділено діяльності ОУН (Б). В числі таких праць виділяються дослідження І. Патриляка “Діяльність ОУН (Б) у 1940–42 рр. (військовий аспект)” [355] та О. Озимчука “Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). На матеріалах Волині” [346]. В. Деревінський, досліджуючи етнопонаціональний аспект діяльності ОУН і УПА у 1940–1953 рр., доводить, що її результативність була досягнута завдяки їхньому структурованому та ефективно діючому пропагандистському апарату, який проводив популяризацію етнопонаціональних ідей українського визвольного руху. Саме завдяки пропагандистській роботі, як стверджує автор, збройно-політична боротьба націоналістичного підпілля знаходила підтримку серед населення [189]. Однак в дослідженні мало уваги приділено пропаганді ОУН і УПА серед українського населення. У дисертації Є. Горбурова показано поширення діяльності оунівців на всій території України, що дозволяє скласти загальні уявлення про сутність цього процесу. На основі вивчення архівних документів автор наголошує, що серед напрямків діяльності ОУН в Україні значних обсягів набула пропагандистська робота [175].

Особливості діяльності ОУН у 1941–1943 рр. на півдні України та в Криму досліджував у своїй науковій праці М. Слободянюк. [396]. Дисертація дає нам можливість з'ясувати, що з початком масових німецьких репресій проти націоналістів ОУН (Б) перейшла на нелегальний стан і розгорнула антинімецьку пропаганду. Автор зазначає, що основними напрямками діяльності оунівців були: розширення своєї підпільної мережі та залучення нових членів, агітація за створення незалежної Української держави та теракти проти колабораціоністів. Висвітлюючи у своєму дисертаційному дослідженні бойову антинімецьку діяльність оунівського підпілля на

Придніпров'ї, В. Гладуш доводить, що напрямки роботи ОУН на різних етапах окупації були різні. Автор стверджує, що на першому етапі оунівці обмежувалися пропагандою і роз'яснювальною діяльністю, збиранням зброї та бойовим навчанням підпільників, на другому етапі вони внесли корективу в тактику дій, яка полягала в створенні власних збройних формувань [170]. Д. Титаренко, досліджуючи у своїй дисертації пресу східної України періоду окупації як історичне джерело, стверджує, що активний пропагандистський вплив на населення оунівці здійснювали, працюючи в місцевих органах влади та друкованих виданнях, створених німецькою адміністрацією [418]. В окремих статтях Д. Титаренка розглядаються питання діяльності “Просвіт” та інших окупаційних установ, що займалися культурно-освітницькими питаннями [419]. Ці організації та установи створювалися місцевими осередками ОУН або були тісно пов'язаними з ними і виконували певні завдання націоналістичної пропаганди.

Дослідження Б. Черномаза, присвячене діяльності національно-патріотичного підпілля на Уманщині дозволило зробити висновки, що в цьому регіоні, як і в деяких інших регіонах центральної та східної України основною формою інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН була усна та друкована пропаганда [446]. Праця містить багато цінного фактологічного матеріалу, який дає змогу дослідити сутність та дієвість оунівської пропаганди серед населення України. Основним недоліком роботи, на наш погляд, є перебільшення оцінки автором безумовної ідеологічної готовності населення України до боротьби за незалежну Українську державу.

Характерними для початкової стадії досліджень інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців в Україні є праці С. Горєвалова [176, 177], у яких висвітлюється роль націоналістичної преси в пропаганді ОУН і УПА. Проте автор значною мірою повторює заполітизовані оцінки діаспорних науковців.

Дослідженню організації усної пропаганди в ОУН і УПА присвячено ряд статей О. Дмитерка [190, с. 27–32; 197, с. 138–146]. Автор, стверджуючи, що пропаганда була одним з пріоритетних напрямків в ідеологічній боротьбі українських націоналістів, одночасно наголошує на відсутності у сучасній історіографії комплексного дослідження з питань пропагандистської діяльності ОУН і УПА. Проте у своїй

публікаціях він зосереджується на вивченні націоналістичної пропаганди лише з 1944 року і винятково на західноукраїнських землях, залишивши поза увагою особливості її організації та проведення у 1941–1943 рр., а також в інших регіонах України.

Більш інформативними є дослідження львівського науковця В. Мороза, який, хоч і не торкається концептуальних питань інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА, проте досить детально розкриває проблеми в організації роботи референтури пропаганди у 1944–1950-ті роки на Дрогобиччині [197, с. 188–200]. А його стаття “Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області” [329, с. 217–229] містить багато нових фактів стосовно видавничого процесу ОУН на Львівщині: назви невідомих раніше часописів, прізвища редакторів, псевдоніми публіцистів.

Серед авторів, які при розгляді видавничого напрямку пропаганди ОУН і УПА розкривають і деякі питання антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності, можна виділити наукові праці О. Стасюк [405–409] та Ю. Романишина [378–379]. Вони дають можливість з’ясувати такі важливі питання, як організація роботи друкарень, структура цих пропагандистських осередків, використання преси в інтересах пропаганди націоналістичних ідей. Проте аспекти антинімецької пропаганди ОУН і УПА безпосередньо серед населення окупованої України не отримали достатнього висвітлення у цих наукових працях. З’явилася низка публікацій О. Ходановича, у яких автор, розкриваючи військово-політичну роботу похідних груп ОУН, наголошує на пропагандистській спрямованості діяльності створених ними націоналістичних осередків та місцевих органів влади у різних регіонах України [439–441]. Однак питання створення, функціонування та розвитку пропагандистських структур ОУН і УПА, їх антинімецької діяльності серед населення України залишилися поза увагою автора. На сучасному етапі наукового пошуку ці питання залишаються недостатньо розкритими в історичній літературі.

У той же час у працях деяких сучасних авторів, а саме: В. Поліщука [363], Є. Загрівого [207], А. Войцехівського [425, с. 180–187] та інших існує суто антинаціоналістична позиція у висвітленні історії діяльності ОУН і УПА. Характерною ознакою цих праць є упереджений підхід до розгляду проблеми, авторська суб’єктивність.

Отже, загалом сучасна вітчизняна історіографія розглядає антинімецьку пропаганду українських національно-патріотичних сил переважно в контексті їх збройної боротьби проти німецьких окупантів без аналізу її сутності і ролі у цьому процесі. У багатьох працях антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення України отримала часткове відображення, але цілеспрямовано та ґрунтовно не розглядалася.

До групи праць, що містять вагомий документально-історичний матеріал з проблеми дослідження відносяться роботи істориків української діаспори, які до 1991 р. видавалися лише за кордоном, а з моменту проголошення незалежності почали з'являтися і в Україні. В основному, це монографії, мемуари та спогади людей, які свого часу мали відношення до діяльності національно-патріотичного підпілля.

Найвагомішими з цієї групи є праці П. Мірчука [320–326], П. Потічного [369–371], Л. Шанковського [449–451], В. Косика [254, 255, 259, 425, с. 169–179], С. Мудрика-Мечника [320–325], Т. Гунчака [184, 185], А. Бедрія [125, 126] та ін., що відносяться до історіографії “бандерівського напрямку”. Характерним для робіт цих авторів є постійне підкреслення виключної ролі ОУН (Б) в організації боротьби з окупантами за відновлення Української державності. Серед праць представників “мельниківського напрямку” історіографії ОУН цінними для дослідження є роботи З. Городиського [179], Я. Шумелди [457], В. Вериги [150] та ін. Вони написані у більш виваженому тоні, хоча дещо перебільшують заслуги та авторитет ОУН (М) в українському визвольному русі.

Значна кількість історичної літератури написана прихильниками ОУН (Б). Засновником бандерівської історіографії можна вважати П. Мірчука, автора багатьох праць з різноманітних проблем історії українського національного руху Опору 40–50 років ХХ ст. У своїх творах П. Мірчук значне місце приділяє організаційній структурі ОУН, проблемі антинімецької діяльності ОУН і УПА [320–325]. У праці “Українська повстанська армія 1942–1952 рр. Документи і матеріали” [326] автор стверджує, що пропаганда була найміцнішою зброєю УПА і доводить її антинімецький характер, демонструючи для більшої аргументованості своєї позиції й деяку друковану продукцію. П. Мірчук подає значний документальний матеріал про формування базових принципів ідеології, політики і стратегії ОУН у період війни, що дозволяє

з'ясувати мету та завдання її антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності. Разом з тим слід зазначити, що праці П. Мірчука мають помітний пропагандистський характер і не позбавлені деяких вад. Так, переважаюча частина матеріалів, які подає автор, стосується боротьби УПА проти німецьких окупантів на західноукраїнських землях.. Він однобоко висвітлює політику ОУН і УПА щодо нацистської Німеччини, СРСР та інших народів, безапеляційно відстоює абсолютне право ОУН (Б) на “авторство” творення УПА і при цьому негативно характеризує опонентів з ОУН (М). Така тенденційність праць П. Мірчука значно зменшує можливість використання їх як повною мірою узагальнюючих досліджень.

П. Потічний стверджує, що антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА не обмежувалася лише протинімецькими акціями [369–371]. Значна увага надавалась здійсненню інформаційно-пропагандистського впливу на гітлерівських союзників в Галичині: угорців, румунів, італійців та ненімців, що служили у військових частинах вермахту [368, с. 80–88]. У більшості випадків це були листівки, заклики, звернення.

Деякі аспекти проблеми дослідження розглядає Л. Шанковський у праці “Похідні групи ОУН” [449]. Значна частина цієї монографії присвячена діяльності ОУН (Б) в Південній Україні. Однак, використаний фактичний матеріал в монографії межує з твердженнями автора, які подаються для обґрунтування його власних концепцій. Так, Л. Шанковський значно перебільшує розмах і місце націоналістичного підпілля в русі Опору як на Сході, так і на Півдні України, стверджуючи про те, що вплив підпільної мережі ОУН на населення у цих регіонах був сильнішим за вплив радянських партизанів і підпільників і що українське робітництво виявило значну національну свідомість й було особливо активним у націоналістичному підпіллі. Більш об'єктивніше, хоча і не без прояву свого суб'єктивного ставлення до проблеми, він висвітлює процес творення УПА та різноманітні аспекти її боротьби проти німецьких окупантів у праці “Українська Повстанська Армія” [451]. Автор стверджує, що серед політичних акцій ОУН і УПА найбільш успішною була саме масова пропаганда. При цьому Л. Шанковський високо оцінює пропагандистську діяльність обох ОУН.

Особливу вартість мають праці А. Бедрія. Висвітлюючи діяльність ОУН і УПА на окупованій території України, автор розкриває взаємовідносини ОУН з німецьким урядом в довоєнний період, в момент окупації нацистами українських земель, показує причини розриву з німцями та переходу до підпільної діяльності, що є корисним для пропонованого дослідження [125, 126]. Однак ці праці, на наш погляд, значною мірою запозичують матеріал із творів П. Мірчука та характеризуються перебільшенням деяких фактів. Зокрема, стверджується, що група Я. Стецька, яка прибула до Львова 30 червня 1941 р., налічувала “біля 100 людей”, що є перебільшенням кількості прибулих активістів [126]. Не акцентовано й увагу на роль похідних груп у розгортанні антинімецької діяльності ОУН на території окупованої України.

Значне місце в історіографії досліджуваної теми займають наукові роботи В. Косика. У його праці “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, що написана на основі опрацювання німецьких архівних матеріалів, відображено діяльність ОУН щодо розгортання мережі своїх осередків та місцевих органів управління у різних регіонах України [259]. Автор подає значну кількість німецьких документів, які безпосередньо стосуються теми дослідження. Це переважно програмні документи, накази ОУН і УПА, свого часу перехоплені німецькою розвідкою, та агітаційно-пропагандистські матеріали українського підпілля, які висвітлюють антинімецький зміст пропаганди українських націоналістів у період нацистської окупації, а також дають можливість глибше осмислити її способи і форми. Ці документи в певній мірі дозволяють визначити і роль друкованої пропаганди в боротьбі ОУН та УПА проти окупантів. Водночас слід відзначити, що робота В. Косика має низку упущень. Найбільш характерними з них є: однобічність дослідження, різний ступінь розкриття форм і методів антинімецької роботи українських націоналістів, відсутність об’єктивного висвітлення діяльності ОУН і УПА. Автор не враховує різниці між прагненнями населення східної і західної частин України, які по-різному сприйняли прихід гітлерівців. Не аналізується у цій праці й ставлення східних та західних українців до радянського руху Опору.

Отже, наукові здобутки істориків української діаспори не залежали від більшовицької ідеології і мали можливості для об’єктивного висвітлення українського

національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. Загалом історіографія української діаспори містить багатий фактичний матеріал стосовно теми дослідження. Українські історики в діаспорі наполегливо доводять антинімецьку діяльність українських націоналістів. Однак, незважаючи на певні досягнення, українській діаспорній історіографії притаманний суб'єктивізм у оцінці діяльності ОУН і УПА, зумовлений приналежністю авторів до різних націоналістичних течій. Характерними рисами цих праць є майже обов'язкове відображення у дослідженнях корпоративних партійних поглядів автора (бандерівець, мельниківець і т.д.), вузька джерельна база і недостатнє використання архівних документів, наявність непідтверджених документально оцінок авторів, окремих фактів. Крім того, діаспорна література має винятково описовий характер праць, їй бракує узагальнюючого теоретичного підходу до висвітлення проблеми. Усі дослідження просякнуті корпоративно-партійними міфологемами.

Діяльність ОУН і УПА, у тому числі й інформаційно-пропагандистська, розглядається і в працях вчених зарубіжних країн. Серед праць американських дослідників найбільш цінною є монографія Дж. Армстронга “Український націоналізм” [462]. Ця робота вважається найоб'єктивнішим англомовним дослідженням у цій галузі. Завдяки використанню численних джерел автор робить досить виважений аналіз діяльності ОУН і УПА в умовах окупації українських земель та ставлення різних прошарків українського населення до самостійницьких ідей. Дж. Армстронг вказує на істотні відмінності в ступені поширення націоналізму і сприйнятті ідей ОУН в Західній та в районах Центральної України, з одного боку, і в Східній Україні – з іншого. Він наголошує на ефективності пропаганди ОУН і УПА на території Західної України, підкреслюючи підтримку націоналізму значною частиною населення цього регіону. Разом з тим, пише про несприйняття націоналістичних ідей більшістю населення Східної України [462, с. 11–13, 165–169]. Серед факторів, що спричинили таке становище, історик називає відсутність інформації, постійний тиск окупаційної адміністрації і приховану, але постійну небезпеку відкрито проявляти націоналістичні настрої. Дж. Армстронг вважає, що негативну реакцію населення Східної України викликала сама націоналістична доктрина, в якій недостатньо уваги приділялося громадянським правам, економічним і соціальним питанням.

Пропагандистську діяльність ОУН і УПА в досліджуваній період певною мірою розглядали у своїх працях британські історики Б. Бейлі, М. Чировський та М. Купер. Спираючись на фактичні документи, ці автори стверджують, що пропаганда українських націоналістів поширювалася на всій території України і привертала до себе увагу різних верств населення, а на окремих етапах війни носила антинімецький характер [463, 467, 468].

Деякі аспекти діяльності українських національно-патріотичних сил розглядаються і в працях німецьких авторів. Зокрема, Ф. Гальдер та Н. Мюллер, колишні офіцери вермахту, у своїх працях підтверджують антинімецьку спрямованість пропаганди ОУН і УПА і вказують на реальну загрозу, яку вона становила для німецької армії [168, 318, 338]. Певна інформація з проблеми дослідження, хоча не завжди об'єктивна, яку потрібно перевіряти, міститься й у працях німецьких дослідників Г. Бейса [464] та В. Брокдорфа [465].

Активно вивчалася і вивчається проблематика ОУН і УПА часів Другої світової війни в польській, білоруській та сучасній російській історіографії. Проте необхідно зазначити, що в цих працях досить слабо висвітлено інформаційно-пропагандистський аспект діяльності українських націоналістів.

У польській історіографії з означеної проблеми слід відзначити праці М. Сівіцкого [472], З. Ковалевського [243], Т. Ольшанського [471], Г. Мотики [332, 470], А. Айненкеля [118], у яких хоча і тенденційно, але характеризується український визвольний рух, висвітлюються деякі аспекти його ідейно-політичних основ, особливо тих, що регламентували проведення інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення сусідніх держав. Прихильник україно-польського національного примирення Р. Тожецький у своїх роботах приділив чимало уваги діяльності мельниківського крила ОУН [473].

У білоруській історіографії українського національного руху Опору заслуговує на увагу праця А. Залески, в якій розглядається взаємодія національних рухів України та Білорусі [208]. Вийшла монографія С. Ткаченка "Повстанська армія: тактика боротьби", у якій автор, аналізуючи військову стратегію і тактику УПА, доводить її антинімецьку

спрямованість, а її інформаційно-пропагандистську діяльність називає не чим іншим, як психологічною війною, яку, крім бойових дій, вела ОУН і УПА [420].

Серед праць російських авторів доцільно відзначити дослідження з проблеми колабораціонізму М. Семиряги [386] та С. Чуєва [448]. На думку автора, загальною рисою цих праць є підхід до розгляду проблеми українського національного руху через призму національно-державницького світогляду кожного автора. Торкаючись аспекту пропагандистської роботи ОУН і УПА, С. Чуєв наголошує на тому, що у співпраці з німецькими спецслужбами ОУН переслідувала свої цілі [448, с. 334–335, 340].

Аналіз цієї групи історіографічних джерел дає підставу стверджувати, що проблеми діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни тривалий час перебували і залишаються в центрі уваги значної частини дослідників заходу. На відміну від радянської історіографії, праці зарубіжних авторів висвітлювали історію українського національного руху Опору на підставі незанихтаних раніше в Україні джерел з усіма належними атрибутами аналізу. І хоча ця література містила чимало суперечливих даних, заполітизованих і суб'єктивних оцінок та висновків, вона збагатила українську історіографію новими фактами та відомостями про діяльність ОУН і УПА в роки нацистської окупації України.

Автором даного дослідження до наукового аналізу залучено також матеріали науково-практичних конференцій, наукову періодику, матеріали преси. У текстах доповідей та повідомлень на наукових конференціях про діяльність ОУН і УПА автори завжди оприлюднюють багато нових матеріалів та висловлюють свої оцінки і трактування подій [198, 425, 427]. В основному, інформативна якість статей дуже висока, бо автори здебільшого використовують нововідкриті архівні матеріали. Доцільно виділити фахові історичні наукові видання ВІЗ, в яких науковці публікують свої повідомлення, статті чи фрагменти тематичних досліджень, які рецензуються.

Отже, аналіз історіографії свідчить, що в наукових працях частково висвітлено складові інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів. Знайшла відображення видавнича робота ОУН і УПА, використання преси у пропаганді націоналістичних ідей. Розглянуто деякі аспекти антинімецької пропаганди при висвітленні збройної боротьби загонів УПА проти німецьких

окупантів. Однак створення та структура мережі пропаганди в окупованій Україні, підготовка пропагандистських кадрів, антинімецька спрямованість інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА всебічного висвітлення в історіографії не знайшли.

Значною для дослідження обраної теми є *джерельна база*, що складається з архівних документів та різноманітних опублікованих джерел. Основою дослідження стали документи і матеріали, виявлені автором у державних архівах. Архівні матеріали можна поділити за ознакою походження. Документи радянського походження містять відомості про гітлерівську окупаційну політику, настрої мирного населення окупованих територій, антинімецьку боротьбу підпільників і партизанів. Це звіти розвідувальних органів, доповідні записки, огляди НКВС УРСР, інформаційні повідомлення, листи і звернення, що характеризують події в Україні під час окупації, звіти підпільних організацій та партизанських загонів України. Друга група використаних архівних документів – це матеріали німецького походження, а також документи окупаційних установ. Ці матеріали зберігаються в оригіналах, фотокопіях, перекладах з фотокопій. Вони містять інформаційні повідомлення окупаційних органів про політичне та економічне становище в Україні, оголошення і звернення окупаційних властей до населення, повідомлення та звіти німецьких спецслужб про стан націоналістичного руху тощо. З джерел оунівського походження – це документи щодо підготовки та діяльності оунівців у східних областях України, звіти, огляди суспільно-політичного й економічного життя окупованої України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України опрацьовано фонд 3676 (Штаб райхсляйтера Розенберга); фонд 3833 (Крайовий провід ОУН на українських землях); фонд 3836 (З'єднання західних груп Української Повстанської Армії “УПА–Захід”); фонд 3837 (З'єднання південних груп Української Повстанської Армії “УПА–Південь” 1942–1945 рр.); фонд 3838 (З'єднання північних груп Української Повстанської Армії “УПА–Північ”); фонд 3967 (Фонд командування військового району “Іскра” Української Повстанської Армії. 1943–1944); фонд 3971 (Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС “Галичина” (1943–1944 рр.) та фонд КМФ – 8 (Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських

адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів). Матеріали цих фондів повністю складаються з оригінальних документів ОУН і УПА різного роду. Це документи вищих керівних органів, документи проводів ОУН різного рівня і окремих провідників, звіти керівників похідних груп і навіть окремих їх членів.

Найбільш інформативним для пропонованого дослідження є фонд 3833 “Крайовий Провід Організації Українських Націоналістів”, де зберігаються важливі свідчення про різні аспекти розгортання націоналістичного руху в Україні. У фонді зберігаються звіти про створення оунівських осередків пропаганди на базі адміністративних установ в західних і деяких східних областях України [9, 11–13, 16]; відозви та звернення ОУН, інформація та повідомлення з території східних областей [14, 17, 22, 25, 32]; постанови Другого Великого збору ОУН (Б) [20]. У цьому ж фонді знаходимо багато інструкцій, вказівок, наказів, розпоряджень, звітів та інших документів про діяльність ОУН і УПА [3, 10, 19, 21, 23, 24, 27, 29, 41], звіти про діяльність обласних і повітових осередків ОУН, політичні звіти районних проводів ОУН [10–12, 33, 34, 36]; копії наказів організаційної референтури Крайового проводу ОУН на західноукраїнських і південноукраїнських землях, а також велика кількість різноманітних за формою друкованих видань ОУН [3–14, 23, 24, 37–41], наказів, постанов, звітів про пропагандистську роботу [42–45], документи до націоналістичних журналів, газет, статей [46, 47], які дають можливість з’ясувати основні напрямки антинімецького інформаційно-пропагандистського впливу ОУН і УПА на населення окупованої України. Тут знаходиться кілька цікавих видань ОУН (М) “Вісті з краю” (1941) “Український націоналіст” (1943), статті яких свідчать про еволюцію ідейно-політичної платформи ОУН (М) [23].

Із справ фондів 3836, 3837, 3838 використано періодичні видання, листівки та інструктивні документи [50, 52, 56, 57], що дозволяють з’ясувати ідеї і гасла агітаційної роботи по залученню місцевого елемента до осередків ОУН. У фонді 3967 “Комендант військового району “Іскра” УПАрмії” знайдено свідчення про розуміння керівництва ОУН несприйняття більшістю українського народу ідей інтегрального націоналізму [54].

Автор опрацював документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а саме: фонд 1 “Центральний Комітет Комуністичної партії України”, фонд 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України”, фонд 62 “Український штаб партизанського руху”. Це матеріали про партизанську боротьбу українського народу, в тому числі й ОУН-УПА проти німецьких окупантів, стенограми і спогади учасників війни, статистичні дані про Україну воєнної доби, копії актів про звірства нацистів на українських землях, директиви, циркулярні вказівки ЦК КП(б) України щодо боротьби з військовими формуваннями ОУН і УПА й оунівським збройним підпіллям, націоналістичні журнали і газети, нацистська і колабораціоністська преса.

У фондах ЦДАГО України документальні матеріали німецького походження зустрічаються серед документів Особливого сектору ЦК КПУ [75–78]. Вони містять інформаційні повідомлення окупаційних органів про політичне та економічне становище в Україні, оголошення і звернення окупаційних властей до населення, поточні документи обліку робочої сили тощо. Матеріали справ фонду 1, що використані в дослідженні, надають можливість, за допомогою як німецьких, так і радянських документів з'ясувати стратегічні і тактичні плани ОУН з початком війни, завдання похідних груп по розгортанню державотворчих процесів та національно-визвольної боротьби на території України [76–78].

Звіти німецьких спецслужб про діяльність українських націоналістів у східних областях України, що характеризують стан націоналістичного руху Опору містять справи фонду 62. Копії та переклади німецьких документів наявні також серед матеріалів фонду 57 цього архіву. Це директиви, накази та додатки до них командування сухопутних військ Німеччини, рейхсміністра А. Розенберга та інших високих нацистських посадовців, які стосуються економічної експлуатації окупованої частини СРСР, визискування робочої сили, соціальної політики; телеграми, листування, розпорядження, інструкції та копії директив рейхскомісара України Е. Коха, донесення поліції та СД про становище на окупованих територіях, звіти начальників поліції, німецькі документи, які стосуються боротьби з партизанами тощо, накази, об'яви і постанови комендантів, місцевих управ. У фонді 57 знаходяться

матеріали, листівки, які характеризують ставлення оунівців до партизанського руху в Україні [82]. У матеріалах цього фонду знаходимо підтвердження використання легальної та підпільної преси для ведення пропаганди та її успіх серед різних вікових і соціальних груп [91].

Матеріали центральних державних архівів доповнені документами з державних архівів Львівської (ДАЛО, фонд П-3), Волинської (ДАВО, фонд Р-1021), Рівненської (ДАРО, фонд Р-30), Житомирської (ДАЖО, фонд Р-1151), Дніпропетровської (ДАДО, фонд 19) та Запорізької (ДАЗО, фонд 102) областей. Це постанови зборів, накази, інструкції та розпорядження надрайонних і районних провідників ОУН, військових командирів УПА, організаційні звіти, інформації про діяльність ОУН і УПА [96–116], а також багато друкованих видань, листівок [97, 99, 103, 115] та інших пропагандистських матеріалів ОУН і УПА. У фондах цих архівів містяться матеріали, що стосуються пропаганди ОУН, викриття підпільних друкарень, факти використання оунівцями у інформаційно-пропагандистській діяльності серед населення представників духовенства, товариств “Просвіта”, “Основа” тощо [96–98]. Документи цих фондів дозволяють автору дослідження прослідкувати діяльність ОУН і УПА в 1941–1944 рр. та зробити більш ґрунтовні висновки щодо особливостей розгортання та проведення ними антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення окупованої України.

Інший блок складають збірники архівних документів нацистської Німеччини і Радянського Союзу, упорядковані В. Косиком [256–258], В. Сергійчуком [390], П. Кагуєм [225], С. Кокіним [250]. Це звіти німецьких і радянських спецслужб про діяльність ОУН і УПА на території України, документи партизанського руху, радянського та оунівського підпілля, які дають можливість дослідити процес переходу оунівців від союзу з німцями до збройного опору нацистам, окреслити етапи організаційного закріплення осередків пропаганди ОУН на українських землях, визначити зміст, основні форми і методи їх антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності в різних регіонах України, з'ясувати ставлення місцевого населення та відношення німців до діяльності оунівців. Кожен з документів, що містяться у цих збірниках, має свою історичну цінність, проте лише в разі

уважного вивчення сукупності наявних джерел, співставленням з іншими, орієнтування в цілому масиві наявних матеріалів науковець зможе відновити реальну картину діяльності ОУН і УПА на території окупованої України.

Серед документальних видань досить цінним для аналізу є збірка матеріалів, опрацьованих І. Біласом. У праці цього автора, крім українських архівних документів, подаються тексти документів з архівів Російської федерації, які на широкій фактологічній основі розкривають складні і трагічні сторінки національно-визвольної боротьби українців під німецькою окупацією та радянською владою [131, 132]. Однак автор не достатню уваги приділив проблемі антинімецької діяльності оунівців.

Важливу інформацію для вивчення теми дослідження містять збірники документів та довідники, видані на основі документів з архівів ОУН, що зберігаються за кордоном. Це двотомний довідник П. Содоля “Українська Повстанська Армія” [397, 398], який містить інформацію про організацію УПА, питання кадрового вишколу, а також перелік основних друкованих видань УПА, які використовувалися в антинімецькій пропаганді як серед населення, так і серед повстанців. Не оминати при дослідженні й вивчення матеріалів Великих Зборів, конференцій, документів керівних органів ОУН, виданих, переважно, окремими збірками [351]; документів (накази керівництва, інструкції, звіти тощо), що стосуються діяльності ОУН; періодичних видань ОУН і УПА, листівок, бюлетенів, іншої підпільної літератури, окремих публікацій в українській окупаційній пресі та агітаційної продукції.

Значний інтерес для дослідження становить багатотомне академічне видання “Літопису УПА” за редакцією П. Потічного та Є. Штендери, надруковане в Канаді. У ньому детально висвітлюються найрізноманітніші питання з історії українського повстанського руху 40–50 років ХХ ст. Значне місце у виданні відведено характеристиці діяльності ОУН і УПА у різних регіонах України. Наукова вартість цих матеріалів у тому, що вони на незаперечних фактах висвітлювали жорстоку окупаційну політику Німеччини в Україні та зростання опору українського народу, спрямованого проти цієї політики. Збірник документів “Літопис УПА” не позбавлений окремих недоліків. Чітко простежується партійне спрямування упорядників видання. За переконаннями вони близькі до політичної течії “двійкарів”, які ведуть генетичний

родовід від бандерівців. Тому в “Літописі УПА” схематично і фрагментарно подано діяльність ОУН (М). Кожен том укладений із надзвичайно цінних документів з історії боротьби ОУН у підпіллі, діяльності загонів УПА, окремі томи складаються з передруків підпільних журналів, інші містять накази й інструкції керівництва УПА, звіти про бойові акції. Документи, зібрані в архівах Німеччини і США Тарасом Гунчаком, вміщено у двох книгах “УПА в світлі німецьких документів” [288, 291]. В дослідженні використано також документи та матеріали, що містяться у томах № 1, 2, 5, 7, 16, 24 [285–287, 289, 290, 292] та інших. Так, в томі № 6 зібрані німецькі документи за період 1942 – червня 1944 рр., документи різних вищих установ, що були пов’язані з Україною, штабів діючих армій, корпусів та інших підрозділів. Перші документи шостого тому подають засади й резолюції Другого збору ОУН, що відбувся у Кракові 1941 року. Всього в шостому томі вміщено 70 документів. Документи №№ 13–14 ідуть під заголовком “Рух спротиву на Україні” або “Український рух спротиву”. З цих документів ми бачимо ріст опору окупаційній політиці Німеччини щодо України. Дані документи є звітами, базуються на фактах і тому вони досить точні. Більшість звітів присвячені діяльності ОУН (М), а також діяльності ОУН (Б). Ці політичні сили на той час у західних областях були найсильнішими і діяли по всій Україні.

Документи, які зібрані й висвітлені в томі 21, показують, як ставилось німецьке командування до Акту від 30 червня 1941 р., до прагнення українців відбудувати свою державу. Висвітлюється також негативна реакція німецьких окупантів до діяльності ОУН і до українського організованого життя взагалі. Документи свідчать, що осередки ОУН поряд з радянським підпіллям стали для німецької окупації першорядним ворогом, і її члени також підлягали поліцейському переслідуванню, арештам та ліквідації.

У Києві з 1995 р. розпочалось видання “Літопису УПА. Нова серія”, що її укладає київський дослідник О. Вовк [283, 284]. На відміну від західного варіанту, тут публікувались матеріали переважно із вітчизняних архівів. Комплекс документальних матеріалів, що увійшли до цієї збірки, слугують важливим джерелом для дослідження форм і методів інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА на території окупованої України. На сьогодні підготовлено і опубліковано сім томів цієї серії

“Літопису УПА”, які містять документи про УПА, взяті з українських архівів. Найбільш цікавими, з огляду на висвітлення проблеми дослідження, є матеріали, які містяться у першому, другому та четвертому томах. Вони слугують важливим джерелом для дослідження деяких форм і методів інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА.

Цінність документів і матеріалів, що містяться у новій серії “Літопису УПА”, підвищує те, що всі вони подаються на основі сучасних правил публікації історичних документів, їх передруковано з дотриманням джерельної точності, максимально збережено лексику, авторські та редакторські особливості текстів.

Важливу групу джерел складають спогади і щоденники безпосередніх учасників подій, які хоча й суб’єктивно але висвітлювали та характеризували побачене і пережите в роки німецької окупації. Загалом, мемуари як джерело з історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни надзвичайно цінні, з огляду на емоційність та безпосередність сприйняття учасника та свідка подій усіх деталей минулого. Українські національно-патріотичні мемуари можна також поділити на пробандерівські, промельниківські. До пробандерівського спрямування належать спогади З. Матли [307, 308], В. Кука [266], М. Климишина [235], П. Дужого [201–203], М. Прокопа [374, 375] та інших. Мельниківський напрямок в українській мемуаристиці поданий насамперед спогадами Г. Полікарпенка [362], М. Скорупського [393], Я. Шумелди [457], Я. Гайваса [163–165].

Серед цих праць спробою комплексного висвітлення проблематики пропаганди ОУН і УПА можна вважати статтю В. Макара “Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН” [298]. Автор доводить важливість цього виду діяльності в боротьбі українських націоналістів проти окупантів у роки Другої світової війни, наводить факти використання ОУН і УПА засобів радіопропаганди та наголошує на пропагандистському характері окремих рейдів УПА. Однак невеликий обсяг роботи та обмеженість джерельної бази лише постановами з’їздів і конференцій ОУН не дозволили автору докладно розглянути проблему.

Певну цінність для дослідження теми дисертації складають праці М. Лебеда [272–274]. Так, документи і матеріали, що містяться у праці “Українська Повстанська

Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу”, підтверджують антинімецьку спрямованість діяльності УПА та дозволяють з’ясувати деякі форми, методи та напрямки її пропаганди [273, с. 9–21]. Однак праці М. Лебеда не позбавлені певного суб’єктивізму, а тому вимагають відповідного критичного підходу до їх опрацювання. Основною вадою цих робіт є те, що автор заперечує участь представників ОУН (М) у боротьбі з нацистськими окупантами, звинувачує їх у колабораціонізмі щодо німців.

Значну кількість робіт, присвячених діяльності ОУН на східноукраїнських землях, видав тогочасний представник центрального проводу ОУН Є. Стахів [410–414]. У книзі “Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя” автор значну увагу приділив висвітленню особливостей пропагандистської діяльності ОУН в Донецькій та Луганській областях з осені 1941 р. по осінь 1943 р. [410]. Проведений порівняльний аналіз фактів, подій та осіб, що фігурують у спогадах Є. Стахіва з архівними матеріалами, підтверджує достовірність багатьох спогадів автора, що дозволяє їх використати у дослідженні. Його праці містять матеріал, який дає можливість прослідити напрями та завдання пропаганди ОУН (Б).

Про складні взаємостосунки членів ОУН і громадських організацій Харкова в опануванні місцевих органів влади та охопленні своїм пропагандистським впливом населення міста розповідають у своїх спогадах і активні учасники цього процесу С. Мечник [311] та О. Семененко [384]. Крім цього С. Мечник у праці “У вирі воєнного лихоліття ...” розкриває деякі аспекти підготовки пропагандистських кадрів ОУН наприкінці 1940 року в Кракові, з яких формувалися похідні групи, та торкається окремих напрямів практичної їх діяльності на теренах України [311]. І все ж в цій праці дуже мало конкретики щодо складу і чисельності цих груп, використано чимало документів, які містяться в збірках В. Косика.

Провідне місце в мельниківській мемуаристиці посідає творчість Зиновія Книша. У своїх працях він розкриває картину процесу створення організації, сутність ідеології, стратегії та тактики ОУН (М), що надає можливість в контексті нашого дослідження з’ясувати основну мету, завдання та напрями інформаційно-пропагандистської діяльності мельниківців [238–241]. Праця З. Книша “Б”є

дванадцять” містить багато фактів, пов’язаних з підготовкою пропагандистських кадрів ОУН (М) та з їхньою діяльністю напередодні війни [242]. Значна кількість мемуарів представників мельниківського проводу ОУН міститься у збірці спогадів та статей “На зов Києва”, котра, по суті, є добіркою ретроспективних нарисів про діяльність підпільників ОУН (М) в Україні в роки Другої світової війни. Вони висвітлюють відносини ОУН з Німеччиною, адже більшість їх авторів перебувала певний час у нацистських в’язницях або на примусових роботах., дозволяють досліднику отримати значну кількість вихідних даних про підготовку і розгортання інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН (М) серед населення України, мету та цілі пропаганди і різні свідчення про участь у цій роботі її окремих активістів [339].

У спогадах відображається різне бачення щодо висвітлення відношення місцевого населення окупованої країни до членів ОУН і цілей їх приходу, від ворожого до прихильного. Як пише у своїх спогадах відомий діяч мельниківської ОУН Я. Гайвас, “співробітництво” між німецькою та українською сторонами не дало тих наслідків, котрі очікувались. Ворожість населення до загарбників була досить виразною. До того ж, оунівська пропаганда не змогла у короткий час подолати комуністичну ідеологію, довести до свідомості більшої частини українського народу національну ідею, виправдати в очах населення спілку з нацистами [163].

Загальною, характерною рисою мемуарних праць у висвітленні інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА є зосередження уваги на розумінні оунівським керівництвом неминучості війни Німеччини з СРСР і констатації факту того, що обидві ОУН визначальне місце в розгортанні цієї роботи на території України відводили саме членам похідних груп. Низка праць сповнені романтизмом. Їм притаманні емоційні забарвлення, особисті враження тощо. Автори намагаються передати дух патріотичного піднесення, який панував серед членів ОУН. Між тим важливою рисою спогадів є те, що вони вказують на основні напрямки інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців на окупованій території України і дають можливість окреслити широкий спектр форм і методів роботи, який використовувався пропагандистами ОУН [121, 307, 334].

Мемуарна література є неоднозначною для використання в дослідженнях, звичайно, якщо вони претендують на об'єктивний підхід до висвітлення конкретних явищ і подій. Вказані джерела дають можливість окреслити завдання, форми та методи антинімецької пропаганди, яка здійснювалася українськими націоналістами. Однак наявна інформація може бути об'єктивною лише за умови зіставлення з іншими документальними джерелами.

Важливий матеріал щодо антинімецької діяльності ОУН і УПА почерпнуто автором у відділах рукописів та періодики Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (фонд 262 “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія”), а також у відділі національно-визвольних змагань Львівського історичного музею де міститься велика кількість зразків пропагандистської продукції українських націоналістів, періодичної преси ОУН і УПА, україномовні газети і журнали, що виходили під час гітлерівської окупації [173, 295, 340, 342 – 344, 352, 361, 372, 429].

Аналізуючи архівні джерела та документальні збірки, потрібно відзначити, що наявна джерельна база дозволяє виконати поставлене автором наукове завдання та досягти визначеної мети дослідження. Найбільше інформації міститься у щотижневих зведеннях німецьких охоронних дивізій, німецьких поліційних звітах, донесеннях органів НКВС, спогадах та звітах керівників та учасників оунівського підпілля й УПА. Однак відомості про національний рух є недостатньо систематизованими. Чисельні групи архівних джерел (радянські, німецькі, оунівські) відзначаються суб'єктивністю і тенденційністю як у доборі фактів, так і в їх оцінках. Проте порівняльний та критичний аналіз цих джерел дає можливість правдиво, різнобічно розглядати окремі історичні факти і явища та відтворити об'єктивну картину подій.

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд та стан наукової розробки теми дослідження, варто зазначити, що, незважаючи на значну кількість публікацій та архівних джерел, які відображають історію ОУН і УПА, їх антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність серед населення окупованої України висвітлена недостатньо. На сьогодні ні в українській, ні в зарубіжній історичній науці не існує ґрунтового і комплексного наукового дослідження, яке було б присвячене

цій тематиці. Слід зазначити, що в більшості наукових розробок з історії ОУН і УПА акцентувалася увага на розгортанні й активному здійсненні інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА на території України, досліджено роботу окремих структурних складових мережі пропаганди ОУН, подавалися загальні відомості про їх діяльність, визначалася змістовна спрямованість пропаганди.

У своїй більшості попередні дослідники інформаційно-пропагандистську роботу ОУН і УПА серед населення розглядали лише побічно, в комплексі загальної збройної боротьби українських національно-патріотичних сил проти окупаційного режиму. Не знайшла всебічного вивчення і робота похідних груп щодо створення пропагандистської мережі ОУН на території окупованих земель. Не повною мірою висвітлюються політичні передумови розгортання антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН на початку війни, які в подальшому кардинально вплинули на результати виконання українськими національно-патріотичними силами своїх пропагандистських завдань. Не знайшло всебічного відображення питання підготовки кадрів пропаганди, яка здійснювалась на території окупованої України протягом 1941–1944 рр. Тільки окремі автори побіжно торкаються проблеми формування пропагандистських осередків та їх діяльності на території України. Проте наявні джерела, в першу чергу архівні, дають змогу досить повно висвітлити тему даного дослідження.

Враховуючи вищесказане, автор у дисертаційному дослідженні поставив завдання розкрити антинімецьку інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН і УПА серед населення України, яка була складовою боротьби національно-патріотичних сил проти нацистських окупантів.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ АНТИНІМЕЦЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОУН І ТАКТИКА ЇЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ ДІЙ

Основною стратегічною метою ОУН протягом всієї діяльності була боротьба за створення Української Самостійної Соборної держави (УССД) [351, с. 20; 43, арк. 31]. Така мета змушувала українських націоналістів дотримуватися тактичної лінії, в основі якої лежали збереження і зміцнення власних сил, намагання поширити свої ідейні засади та забезпечити свій вплив на якомога більшу частину населення України.

Керівники оунівського проводу на першому етапі своєї діяльності виходили з того, що відновлення Української державності було можливим лише за допомогою зовнішньої сили, на яку можна було б опертися і спільними зусиллями виступити проти комуністично-радянської системи. Саме тому оунівці на початку 40-х років активізували свої зусилля щодо пошуку союзників. У постановах Другого Великого збору ОУН (квітень 1941 р.) з цього приводу стверджувалось, що Організація українських націоналістів “вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання і сили, зацікавлені в розвалі СРСР та в створенні незалежної ні від кого Української Самостійної Соборної Держави... [20, арк. 31]”.

Враховуючи геополітичну ситуацію, керівництво ОУН найбільш прийнятною силою вважало Німеччину і з тактичних розрахунків налагодило контакти з нацистами. Початок тісної співпраці з Німеччиною було закладено протягом 1938 року. За її рахунок робилась спроба озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування у слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави – нацистська Німеччина і СРСР – вичерпають власні сили і постане можливість для боротьби за УССД [124, с. 119; 218; 447, с. 48–49]. При цьому в своїх меморандумах, адресованих нацистському керівництву, оунівці заявляли, що їхня співпраця може здійснюватися за умови визнання Німеччиною намірів ОУН створити незалежну Українську державу [123, с. 88–89; 425, с. 58–70]. Свою діяльність українські націоналісти вели з такої констатації проблеми: “Спосіб праці ОУН мусить

бути пристосований до витворених умов та мусить відповідати майбутнім потребам України [22, арк. 8]”.

Спрямовуючи вістря боротьби проти сталінської моделі соціалізму, окремі лідери ОУН зосереджувались на досягненні поставленої політичної мети, не звертаючи уваги на жорстокість і підступність нацистського режиму. Ставлення до третього рейху було тим вододілом, який на початку 1940 р. розколов ОУН на прихильників С. Бандери (ОУН (Б)) з одного боку, і А. Мельника (ОУН (М)) – з другого. Сподіваючись на назріваючий військовий конфлікт між двома державами, керівники обох складових організації – ОУН мельниківської і бандерівської – шукали свій шанс у боротьбі за національну державність. Проте погляди на шляхи її ведення суттєво відрізнялися. Прихильники Бандери вважали, що Українська держава може бути відновлена лише внаслідок національної революції, у ході якої потрібно розраховувати суто на власні сили. С. Бандера вважав, що не треба аж надто прив'язувати майбутнє українського руху до Німеччини. Натомість А. Мельник і його прихильники розраховували на значну допомогу Німеччини у вирішенні українського питання [381, с. 11]. Зокрема в документі НКДБ від 31 травня 1941 р. з цього приводу зазначається, що “Мельниківці відкрито підтримують зв'язок з гестапо. Німці самі переправляють емісарів Мельника на наш бік. Бандерівці ж не дозволяють своїм членам, минаючи провід, зв'язуватися з німцями. Всі розвідувальні дані і завдання диверсантам, шпигунам і терористам, які перекидаються на наш бік, німці передають через бандерівський провід. Німці, на відміну від співпраці з мельниківцями, не перекидають бандерівців на нашу територію, а лише відкривають для них кордон в попередньо домовленому місці [373, с. 24]”. Розбіжності в поглядах на шляхи завоювання державності та на союзників породжували безкомпромісну політичну боротьбу між двома гілками ОУН. Згодом це призвело до прямих зіткнень, терору і, як наслідок, до взаємного ослаблення націоналістичних сил та їх дієздатності.

Хоча ніхто з керівників Німеччини прямо не запевняв, що вермахт після завоювання України передасть її територію у розпорядження ОУН для створення самостійної держави, серед українських емігрантів існувала глибока переконаність саме у такому розвиткові подій. Письменник У. Самчук, який належав до мельниківської

ОУН, пізніше згадував: “Неофіційно всі вірили в чудо, що скоро буде війна, що відкривається дорога назад, що вирине знову визвольна справа [383, с. 111]”.

Формування позиції лідерів ОУН щодо позитивного ставлення рейху до утворення незалежної України відбувалося поступово і проходило під впливом низки факторів, основними з яких були:

1) Погляди частини німецьких військово-політичних діячів щодо необхідності створення буферної Української держави і укладення з нею “союзу”, з подальшим використанням її у війні проти СРСР. Такі погляди висловив ще у 1927 р. нацистський ідеолог А. Розенберг у книзі “Майбутній шлях німецької зовнішньої політики”. На його думку, “відновлення” Української державності мало б відіграти роль каталізатора національних революцій на теренах Радянського Союзу й прискорити перемогу Німеччини [178, с. 424; 198, с. 203–206]. Одним з найважливіших чинників німецької політики в Україні А. Розенберг вважав співробітництво з місцевим населенням: “...було б краще домогтися співпраці з 40 млн. українців, ніж приставити до кожного українського селянина по солдатів [259, с. 95; 67, арк. 14]”.

З приходом нацистів до влади в Німеччині її керівництво помітно активізувало свої дії щодо українського питання. У березні–травні 1933 р. Розенберг здійснює напівофіційні візити до Локарно і Лондона, де під час таємних нарад з італійськими та англійськими політичними діячами обґрунтовує “план поділу Росії шляхом відриву від Рад України [425, с. 112–117]”. Уже в червні 1933 р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога гітлерівців про передачу їм України “для раціональнішого використання цієї родючої території [137, с. 443]”. Ця вимога міститься у меморандумі, проголошеному главою німецької делегації Гугенбергом. І хоча у відповідь на радянську ноту з цього приводу німецька сторона заявила, що зазначені в меморандумі твердження належать особисто Гугенбергу і не погоджені з урядом, – це був тільки дипломатичний маневр. Проте, як свідчать документи, ці плани німців в першу чергу стосувалися безпосередньо території України та її економічного потенціалу і аж ніяк не самого українського народу.

Очевидно, рішуча позиція (значною мірою імітаційна) Гітлера в українському питанні на цьому етапі була зумовлена не стільки конкретними стратегічними планами

щодо України, скільки тактичними цілями. По-перше, Німеччина намагалася зробити поступливішою позицію Англії і Франції при вирішенні європейських справ. По-друге, українське питання дало змогу Гітлеру приховати справжній західний напрямок основного удару на початку Другої світової війни. І мета була досягнута: політика “умиротворення” – логічний результат чітко проголошеної орієнтації німецької експансії на схід.

2) Активне поширення у 30-ті роки польською та радянською пропагандами думки про позитивне ставлення німців до українських націоналістів та їх змагань за незалежність з метою дискредитації ОУН. Так, починаючи з травня 1933 р., польська преса стверджувала, що Берлін керує ОУН, яка запозичила свою ідеологію у націонал-соціалістів і отримує фінансову допомогу з Берліна. У 1935 р. зокрема зазначалось, що німецькі фашисти утримують у Берліні полковника Коновальця – керівника ОУН, який служить Німеччині, та що німці мріють відірвати Україну від Радянського Союзу [425, с. 169–179; 259, с. 40, 50–51].

Подібне стверджувала і партійно-радянська преса. У газеті ЦК ВКПб “Правда” від 28 січня 1934 р. зокрема зазначалося, що український націоналізм вступив у змову з інтервентами і став головною небезпекою на території Радянської України. Офіційний друкований орган партійно-радянського керівництва України газета “Вісті”, починаючи з березня 1935 р., постійно наголошувала, що українські націоналісти є найманцями капіталізму, шпигунами і зрадниками Батьківщини, які намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу. А в номері від 12 червня 1935 р. стверджувалося, що ОУН поширила свою діяльність на територію Радянської України і що голова ОУН Є. Коновалець служить Німеччині [259, с. 30, 48–49].

3) Оцінка західними країнами Німеччини як прихильника незалежності України. Нацистські керівники постійно твердили, що їхня мета – знищення комунізму, а не територіальні завоювання [366, с. 430]. В цьому контексті суспільно-політична думка західних країн вважала Німеччину прихильницею незалежної України. В англійських газетах і журналах протягом вересня-грудня 1938 р. з’явилося понад 900 статей і заміток на українські теми. Аналогічна картина спостерігалася й у Франції. Лише у грудні 1938 р. в Парижі та багатьох провінційних містах було опубліковано понад 300

великих газетних і журнальних статей про Україну. Як стверджує О. Бойко, характерною ознакою цих публікацій було те, що “українські” плани Німеччини подавалися як вирішена справа [137, с. 445].

Крім цього, наприкінці 1938 р. посол США у Франції Б. Буліт щодо України зауважив, що фашисти мають намір, спираючись на свою агентуру, утворити Українську незалежну державу під егідою Німеччини [198, с. 203–206]. У 1939 р. прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен заявив міністру закордонних справ Франції Боне: “Є підстави думати, що німецький уряд, можливо, розраховує розпочати знищення Росії шляхом агітації за незалежну Україну... [400, с. 126; 425, с. 105–110]”. У телеграмі до міністра закордонних справ у Лондоні від 9 березня 1939 р. посол Великобританії у Німеччині Невілл Гендерсон зазначає: “Щодо України, то... здається неминучим, що Німеччина захоче відірвати цю багату країну від просторої Російської держави, яку вона вважає своїм головним ворогом. Виходячи з її власних інтересів, Німеччина, звичайно, воліла б, щоб Україна була незалежною і грала роль буферної держави між нею і цим ворогом... [259, с. 475]”.

Подібні висловлювання західних політиків та дипломатів були зумовлені, очевидно, з одного боку тим, що у нацистського керівництва на початку Другої світової війни, як і перед нападом на СРСР, не було чітких планів щодо майбутнього політичного устрою Східної Європи в цілому та існувала певна невизначеність у ставленні до державницьких прагнень українського народу зокрема, а з іншого – намаганням Франції та Англії скерувати дії Гітлера у східному напрямку. На останньому наголошували і радянські дипломати.

Ця нечіткість спостерігалася не лише в офіційних документах третього рейху, вона панувала в думках найвищого керівництва держави і партії, у тому числі й у самого фюрера, який у липні 1940 р. заявляв про можливість створення буферних держав – України, Прибалтики й Білорусії, потім говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях і лише перед самою війною з Радянським Союзом схилився до думки про повну колонізацію України [183, с. 221].

На противагу фюреру, ціла група впливових німецьких генералів та офіцерів (В. фон Браухіч, Т. Ендерс, Е. фон Лагузен, Ф. Гальдер, Г. Кох, Т. Оберлендер,

Е. Штольє, Гросскурт та ін.) вважали створення Української держави справою абсолютно необхідною для ведення війни проти СРСР [183, с. 82; 447, с. 44–46]. Їх підтримував також міністр окупованих земель на Сході А. Розенберг, який навіть у офіційних директивах згадував про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. Так, 7 травня 1941 р. в інструкції для рейхскомісара України він зазначав: “Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького рейху продовольства і сировини (...), а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною [259, с. 92]”.

Саме відсутність чіткої й послідовної позиції в “українському питанні” з боку тодішніх лідерів Німеччини, окрема специфічна позиція багатьох високопоставлених армійських офіцерів, а також невпинне “загравання” з українськими еміграційними колами та українським населенням Закарпаття породжували в масах українського народу на Галичині, Волині, а частково й у Центрально-Східній Україні наївне сподівання на те, що з приходом в Україну нацистів буде відроджено Українську державу. Як стверджує Ф. Пігідо-Правобережний, ці сподівання вилились у фантастичні чутки, які поширювалися серед селян Київщини, про те, що з німцями “іде разом український уряд, який у 1920 р. ще з Петлюрою подався на еміграцію [360, с. 56]”. А дружина колишнього міністра Директорії Петлюри, завідувачка однієї з київських бібліотек (за оцінкою органів, “провідна українська націоналістка”) Беяшевська зазначала, що, “Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР і воюватиме за Україну, за її самостійне існування [180, с. 137]”.

4) Культурно-освітня політика німців у 1939–1941 рр. на території Генерального губернаторства. “700 000 українців у Генеральному губернаторстві має сьогодні 902 школи, коли 7 000 000 українців у бувшій Польщі не мали їх більше 300. Отже, пропорціонально до числа українського населення німецька влада дала нам у 30 разів більше публічних шкіл, як уряд бувшої Польщі [358, с. 83]”, – зазначалося з цього приводу у “Віснику” Українського центрального комітету від 15 грудня 1940 р. До цього додамо, що в Закарпатті діяли 2 українські гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень “Просвіти”, українські видавництва, виходила щоденна газета “Краківські вісті” тощо [183, с. 216].

Фактично, за короткий час на українських теренах Генерал-губернаторства відбулося культурно-освітнє відродження: в 60% сіл стали діяти Українські освітні товариства, в 50% – курені молоді. На Холмщині і Підляшші зросло майже втричі (до 140) число православних парафій. Місцеве самоуправління перейшло до українців. Влітку 1940 р., за дозволом німців, у Генерал-губернаторстві організовано лояльний до окупаційного режиму Український Центральний Комітет (УЦК), який очолив колишній професор Краківського університету В. Кубійович [469, с. 111–112; 366, с. 498]. Сітка Українських Допомогових Комітетів як низових клітин УЦК охопила всі ділянки організованого життя українців у Генеральній Губернії.

До цього ж слід зазначити, що попри формальну заборону політичної діяльності, яка торкалася у Третньому рейху всіх ненімецьких організацій, проводили ОУН, зважаючи на лояльне відношення німецької влади, розгорнули у Кракові підготовчу роботу щодо створення в Україні майбутніх державних структур. Бандерівці створили “Державну комісію ОУН”, мельниківці – “Комісію державного планування”. Не контактуючи одна з одною, обидві комісії розробляли структуру державних органів, функції і повноваження установ на випадок “утворення самостійної держави” [231, с. 124].

Така позиція німців стосовно потреб українців у Генеральному губернаторстві породжувала довіру до їхньої української політики загалом та справляла позитивне враження на українську громадськість. Так, “Освідомчий відділ” УЦК влітку 1941 р. констатував: “Серед тутешньої інтелігенції в 95 % є настрої повної віри у Воскресіння України і щирість німецької влади в залагодженні української справи [358, с. 83]”.

Однак така культурно-освітня політика гітлерівців була ні чим іншим, як показовою демонстрацією “підтримки” українців. По-іншому, як можна оцінювати той факт, що уже на початку війни з СРСР, створюючи на західноукраїнських землях, зокрема на Волині і Галичині українську охоронну поліцію, німці у школі м. Дембіч одночасно готували батальйони польської гранатової поліції, яка налічувала 1380 рядових і 20 офіцерів. У люблінській окрузі було лише 25 відділів української поліції, в той час як польської – 95 [399, с. 207]. Очевидно, гітлерівці цілеспрямовано підтримували напружені стосунки між поляками і українцями з метою загострення міжнаціонального конфлікту.

5) Активне поширення нацистським керівництвом через відповідні служби чуток про вирішення “у майбутньому українського питання”. Так, ще до початку Другої світової війни геббельсівські пропагандисти часто цитували слова Р. Вагнера: “Промені германської свободи принесуть світло, тепло і козакам, і бушменам, і китайцям [227, с. 115]”. Стосовно українців, широко пропагувалося твердження про те, що на теренах Східної Галичини та Волині Гітлер створить Українську державу. 2 квітня 1941 р. А. Розенберг видав меморандум № 1, у якому пише про майбутнє утвердження в Україні “власного національного життя” [259, с. 495–496; 357, с. 128]. Свідченням цього є й інструкція для рейхскомісара України, розроблена ще 7 травня 1941 р., в якій також передбачалося створення у майбутньому Української держави, тісно пов’язаної з Німеччиною [270, с. 57–59].

Окрім цього, на ставленні до німців місцевих жителів (зокрема галичан) дуже позначилась пам’ять про старі австрійські часи, найблагополучніші порівняно з пізнішими – польським і радянським режимами. Незважаючи на те, що між слов’янами і німцями існувала впродовж багатьох віків ненависть, в українців вона все ж таки вирізнялась пошаною до зовнішніх ознак цивілізації, притаманних німцям. Їх сприймали як націю великих поетів, філософів і правників. Існувала думка, що з їхньою допомогою відновиться Українська державність, припиняться репресії стосовно мирного населення, зміниться форма власності, в тому числі й на землю [228, с. 4].

б) Прагнення значної частини європейських урядів наприкінці 30-х років, у тому числі і радянського, порозумітися з Гітлером з метою використання Німеччини у своїх інтересах. Так, наприклад, 29–30 вересня 1938 р. на Міжнародній конференції в Мюнхені Великобританія, Франція, Німеччина й Італія без участі суверенної Чехословаччини уклали угоду про передачу високорозвиненої Судетської області Чехії третьому рейху. Тоді ж Гітлер і Чемберлен підписали декларацію про те, що їхні країни ніколи не будуть воювати одна з одною. У грудні 1938 р. угоду про ненапад і кордони з Німеччиною уклала Франція. Польща на початку жовтня 1938 р. за підтримки Німеччини анексувала чеську Тешинську область [172, с. 179].

23 серпня 1939 р. у Кремлі було підписано договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років та таємний протокол про розмежування сфер

двосторонніх інтересів у Східній Європі, в тому числі у Західній Україні. У пункті 2 цього протоколу, зокрема, говорилося: “У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну [345, с. 68–71; 436, с. 330]”.

28 вересня 1939 р. у Москві було укладено новий радянсько-німецький договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Згідно з цим договором та таємними протоколами, кордон пройшов по так званій “лінії Керзона”. Переважна більшість території Західної України увійшла в межі СРСР. А такі етнічні українські землі, як Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина (майже 16 тис. км² з 1,2 млн. населення), опинилися під німецькою окупацією [137, с. 455; 172, с. 227]. Це означало, що не вся Західна Україна, згідно з протоколом, мала відійти до СРСР. Отож, пакт Молотова і Ріббентропа не визначили подальшу долю всієї Західної України, а лише внесли істотні зміни в міжнародний характер українського питання. Сталін дбав не стільки про захист українців, скільки про військово-політичні й стратегічні інтереси СРСР.

Отже, цілком очевидно, що в той час ніхто з Європейських держав (і в тому числі СРСР) не тільки не думав про те, щоб використати слабкість “третього рейху” для запобігання небезпеки майбутньої нацистської агресії, а, навпаки, сприяли економічному розвитку Німеччини та нарощували її військові арсенали з метою досягнення своїх геополітичних цілей.

7) Дії радянської влади на території Західної України. Насадження в Західній Україні радянського режиму супроводжувалось розгортанням масових репресій, що впливало з самої природи сталінської тоталітарної системи, основу якої становив терор. Тільки в період з вересня по грудень 1939 р. було затримано й передано до судових і каральних органів понад 10,2 тисяч осіб [279, с. 139; 131–132]. 10 грудня 1939 р. НКВС СРСР було видано наказ, згідно з яким всі повнолітні члени сімей “оунівців та активних повстанців” підлягали виселенню з УРСР. Безпосередньо операція розпочалася 10 лютого 1940 року. Всього було виселено майже 140 тис. осіб у 21 край та область і 115 спецпоселень [132, с. 129–238; 303, с. 20]. Водночас посилювалися репресії проти духовенства. Лише в Галичині напередодні німецького нападу було

заарештовано 79 священників, частину з них було розстріляно у червні 1941 р. [251, с. 149]. Вказуючи, що на контрольованій радянською владою території Західної України загинуло в 3–4 рази більше місцевого населення, ніж на вдвічі більший за розмірами німецькій частині окупованої Польщі, історик Ян Гросс охарактеризував сталінський СРСР як “державу-вбивцю” [466, с. 226–229, 234–235].

Саме тоталітарна сталінська система після вересня 1939 р., як стверджує І. Голубенко, “була тим об’єктивним чинником, який відштовхував (а не притягував) українське населення Галичини від нової влади – “визволительки” (радянської – В.М.) [174, с. 119]”. Політичний сталінський терор, прискорена “радянізація” на Заході 1939–1941 рр. посилювали германофільські настрої. Ця ж думка підкреслюється і у проміжних висновках робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА [268, с. 57]”.

Отже, керівництво ОУН напередодні нападу Німеччини на СРСР мало досить вагомі підстави для підтримки союзницьких відносин з гітлерівським військово-політичним керівництвом. Збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР розглядався тогочасним керівництвом ОУН як єдино реальна можливість здобуття Української незалежності. Це породжувало у лідерів ОУН мрію-ілюзію, що при сприянні Німеччини врешті-решт українська проблема розв’яжеться успішно для українців.

Союз ОУН і Німеччини напередодні Другої світової війни об’єктивно та логічно мав відбутися і відбувся. Це була не ідейна, а прагматична унія. Співробітництво ОУН та Німеччини становило секрет Полішинеля. При цьому, як стверджує П. Брицький, оунівці, “спираючись на концептуальну тезу ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, який стверджував, що Україна визволиться в тіні німецького походу, не зуміли своєчасно розрізнити німців кайзерівських часів, що так чи інакше підтримували Українську державність, від гітлерівців, які, по суті, не приховували своїх колонізаторських намірів [143, с. 91]”.

На цих засадах ОУН розпочинає підготовку, в тому числі й інформаційно-пропагандистську, до майбутньої війни. Керівництво ОУН ще під час боротьби з польською окупаційною владою переконалося, що різноманітні заходи з одночасним застосуванням методів пропаганди мають більшу ефективність. Саме тому

інформаційно-пропагандистська діяльність вважалась для оунівців одним із ефективних засобів реалізації своєї мети – визволення української нації і відновлення Української держави. Керівники обох проводів ОУН надавали значної уваги її організації. Про необхідність її проведення наголошувалося в настановах провідних діячів українського визвольного руху, в численних вишкільних та інструктивних документах, що видавалися на початку 1940-х років [42, арк. 24–45; 23, арк. 1–13; 298, с. 537; 319, с. 537].

Аналіз названих документів дає підстави стверджувати, що інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів у своєму спрямуванні поділялася на два їх основні напрямки: внутрішньоукраїнський і зовнішній – міжнародний. На внутрішньому напрямку оунівці поширювали серед населення України передусім державотворчі ідеї. Завданням же інформаційно-пропагандистської діяльності міжнародного спрямування було – уможливити створення фронту спільної боротьби поневолених народів та витворити в державних структурах різних країн розуміння того, що українська визвольна війна є справедливою, а створення Української держави є необхідним для забезпечення миру на континенті.

У квітні 1941 р. проводом ОУН (Б) було опрацьовано таємний документ під назвою “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”, в якому давалися чіткі інструкції щодо організації інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у передвоєнний час, під час війни та на початковому етапі українського державного будівництва [141, с. 10–55; 42, арк. 21–44]. С. Мудрик-Мечник писав пізніше, що ні гестапо, ні НКВД не знали про ці інструкції. І. Легенда (Климів) напередодні війни довів ці програмові вказівки провідним членам ОУН в Україні [333, с. 9.]. Згідно з цим документом, зусилля пропагандистів ОУН були спрямовані на те, щоб “підняти до збройної боротьби проти Москви й проти більшовизму найширші маси українців та неукраїнців”, “проголосити в кожній місцевості української землі самостійність Соборної й Незалежної Української держави [42, арк. 28]”.

Майже ідентичні, але більш обережні, настанови щодо проведення інформаційно-пропагандистської роботи одержали від свого керівництва і члени ОУН (М). У документі цього Проводу “Напрямки до мобілізаційних і оперативних планів у зв’язку з

наближенням німецько-російської війни” зазначалося, що діяльність пропагандистів ОУН (М) має бути спрямована на революціонізування всіх верств населення на боротьбу проти СРСР. Мельник ставив завдання опановувати терени, розширювати мережу осередків і, не допускаючи сутичок з німцями, розбудовувати там різноманітні сфери життя [362, с. 55, 56].

Таким чином, на початку німецько-радянської війни ОУН зосереджувалася на проведенні антирадянської пропаганди, розглядаючи при цьому Німеччину як свого союзника, а тому ніякої діяльності, в тому числі інформаційно-пропагандистської, проти неї не проводила. Вагомим аргументом, який підвищував впевненість оунівців у доцільності свого вибору, були акти нечуваного вандалізму та жорстокості, які здійснював сталінський режим в перші дні війни, відступаючи з території Західної України. Однією з ганебних сторінок режиму, зокрема, були звірячі розправи з людьми, які знаходилися у в'язницях. Так, лише 23 червня 1941 р. біля двох тисяч осіб було знищено працівниками НКВС у дворі Луцької в'язниці [461, с. 79]. На кривавому рахунку енкаведистів 680 бранців у Крем'янці, 35 – у Жовкві, 3862 – у Луцьку, 3500 – у Львові, близько 300 – у Дрогобичі, 700 – у Самборі, 480 – у Тернополі, 649 – у Золочеві, а також сотні жертв у Станіславі, Чорткові, Дубно та інших містах [132, с. 222–279; 282, с. 11–13; 150, с. 39]. А загалом, під час відступу Червоної армії органами НКВС лише у волинських і галицьких тюрмах розстріляно й замучено 15 тисяч політичних в'язнів [180, с. 144–165; 380, с. 49–63].

З початком нападу Німеччини на Радянський Союз основні зусилля оунівської пропаганди були спрямовані передусім на підрив боєздатності Червоної армії, організацію антирадянської боротьби і утворення державних та адміністративних структур відновленої Української держави. При цьому особливу увагу ОУН приділяла інформаційно-пропагандистській діяльності серед частин Червоної армії. Про важливість пропаганди серед червоноармійців підкреслюється і в Інструкції Проводу ОУН від травня 1941 року. “Серед советського війська ОУН веде скріплену розкладову і позитивну пропаганду, поставлену на здемобілізування ворожих військових частин і перетягнення їх у наші лави та творення спільно з ними української визвольної революційної армії... [298, с. 538–539]”. Вищенаведена цитата

дає чітке уявлення про мету революційної пропаганди в середовищі Червоної армії. Це було, як впливає з інструкції ОУН, її “особливим видом боротьби” з радянською владою [42, арк. 248–251].

Основним напрямком інформаційно-пропагандистської роботи ОУН серед цивільного населення було поширення ідеї самостійності України та обов'язку кожного українця діяти для добра і величі української нації і держави [301, с. 166].

Інформаційно-пропагандистський вплив ОУН розповсюджувався і на національні меншини, які проживали на території України. Серед них проголошувалися ідеї свободи людини та міжнародної рівності. Водночас ОУН упереджено ставилася до росіян, поляків та євреїв [47, арк. 35; 188, с. 96]. Це пояснюється тим, що частина представників цих етносів стояли на позиціях того чи іншого шовінізму, а тому виступали проти незалежності України. Проте в інформаційно-пропагандистській роботі ОУН прагнула залучити представників цих націй до спільної боротьби з СРСР.

У відповідності до своїх намірів створити Українську державу в “тіні німецького походу”, як ОУН (Б), так і ОУН (М) напередодні війни сформували на території Генерал-губернаторства, головним чином з емігрантських оунівських кадрів, похідні групи [183, с. 13]. У своїх спогадах про діяльність ОУН напередодні війни один з учасників подій, тодішній член ОУН (М) М. Скорупський – Макс пише: “На початку травня 1941 р. відчувалася тиша перед бурею. Українці готувались до війни. Організації Українських Націоналістів – і Мельника, і Бандери – у великій тайні перед німцями масово перекидали своїх членів на терен т.зв. Генерального Губернаторства [393, с. 49]”. Очевидно, саме з цих кадрів і формувалися похідні групи ОУН.

Відразу ж після нападу Німеччини на СРСР оунівські похідні групи слідом за німецькими військами вирушили на територію України з завданням створення структур Української державності та поширення націоналістичних ідей серед населення [47, арк. 16, 18; 228, с. 155–156; 357, с. 127]. Висилали ці групи проводили обох ОУН: як “бандерівці”, так і “мельниківці”. Так, під керівництвом ОУН (Б) на Україну було вислано три похідні групи: Північну (під керівництвом М. Климишина); Центральну (керівник М. Лемик) і Південну (очолював З. Матла), діяльність яких в подальшому повинен координувати Д. Мирон (Орлик) [228, с. 46]. Паралельно з бандерівцями

ОУН (М) також направила на Схід три похідні групи, загальне керівництво якими здійснював О. Кандиба-Ольжич. Напрямки їх просування в цілому збігалися з бандерівськими [339, с. 484–491; 362, с. 74; 412, с. 148]. Водночас з окремим завданням – проголосити Акт відновлення Української держави й організувати український державний апарат до Львова вирушила спеціально організована ОУН (Б) група під керівництвом Я. Стецька, до складу якої входили Я. Старух, І. Равлик, Є. Врецьона, Л. Ребет, В. Кук, Д. Яців, І. Вітошинський та інші [266, с. 27–28].

Загальну мету похідних груп обох проводів ОУН у стислій формі сформулював мельниківець О. Жданович: “Було ясно, що вибух німецько-совєцької війни вимагав від нас швидкої і рішучої дії, щоб у момент замішання, в момент, коли новий наїзник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби [339, с. 199–217]”. Це твердження дає підстави вважати, що бандерівці і мельниківці розуміли реальний стан справ і сприймали німців як окупантів. Разом з цим, засоби та методи, якими буде діяти в Україні нацистська окупаційна влада, керівники ОУН передбачити не змогли. Тому на початку війни провідники ОУН намагалися цілеспрямовано й послідовно втілювати в життя свою лінію, сподіваючись явочним чином засвідчити перед німцями свою готовність до управління країною. Та це зовсім не входило до планів лідерів третього рейху.

За короткий час, як повідомлялось у тогочасних звітах керівництва ОУН, похідні групи “осягнули всі українські етнографічні границі і почали роботу [69, арк. 19]”.

Разом з похідними групами за вказівкою обох проводів ОУН близько 200 молодих українських активістів прийшли на українські землі у ролі перекладачів при німецьких фронтових частинах [145, с. 17].

Розгортаючи у червні 1941 р. процес українського державного будівництва, ОУН, сподіваючись на розуміння важливості даних заходів з боку німецької влади, легалізувала свою діяльність, у тому числі й інформаційно-пропагандистську. Тимчасовим місцем розташування керівного центру інформаційно-пропагандистської роботи ОУН на території України став Львів, де в цей період цілком легально діяли осередки пропагандивних референтур Проводів: ОУН (Б) – на вул. Валовій, 31 і ОУН (М) – на вул. Набеляка, 27 [409, с. 48]. Були створені легально

діючі обласні і районні пропагандистські осередки, які досить часто функціонували у цей період як відділи пропаганди при міських чи районних управах. Їхню роботу очолювали члени ОУН, а апарат складався з компетентних місцевих кадрів (письменників, журналістів, науковців).

Значну увагу оунівці приділяли використанню легальної місцевої преси для ведення замаскованої націоналістичної пропаганди [341, с. 45–48]. Обсаджуючи своїми людьми редакції газет і видавництва, вони фактично перетворювали їх на свої пропагандистські структури. Розповсюдження друкованої продукції було складовою інформаційно-пропагандистської роботи ОУН. Особливо масштабно, як стверджує О. Стасюк, ця робота була поставлена у середовищі ОУН (Б), якій вдалося взяти під свій контроль більшість обласних і районних друкарень [409, с. 54].

Іншим напрямком діяльності ОУН стала участь її активістів у роботі громадських організацій та установ, що використовувалися як легальне прикриття для поширення самостійницьких ідей. Оунівці провели роботу по відновленню осередків товариства “Просвіта”, через які активно проводили інформаційно-роз’яснювальну та агітаційно-пропагандистську роботу, культурно-освітні заходи з метою залучення місцевого українського населення до співпраці з ОУН [13, арк. 1–2, 21; 27, арк. 23]. Для виховання молоді в націоналістичному дусі активно залучалися й священики різних конфесій [95, арк. 17; 96, арк. 23].

Члени похідних груп ОУН активно поширювали ідею Української державності і створювали органи місцевої української влади на східноукраїнських землях. Причому робили це без узгодження з німцями. Адже вакуум влади та дезорганізація всіх сфер життя в прифронтовій смузі створювали сприятливі умови для опанування всіх важливих суспільних ланок політично активними і добре організованими оунівцями.

Своїм головним завданням вони вважали “вирвання мас з-під впливів більшовизму та включення цих мас до табору українського самостійництва [228, с. 48]”. У цей період широко пропагувалася “визвольна місія” німців як захисників права українського народу на державну незалежність, містився заклик до всіх верств українського суспільства ставати під націоналістичні прапори у боротьбі за незалежну соборну Україну [78, арк. 121–157]. Учасники похідних груп вели у містах та селах,

окупованих німцями, “пропаганду щодо створення незалежної Української держави з метою добору відповідних організаційних кадрів [341, с. 44]”.

Відстоюючи ідею відновлення Української державності з початком війни ОУН (Б) і ОУН (М) даремно сподівалися, що у співпраці з Німеччиною проти більшовицької Росії досягнуть цієї мети. Однак політичні засади і тактика дій у них були принципово різними. ОУН Бандери робила ставку на революційну боротьбу за будь-яких умов, ОУН Мельника обрала шлях поміркованих дій. Це недвозначно засвідчують “Меморандум Проводу Українських Націоналістів під проводом Андрія Мельника” та “Меморандум Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери”, які були направлені німецькому урядові [256, с. 17–28, 58–71].

23 червня 1941 р. в канцелярію рейха було передано меморандум ОУН (Б) за підписом референта зовнішньої політики В. Стахова. Зміст цього документу стверджує: українці дивляться на війну Німеччини з СРСР лише як на можливість звільнення України від більшовизму і завдяки цьому будуватимуть власну державу. Меморандум застерігав, що Німеччина програє війну на Сході, якщо не підтримає українців і концепцію розвалу московської імперії. Отже, Проводом ОУН (Б) вже піддавалася сумніву популярна напередодні війни теза, що на Схід в особі Німеччини йде духовно та культурно розвинута Європа, частиною якої вважає себе й українська нація [348, с. 87].

Керівники ОУН (М) свій меморандум німецькому урядові направили 14 квітня 1941 р., ще напередодні вторгнення Німеччини в Радянський Союз. Цей документ також засвідчив, що метою українських націоналістів є УССД, однак від попереднього його відрізняло “відверте плазування людей з нульовою політичною вагою у надії на те, що патрон задовольнить їхні вимоги [373, с. 29–30]”.

Разом з тим, політика і практика окупаційної влади переконували керівників ОУН, що ідея створення УССД, за яку боролися обидві гілки організації, не входила в плани третього рейху. Як стверджує В. Косик, меморандуми А. Мельника і С. Бандери навіть не були доведені до відома Гітлера. А головний “конструктор” нової Східної Європи Розенберг домовився з Канарісом не визнавати ніяких політичних груп серед емігрантів і не вступати з їхніми представниками в переговори [256, с. 90].

Не отримавши відповіді на свій меморандум, Провід ОУН (Б) зрозумів, що німці навряд чи дозволять відновити Українську державу після взяття ними Києва. Це викликало необхідність швидких і рішучих дій: негайного проголошення декларації про відновлення Української держави та початок її розбудови. У той же час керівництво обох фракцій ОУН ще сподівалось, що німці не ризикнуть конфліктувати з українськими націоналістами, які оголосили себе союзником Рейху.

Ввечері 30 червня 1941 р. група ОУН (Б) на чолі з Я. Стецьком у залі товариства “Просвіта” м. Львова скликала Національні збори, в роботі яких брали участь близько 100 представників української громадськості [280, с. 49]. Головуючий на цьому зібранні Я. Стецько урочисто проголосив Акт відновлення Української державності. У ньому ОУН закликала “весь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада [6, арк. 3; 310, с. 17]”. Відразу після проголошення Акту був затверджений і склад Українського Державного Правління на чолі з Я. Стецьком, який мав забезпечити розбудову Української держави [8, арк. 1–4].

Зібрання відбулося в умовах німецької окупації і в присутності представників нацистського командування, з яким учасники Національних зборів наївно пов'язували надію на звільнення від більшовицького режиму і здобуття Української державності. Вони, як і значна частина українців, сприйняли німецькі війська як визволителів від страхів сталінсько-більшовицького режиму. Саме тому в цьому документі зазначалося, що “новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з-під московської окупації” [6, арк. 3]. Але військові оперативні заходи, захоплення радіостанції, скликання за лічені години Національних зборів групою бандерівців у Львові, а також подальша реакція нацистського керівництва на Акт від 30 червня 1941 р. засвідчують, що їх дії не були узгоджені з окупантами. Цей факт підтверджують і протоколи допиту окремою німецькою комісією С. Бандери та німецьких офіцерів, які на той час були у Львові, а також рапорти німецької поліції та служби безпеки [259, с. 507–511]. Як зазначає професор Ю. Сливка, “Це був, по суті, перший вияв готовності

українства засвідчити, що Україна не може бути тільки об'єктом, а прагне відіграти роль суб'єкта міжнародної політики [395, с. 22]". Разом з тим, саме ці дії українських націоналістів, як зазначає більшість дослідників, змусили гітлерівських окупантів завчасно розкрити свої плани стосовно України. Оцінюючи дії бандерівців 30 червня 1941 р. у Львові один з керівних діячів ОУН (М) О. Ольжич сказав так: "Тепер, нарешті, німці відкриють свої карти [228, с. 19]".

Як стверджував сучасний дослідник Ю. Киричук, своєрідним надихаючим прикладом для бандерівців слугували дії Фронту литовських активістів (ЛАФ), які ще раніше, 23 червня 1941 р., також без погодження з німецьким керівництвом проголосили відновлення Литовської держави і створили тимчасовий уряд на чолі з полковником Казисом Шкірпою та професором Юозасом Амбразевичюсом [234, с. 75]. Ситуації у Литві й Україні були дуже подібними. Дії литовців викликали значний резонанс у Берліні і Москві. До того ж, як свідчать архівні документи та наукова література, тісна співпраця між ОУН (Б) і ЛАФ була налагоджена ще до початку війни Німеччини з СРСР [14, арк. 4; 367, с. 45–52].

Слідом за проголошенням Української державності розпочалася організація української місцевої державної адміністрації – сільської, міської, районної, окружної й обласної [12, арк. 8–12]. В середині липня 1941 р. було організовано верховний державний орган – Українську Національну Раду у Львові, яку очолив К. Левицький. Перед нею ставилось завдання бути допоміжним проводом українського народу на західних землях України [205, с. 121].

З метою інформування широких кіл громадськості про встановлення української влади та висвітлення Акту від 30 червня 1941 р. керівництво ОУН (Б) розгорнуло активну інформаційно-пропагандистську кампанію серед українського населення. Відразу після закінчення Національних зборів про цю надзвичайну подію двічі (ввечері 30 червня і вранці 1 липня) сповістила Львівська міська радіостанція. Одну з радіопередач перехопив Український національний комітет у Кракові і на її основі випустив інформаційний бюлетень, у якому закликав громадян до "послуху, карності та співпраці [78, арк. 147–148]".

6 липня у Львові з метою підтримки “Акта 30 червня 1941 р.” відбулись збори за участю відомих людей краю “у справі консолідації всіх сил довкола ідеї відбудови української державності”. Збори закликали громадян підтримати український уряд, сформований 30 червня [3, арк. 1; 162, с. 1].

Широко інформували громадськість про події у Львові перші номери легальних оунівських часописів. Друкуючи на своїх сторінках звернення, накази і розпорядження місцевих адміністрацій, оунівці закликали населення підпорядковуватися їх представникам [161, с. 3]. Оунівці подбали також про широке висвітлення на сторінках часописів організаційних матеріалів, у яких роз’яснювалися суть і причини виникнення українського націоналізму, основні засади і принципи діяльності ОУН, подавалися шляхи розв’язання існуючих проблем, пов’язаних із життям українського суспільства відповідно до націоналістичної доктрини. На шпальтах оунівських газет постійно висвітлювалися погляди членів організації щодо вирішення земельного питання, виховання молоді тощо [213, 260, 344, 352, 435]. У чисельних листівках, видаваних ОУН у цей період, українці закликалися прихильно ставитися до німецької армії, вважати її армією-визволительською [431, 432]. Ці матеріали відбивали, в основному, стартові ідеологічні позиції ОУН (Б), від яких вона незабаром змушена була відмовитися.

Численні архівні матеріали засвідчують, що незважаючи на воєнний час після того, як стало відомо про рішення Українських Національних Зборів про відновлення Української Держави, у всіх містах не тільки Галичини, але й в основних населених пунктах Східної України відбувалися збори і маніфестації незалежності не лише після, а подекуди і до приходу німецьких військ. Проголошення актів про відновлення Української держави відбувалися практично в усіх населених пунктах, які окупували німці, про що свідчать постанови зборів сіл Волинської, Житомирської, Кам’янець-Подільської, Станіславської і Тернопільської областей [12, арк. 15, 45, 46; 282, с. 69, 70; 428, с. 3–5]. До того ж, як свідчать архівні документи, проголошення Української держави відбувалося ще до “Акта 30 червня 1941 р.”. Наприклад, у селах Славського району Львівщини – Планах, Головецькові, Рикові – 29 і 30 червня [11, арк. 1–74], те ж було в інших районах Галичини [12, арк. 45, 46].

Для утвердження невідворотності змін, що настали в Україні, з ініціативи ОУН (Б) в обласних центрах Луцьку, Рівному, Тернополі було проведено свята Української державності з маніфестаціями населення, зборами і навіть парадом українських військових загонів [12, арк. 7, 45, 46, 58]. У Рівному брав участь Перший курінь українського війська ім. Холодного Яру.

Отже, завдяки наполегливій інформаційно-пропагандистській роботі бандерівців значна частина української громадськості на той час позитивно сприйняла Акт відновлення Української державності і активно підтримала заклики ОУН.

Проте існування самостійної Української держави зовсім не входило до політичних планів німецької влади. На Акт 30 червня 1941 р. нацисти прореагували вороже. 2 липня 1941 р. про його зміст стало відомо у Берліні. Було негайно вжито рішучих заходів з метою ліквідації українського уряду. Окупаційна влада розпочала масові репресії проти ОУН (Б), внаслідок яких уже в липні-серпні 1941 р. багатьох її керівників і провідних діячів було заарештовано. Потрапили за ґрати С. Бандера, Я. Стецько, увесь Крайовий уряд і 300 членів ОУН [299, с. 19; 349]. Такі дії нацистів стали підставою для заяви оунівців про своє негативне відношення до німецької політики щодо України [15, арк. 1–11], і як наслідок – згортання легальної діяльності ОУН. У зв'язку із зміною ситуації інформаційно-пропагандистська діяльність оунівців переводиться у рамки підпілля [78, арк. 149; 347, с. 91].

Першими жертвами репресій в 1941 р. були, за свідченням німецьких документів, члени ОУН (Б). Згодом репресії поширилися і на мельниківців. Від початку липня 1941 р. ОУН (Б) систематично переслідувалась гітлерівською службою безпеки й абвером, а з 15 вересня розпочалося справжнє полювання на членів цієї організації по всій території окупованої України [255, с. 122–123]. Документи нацистських спецслужб засвідчують, що діяльність ОУН “стає усе більш шкідливою”. Ця організація “пропагує національні політичні ідеї”, які “становлять гостру політичну небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому [249, с. 229]”.

Незважаючи на арешти, ОУН швидко відновила роботу пропагандистської референтури у підпіллі й продовжила поширювати свою інформаційно-

пропагандистську діяльність на центральні та східноукраїнські землі. Зміст оунівської пропаганди стає все більш антинімецьким [256, с. 137].

Побачивши в цьому серйозну загрозу, окупаційна влада вживала заходів до припинення подібної агітації, затримання й направлення оунівських агітаторів у розпорядження військових комендантів [75, арк. 8–9].

Проте подібні заходи не дали бажаних результатів, що викликало згодом нові, більш жорстокі репресії. Так, 25 листопада 1941 року айзенцкоманда Ц/5, що дислокувалася у Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД у Рейхкомісаріаті Україна негайно арештовувати і таємно страчувати без суду, як грабіжників, членів ОУН [259, с. 544–545; 443, с. 219]. До речі, цей документ, як стверджує В. Косик, знаходиться серед доказових матеріалів процесу над воєнними злочинцями в Нюрнберзі про масове знищення населення, який засвідчував, що ОУН не була співучасником нацистів у скоєних ними злочинів проти людства, а сама була жертвою їх агресії [425, с. 178]. На цьому факті наголошує й сучасний український письменник Іван Гришин-Грищук [348, с. 29].

До того ж, якщо врахувати той факт, що протягом кінця 1941 – початку 1942 рр. радянський партизанський рух був розгромлений, а радянське підпілля, яке не користувалося масовою підтримкою населення, було знищено або паралізовано, то на цьому тлі активність ОУН виглядала тоді єдиною політичною небезпекою для окупантів. У німецькому донесенні за 31 грудня 1941 р. зазначалося, що “окрім групи ОУН Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку... [259, с. 194]”.

Однак німецькі окупанти не обмежувалися фізичним знищенням тільки членів ОУН. Виконуючи план “Ост”, нацисти здійснювали в Україні масовий терор проти всього українського народу, який за розмірами і жорстокістю був набагато більшим, ніж у Франції, Югославії, Чехії. Для залякування населення гестапо широко використовувало систему таборів смерті та заручників [252, с. 274–275]. Страти людей відбувалися практично у всіх населених пунктах України. Каральні відділи СС знищували цілі села. Так, німецька поліція спалила село Обухівку, а все населення було розстріляне [259, с. 158, 167]. Загалом за час окупації лише в західних областях України нацисти знищили понад 1 мільйон 300 тисяч цивільного населення [421, с. 617]. Подібні

дії набрали масового характеру і були зведені у форму державної політики, спрямованої на реалізацію плану Гітлера про всіляке “зменшення популяції” українців і “збільшення популяції” німців на Україні. Знищення українців як нації супроводжувалось масовим вивезенням працездатного населення на примусові роботи до Німеччини. За відмову “добровільно” йти на примусові роботи на місці або в Німеччину окупаційна влада знищувала цілі села, а майно їх мешканців конфісковувала.

Жорстокої експлуатації зазнавали робітники підприємств у містах. Робочий день тривав 12–14 годин. Українські пролетарі вели жалюгідний спосіб життя, вимушені вимінювати у селян одяг на харчі та збіжжя, які до того ж німці по дорозі почасти реквізували.

Важкі повинності накладала окупаційна влада на селянство України. Вже восени 1941 р. німці запровадили харчовий “контингент” – примусову здачу хліба. Німецькі окупанти зберегли на Україні колгоспи, підтвердивши цим ще раз свою політичну єдність зі сталінізмом. Колгоспні і радгоспні господарства німці перейменували на “лігеншафти”, призначили у них своїх директорів, а селян зобов’язали до примусової безкоштовної праці. Врожай гітлерівці вивозили до Німеччини, залишаючи місцеве населення без продовольства [222, с. 285–318, 330–332; 359, с. 163–171]. Це була нова форма панщини. При цьому окупаційна влада заборонила продавати для міського населення будь-які продукти харчування, крім хліба, що в подальшому спричинило голод і хвороби, які переживало населення України. Підтвердженням цьому є лист українських робітників, які працювали у рабсько-кріпосницьких умовах на німецьких підприємств Львова до Г. Франка, губернатора Генеральної Губернії [142, с. 50].

З приводу таких варварських дій окупантів у часописі ОУН “Ідея і чин” 1 листопада 1942 р. наголошувалося, що штучний голод, організований гітлерівцями “через пограбування українського села” та масові розстріли місцевого населення мали на меті фізичне винищення українців [292, с. 17–19].

Вороже ставлення окупантів до українців знайшло своє подальше втілення і в розподілі України на окремі адміністративні одиниці, які безпосередньо підпорядковувалися Берліну [454, с. 388–408].

Жорстоку політику проводили окупанти і в галузі культури та освіти. 23 липня 1942 року М. Борман писав А. Розенбергу: “Освіта небезпечна... Кожна освічена

людина – це майбутній ворог [455, с. 329]”. Початкові школи, котрі було дозволено відкрити, перебували під контролем окупаційної адміністрації й працювали лише восени та весною. Всі середні школи були фактично закриті. Подібна доля спіткала і вищу освіту [275, с. 81]. Припинили своє існування театри й клуби [232, с. 12].

Загарбницька політика окупантів викликала справедливий опір українського народу. Керівництво ОУН зрозуміло, що гітлерівці прийшли в Україну з суто ворожими намірами, і питання стосовно тісної співпраці з німцями було знято. Саме арешти частини керівників ОУН, репресії проти рядових членів організації, на думку автора, остаточно переконали оунівців у антиукраїнській політиці Німеччини і показали, що подальша боротьба, як і інформаційно-пропагандистська робота, можуть бути організовані лише у підпіллі, що, в свою чергу призвело, до перегляду ними тактики своєї подальшої діяльності.

Першими на цей шлях ступили бандерівці, оскільки небажання відкликати Акт 30 червня 1941 р. перетворило їх на силу, ворожу нацистській Німеччині. За ініціативою та безпосереднім керівництвом “урядуючого” провідника ОУН (Б) М. Лебеда у вересні 1941 р. у Львові відбулася перша конференція ОУН (Б) [146, с. 110]. Було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках. По-перше, користуючись усіма можливостями легальної роботи, намагались проникати в різноманітні культурні, політичні, воєнізовані, адміністративні структури окупаційної влади і при цьому всіма силами підвищувати ефективність своєї діяльності з метою поширення впливу державницьких ідей. По-друге, основну частину своїх кадрів перевести на конспіративне становище і перейти до нелегальної роботи, готуючись таким чином до тривалої боротьби за УССД [228, с. 93; 154, с. 168]. У підсумковій постанові відзначалося, що найближчими завданнями Організації є: “пропагандивно-роз’яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України, а також водночас ідейна боротьба з більшовицькою ідеологією та пропагандою; збір та магазинування зброї; вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби [323, с. 29; 122, с. 138; 341, с. 17]”. Це дає підстави стверджувати, що саме в цей період серед керівництва ОУН (Б) у виробленні тактики своєї інформаційно-пропагандистської діяльності починає

формуватися ідея одночасної боротьби проти обох ворогів Української державності – німецького та радянського режимів

Пропозиції окремих учасників конференції про негайний перехід до загального збройного опору на даному етапі було відхилено. На думку автора, це було пов'язано з тим, що по-перше, ОУН (Б) протягом першого року німецької окупації “критично ставилася” щодо можливостей переходу до повстанської форми боротьби, оскільки нацистська військова машина була на вершині перемог, а народні маси не були готові до широкого збройного виступу проти окупантів. По-друге, для організації всенародної боротьби проти німецьких загарбників необхідно було провести масову інформаційно-пропагандистську кампанію, яка забезпечила б, з одного боку, зростання кількості прибічників національно-визвольної ідеї, котрі із зброєю в руках її відстоювали б, а з іншого – створення такого політичного поля у міжнародному відношенні, яке дало б змогу українському народові вийти на міжнародну арену як рівноправному політичному суб'єкту [301, с. 177]. До того ж слід зазначити, що зародження національного антинацистського руху Опору в Україні, на відміну від інших західних держав, незалежність яких була визнана у світі ще до війни, відбувалося в іншій історичній ситуації і мало свої особливості. Так, скажімо, Польща, Франція та Югославія мали до війни власні збройні сили і спецслужби, які хоча і не вистояли у відкритих боях, але значна їх частина могла вести партизанську боротьбу з ворогом. Україна ж не мала своєї армії, а головне досвідчених кадрів-спеціалістів. Крім того, у своїй боротьбі проти гітлерівців українські націоналісти не могли сподіватися навіть на мінімальну підтримку ззовні. Між тим, збройна боротьба з німецькими окупантами в Югославії, Франції і Польщі спиралась на ефективну допомогу Англії, США і СРСР, не кажучи вже про радянських партизанів на тимчасово окупованій території Радянського Союзу. До того ж вони боролися, як правило, з лише одним противником. Українські ж повстанські загони змушені були боротися з трьома противниками: німцями, поляками, СРСР, завжди розраховуючи лише на свої сили та сили власного народу.

У “Інструкції до проведення в життя цілості діяльності ОУН”, яка з'явилася після вересневої (1941 р.) конференції ОУН (Б), Німеччина поряд з СРСР була визнана країною, яка виступила проти самовизначення української нації. У цьому документі

вимагалось продовжувати роботу з населенням “...для справи боротьби за суверенність українського народу на українській землі [44, арк. 24]”. Але проведення легальних заходів, що викликали б конфлікти з німецькою владою, вважалися недоцільними [44, арк. 24; 348, с. 106].

4 грудня 1941 р. Головний провід ОУН у своїй постанові окреслив стратегічне завдання організації – готуватися до довгої, затяжної та запеклої боротьби з німецькими окупантами і дотримуватися тактики накопичення сил. Цю позицію підтверджено і в постанові другої конференції ОУН (Б) (квітень 1942 р.), в якій наголошувалося, що “пропаганда має вестися одночасно проти усіх окупантів України [351, с. 73]”. Саме на цій конференції було визнано національно-революційний шлях боротьби єдино правильним і наголошувалося на тому, що перемога залежатиме тільки від мобілізації і розбудови революційних сил всього народу, об’єднаних під одним революційно-політичним проводом ОУН [4, арк. 101–103; 154, с. 168; 228, с. 111].

Отже, ОУН (Б) почала розглядати німецький і радянський політичні режими однаково ворожими для народу України. До того ж, керівництво ОУН почало усвідомлювати, що нацистська Німеччина не виступає гарантом створення УССД, а навпаки, несе в собі загрозу не тільки політичному, а й фізичному існуванню української нації. Усвідомлення цього факту примусило Провід ОУН (Б) перейти до нової тактики дій відносно окупантів. Щоб підняти народ на масову боротьбу проти німецьких окупантів, ОУН вважала за необхідне провести широку, всеохоплюючу масову інформаційно-роз’яснювальну кампанію. Зрештою, пропагандист УПА П. Полтава вказував, що український визвольний рух повинен використовувати “кожну можливість, кожну щілину в оборонній системі окупанта для того, щоби розгортати визвольну революційну боротьбу на всіх українських етнографічних землях [365, с. 4]”. Однак щодо масових збройних акцій, то Провід ОУН і надалі дотримувався вичікувальної позиції, яка мала прояснитися в ході боротьби між двома агресорами – німецьким і більшовицьким – про що, зокрема, було задекларовано і в рішеннях квітневої конференції ОУН (1942 р.) [4, арк. 78]. Таким чином, ОУН перейшла до боротьби з окупаційним режимом інформаційно-пропагандистськими методами, “поширюючи свою пропагандистську діяльність на всю Україну [346, с. 11]”.

На основі такого рішення бандерівці протягом короткого терміну налагодили роботу підпільних пропагандистських референтур на крайовому, обласному, окружному і районному рівнях [307, с. 15], які розгорнули активну антинімецьку інформаційно-пропагандистську діяльність з метою організації ефективної боротьби українського народу та інших поневолених народів як проти СРСР, так і проти Німеччини. Керівництво цією роботою в ОУН (Б) здійснював Головний осередок пропаганди (ГОП) на чолі із Головним референтом пропаганди С. Ленкавським. Після його арешту цей пост обійняв Д. Маївський (Тарас). У пропаганді ОУН (Б) проводилася думка про те, що самостійну Українську державу можна здобути лише зброєю, що німці, яких спочатку вбачали визволителями України, є тепер її жорстокими окупантами і проти них треба готувати збройну боротьбу [72, арк. 1–43].

Негативна реакція офіційного Берліна на діяльність ОУН та заходи окупаційної влади проти українського народу змусили бандерівців розпочати формування збройних загонів для захисту місцевого населення. З приводу зазначеного колишній провідник ОУН (Б) М. Лебець в своїй книзі, присвяченій УПА, пише: “в грудні 1942 р. Провід Організації видає наказ тереновому проводу Волині переорганізувати існуючі вже дрібні збройні відділи та організувати широко розплановану збройну самооборонну боротьбу українського народу [272, с. 40]”. В подальшому вони стали основою для розгортання Української Повстанської Армії. Значною мірою на ці дії були спрямовані завдання інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА [301, с. 178–179].

Аналіз архівних джерел свідчить, що зміни в тактиці діяльності ОУН (Б) серйозно занепокоїли німців. Поліція безпеки і СД у березні 1942 р. інформувала Берлін, що на західноукраїнських землях відбувається радикалізація українського націоналістичного руху, особливо бандерівського, який розпочав активну пропаганду війни, збройного повстання за створення вільної і Самостійної України [259, с. 556–558]. Вже 22 травня 1942 р. у інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини зазначалося, що внаслідок здійснення широкомасштабних заходів вдалося призупинити дальший розвиток бандерівського руху в Генеральному комісаріаті Волині-Поділля, проте містилося визнання, що пропагандистська діяльність ОУН все-таки продовжується [71, арк. 61–63; 390, с. 174–178].

Перехід ОУН до нової тактики дій став досить помітним на тлі подій в окупованій нацистами Україні. Про це свідчать і тогочасні радянські документи. Так, у розвідувальному донесенні від 30 вересня 1942 р. секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову повідомлялося: “Зникнення Бандери спочатку внесло сум’яття до рядів українських націоналістів. Однак подальші заходи військової влади спрямовані на обмеження впливу ОУН на українське населення (зміна українських націоналістичних прапорів на фашистські, розпуск бандерівської міліції і т.д.) протиставили значну частину оунівців німецьким завойовникам. В подальшому частина прихильників Бандери пішла у підпілля, розгорнувши антирадянську та антинімецьку діяльність під гаслом “Україна – українцям” [76, арк. 26–27]”.

Таким чином, після невизнання нацистами Акту від 30 червня 1941 р. та пов’язаних з цим репресіями, ОУН (Б) змінила своє ставлення до німців і до жовтня 1942 р. повністю перейшла на антинімецькі позиції. Зміна тактики дій ОУН (Б) позначилась і на відношенні до більшовицького партизанського руху. Прагнучи всіма засобами домогтися незалежності України, бандерівці дотримувалися нейтральної позиції по відношенню до радянських партизанів [72, арк. 120–122]. Проте пропагандистська робота щодо цих загонів продовжувала носити активний характер. Уже в листопаді 1942 р. у Житомирі німцям потрапила в руки листівка, в якій український національний визвольний рух закликав партизанів боротися не за повернення радянської влади, а проти гітлерівського і російського імперіалізму, проти Гітлера і Сталіна, “за повну свободу і самостійні держави поневолених народів [258, с. 333, 356]”.

Провід ОУН (Б) зробив свій історичний вибір: він кинув виклик нацистам, розпочавши масштабну підготовку до збройного повстання проти них, в якій чинне місце відводилося формам та методам інформаційно-пропагандистської роботи. Офіційно ж зміна політичного курсу бандерівців щодо збройної боротьби проти німецьких окупантів була проголошена вперше лише на третій конференції ОУН (Б), що відбулася в лютому 1943 р. і була закріплена як в її рішеннях [154, с. 236; 30, арк. 1–6], так і в низці наступних актів, у тому числі на III-му Надзвичайному великому зборі ОУН (21–25 серпня 1943 р.) [83, арк. 1–50; 258, с. 315; 447, с. 68]. Конференція дійшла

висновку, що ОУН (Б) не може залишатися поза збройною боротьбою на окупованій території України [30, арк. 4]. Саме у цей час була остаточно сформульована і затверджена III-м Надзвичайним великим збором ОУН стратегія “двофронтової” боротьби ОУН-УПА, суть якої зводилась до одночасної боротьби проти двох режимів – нацистського та сталінського [154, с. 236; 425, с. 163–169].

У “пропагандивних інструкціях” від 25 вересня 1943 р. крайовий провід ОУН (Б) на західноукраїнських землях зобов’язував свій актив роз’яснювати населенню, що “ОУН не виступала проти озброєних німецьких імперіалістів з перших днів їх прибуття в Україну з політичних цілей і устремлінь, але з самого початку окупації німцями України ОУН почала готувати проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів [78, арк. 101]”.

На відміну від ОУН (Б), дещо по-іншому відбувалися зміни у тактиці та напрямках діяльності ОУН (М). На початку німецької окупації України мельниківці здійснювали політику співпраці з новою владою, а тому їхня інформаційно-пропагандистська робота носила суто антирадянський характер. Як стверджує Д. Андрієвський, цими діями А. Мельник та його прибічники намагалися забезпечити українцям можливість зайняти належне місце серед народів майбутньої Нової Європи [119, с. 159].

Мельниківці вважали, що потрібно формувати регулярні українські збройні формування при відділах вермахту, щоб брати участь у бойових діях проти Червоної Армії та створити передумови відновлення Української держави у Києві після завершення визволення рідних теренів від більшовиків. Згідно з концепцією ОУН (М), Україна мала стати однією із складових гітлерівської системи нової Європи як тоталітарна, авторитарна, з корпоративною моделлю устрою держава, подібно до тих, що склалися в Італії, Іспанії та Хорватії [7, арк. 2]. На цьому наголошував А. Мельник у статті “Україна та новий лад в Європі”, опублікованій у липні-серпні 1941 р. [309].

У сучасній історіографії панує думка про принципову незгоду проводу ОУН (М) з Актом відновлення Української державності, проголошеним ОУН (Б) у Львові 30 червня 1941 р. Проте, як стверджують В. Кучер та І. Дробот, саме в цей день голова Проводу А. Мельник, не маючи впевненості у сприяттві українській справі німецьких політичних чинників, звернувся до українців, що мешкали на рідних землях та в

еміграції, із закликом незалежно від обставин включатися в розбудову УССД. В цей відповідальний час, наголошував він, не повинно бути нейтральних чи байдужих українців. “Кожен українець чистого серця і доброї волі, кожна вартісна досвідчена одиниця мусить знайти своє місце в національно-державному будівництві [196, с. 9]”. До того ж, мельниківець Зиновій Книш у свої спогадах згадує, що, дізнавшись про проголошення бандерівцями 30 червня 1941 р. у Львові Акта про відновлення Української державності, А. Мельник на нараді Проводу українських націоналістів (ПУН) зазначив, що необхідно зачекати кілька днів до в'яснення ситуації. Разом з цим, він попередив усіх членів Проводу і попросив “вже від тепер освоїтися з тією думкою, що на випадок, коли звістка покажеться правдива і коли справді у Львові відновилася державна українська суверенність, тільки один шлях може стояти перед нами як Організацією Українських Націоналістів: стати на службу Української держави. В обличчі маєстату української державності, за який стільки наших друзів поклали голови, ми мусимо відвернути наші очі від осіб, що хвилево його репрезентують, і забути про наші особисті й організаційні амбіції, відсунути всі спогади минулого, хоч як не були б вони болючі. Це, в першу чергу, відноситься до Голови Проводу і він певний, що всі без винятку його члени виявлять свою повну з ним однозгідність і солідарність [242, с. 185]”.

Підтверджує цю позицію мельниківців і той факт, що оперативним керівництвом (голова Я. Гайвас – Бистрий) Проводу ОУН (М), створеним весною 1941 р. у Генеральному губернаторстві, було надіслано делегацію у складі відомих діячів оунівського підпілля Івана Рогача, Онуфрія Максимова і Теофіля Бака-Бойчука до голови Державного Правління Я. Стецька з дорученням передати заяву про визнання УДП ОУН (М). Делегація за дорученням А. Мельника заявила про готовність співпрацювати з Правлінням і “продовжувати свою організаційну і політичну діяльність в рамках зобов'язуючих законів [165, с. 1069–1075]”.

Тож є підстави стверджувати, що відмежування ОУН (М), скоріше всього, відбулося після офіційної реакції Берліна на Акт 30 червня 1941 р. та початку масових репресій проти активістів ОУН (Б). Ймовірно, що метою цього політичного кроку було збереження своїх кадрів та організаційних структур. На думку автора, такі

політичні колювання мельниківців стали тим фактором, який в подальшому значно вплинув на загострення протистояння двох гілок ОУН. Крім цього, як стверджує А. Русначенко, саме арешти бандерівців сприяли певним чином ОУН (М) в утвердженні себе як єдиного представника українства в Україні, до того ж – лояльного до німецької влади [381, с. 29].

Після невдалої спроби ОУН (Б) по відновленню Української державності у Львові, основні зусилля ОУН (М) спрямувала в Наддніпрянщину, де намагалася охопити своїм впливом, в першу чергу, великі міста. Особлива увага мельниківців була прикута до Києва. Вони постійно наголошували, “що доля України є сильно і нерозривно зв’язана з долею Києва [23, арк. 12]”. З цією метою у столиці було організовано місцеве самоврядування, допоміжну поліцію, низку громадських організацій. Для здійснення інформаційно-пропагандистського впливу на населення створено видавництво “Українське слово” (редактор І. Рогач), літературний тижневик “Літаври” (редактор О. Теліга), літературний клуб під керівництвом Ю. Музиченька, відновили роботу театрів. Під головуванням О. Теліги розпочала роботу Спілка письменників. Мельниківці розвивали товариства “Січ” і “Просвіта”, заснували клуб ім. Полуботка на чолі з М. Капустянським.

5 жовтня 1941 року було утворено Українську Національну Раду на чолі з професором М. Величківським як представницький орган українського народу для підготовки формування національного уряду. Вона займалася питаннями українського національного відродження, розгорнула роботу з розвитку української преси, шкільництва, кооперативного руху, згуртування інтелігенції тощо [205, с. 121; 339, с. 130–132].

Гітлерівська адміністрація уважно спостерігала за діяльністю ОУН (М). Начальник поліції безпеки і Служби безпеки (СД) 14 листопада 1941 р. повідомляв Берлін: ОУН (М), як і ОУН (Б), має на меті побудову Української незалежної держави, але тому, що їй притаманний “брак ініціативи”, вона “не представляє поки що жодної серйозної небезпеки [259, с. 540–541]”. Це пояснює той факт, що в період репресій по відношенню до оунівців, які здійснювали німці після проголошення бандерівцями Акту

відновлення Української державності у Львові, ОУН (М) практично не зазнала значних втрат від окупаційного режиму.

В той же час внутрішня ситуація, що склалася в ОУН (М) була набагато складнішою. Вона характеризувалася розбіжністю поглядів на подальшу діяльність Організації між керівництвом Центрального Проводу ОУН (М), яке перебувало за кордоном, та мельниківським осередком на території України. А. Мельник і Провід Організації продовжували займати відносно лояльну позицію стосовно Німеччини, погоджуючись очікувати на “позитивне вирішення” українського питання після розгрому СРСР, а актив ОУН (М) на українських землях бачив необхідність радикалізації політики щодо німців, а тому поступово переходив на антинімецьку позицію. До зміни тактики дій мельниківців підштовхував і той факт, що 28 листопада 1941 р. німці заборонили діяльність Української Національної Ради у Києві, яка бачилась у планах ОУН (М) як прототип національного уряду після відновлення Української держави [205, с. 121].

Така позиція мельниківських активістів в Україні призвела до того, що з 12 грудня 1941 р. окупаційна влада розпочала репресії і проти мельниківців. Арешти проводилися у Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Рівному та інших містах і селах України [196, с. 10]. Але значних втрат в цей час вдалося уникнути: передбачаючи репресивні дії нацистів, Провід ОУН (М) в Україні 4 грудня 1941 р. видав своїм осередкам інструкції про перехід на нелегальну діяльність, щоб “творити глибоко законспіровану підпільну організаційну мережу і готувитися до довгої, затяжної та упертої боротьби з німецьким окупантом [164, с. 282]”.

Про відірваність закордонного Проводу ОУН (М) від реальної дійсності на українських землях свідчить і той факт, що лише 26 грудня 1941 р. А. Мельнику стало відомо про зміну ставлення нацистів до мельниківців і початок репресій [134, с. 110]. Того ж дня Провід вирішив направити листи до керівників рейху, щоб звернути їх увагу на події, що відбуваються в Україні і можливу реакцію населення на них. Було надіслано відразу два листа. Перший – 10 січня 1942 р. Рейхскомісару Е. Коху, а другий 14 січня – А. Гітлеру. В останньому було заявлено, що репресіями щодо українських патріотів Німеччина “зменшує” можливості співпраці населення з

німецькими установами і, таким чином, не хоче визнати право України на самостійне існування [80, арк. 47–51, 146–152].

Такий демарш наочно підтверджує, що провідні діячі ОУН (М) за кордоном навіть після масових арештів мельниківців ще зберігали надію на визнання права України на самостійність. Однак реакція нацистів на такі миролюбні пропозиції була ворожою. Це підтвердила друга хвиля масових арештів мельниківців у лютому 1942 р. у Києві [339, с. 215–217, 473–474].

Подібні дії окупаційної влади змусили керівництво ОУН (М), яке діяло на території окупованої України, на початку 1942 р. різко змінити своє ставлення до Німеччини, а відповідно й зміст своєї інформаційно-пропагандистської діяльності.

У квітні 1942 р. відбулась Перша конференція ОУН (М) у Почаєві Тернопільської області, на якій головою мельниківського Проводу в Україні обрали О. Кандибу-Ольжича [234, с. 97]. Вона підбила підсумки попередньої діяльності організації, накреслила подальші шляхи розгортання боротьби за самостійну, суверенну українську державу. Рішення конференції були спрямовані на розгортання збройних формувань та здійснення антинімецьких акцій. “Тільки ослаблені німці захочуть говорити з нами” – наголошував у своєму виступі провідник Центрального керівництва Бистрий [164, с. 288]. Важливою була ухвала про початок переговорів з бандерівцями з метою організації спільної антинімецької боротьби [164, с. 286–287].

Після цієї конференції А. Мельник фактично опинився у ролі “весільного генерала”. Реальна влада належала О. Кандибі-Ольжичу. Саме з його діяльністю переважно й пов’язана значна еволюція у тактиці ОУН (М). Позиція О. Кандиби суперечила стратегічній платформі Проводу ОУН (М), який вважав будь-який антинімецький спротив негативним явищем, бо це було вигідно більшовикам [362, с. 55–56].

За порівняно короткий період часу О. Кандибі-Ольжичу та його помічникам Ю. Дідіву і Я. Гайвасу вдалося перевести більшу частину мережі ОУН (М) у підпілля. Протягом весни – літа 1942 р. в містах Проскурові, Кам’янці-Подільському, Полтаві, Дніпропетровську і в Джанкої (Крим) було нелегально проведено низку крайових конференцій ОУН (М), на яких вироблялася тактика дій Організації в нових умовах

[401, с. 132; 164, с. 285–289]. 14–15 серпня 1942 р. мельниківці провели у Києві нелегальний з'їзд, делегати якого, спираючись на рішення регіональних конференцій, наполягали на залагодженні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антинімецької інформаційно-пропагандистської роботи та створенні збройних загонів. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду [164, с. 297–298; 381, с. 68]. З кінця 1942 р. ОУН (М) почала створювати власні боївки, які тісно співпрацювали з загонами УПА – Поліська Січ Т. Бульби-Боровця. А вже 12 лютого 1943 р. начальник поліції безпеки і СД у повідомленні до Берліна наголошував на тому, що спостерігається зближення між бандерівським рухом і збройними відділами мельниківців [73, арк. 35]. Однак нездатність домовитись із ОУН (Б) невдовзі призвело до поглинання більшої частини мельниківських загонів та Поліської Січі бандерівськими підрозділами УПА.

Архівні джерела свідчать, що практично з серпня 1942 р. підпілля ОУН (М) на українських землях остаточно змінило тактику своїх дій. Перейшовши на антинімецьку позицію, мельниківці розпочали посилену інформаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на підготовку до збройної боротьби з окупантами. Це було помічено і німецькими органами безпеки. Так, у донесенні начальника поліції безпеки і СД з окупованих районів України за період з 14 серпня по 18 вересня 1942 р. відзначається, що, “група ОУН Мельника назовні являє собою скоріше поміркований національний рух, але насправді, беручи до уваги її пропаганду і цілі, її треба поставити поряд з рухом Бандери... Останнім часом і мельниківський рух також почав вести відкриту пропаганду проти Німеччини [72, арк. 51–53; 257, с. 226–227; 288, с. 60; 390, с. 187–188]”. Проте керівництво Проводу ОУН (М) продовжувало надіятися на порозуміння з німецькою верхівкою. Сам А. Мельник практично аж до моменту свого арешту і запроторення до концтабору Заксенхаузен (січень 1944 р.), намагався засвідчити німецьким керівникам готовність членів ОУН (М) та українського народу в цілому до спільної з вермахтом боротьби проти СРСР, “регулярно пропонував Гітлерові політичну та інші види співпраці [256, с. 132]”. Останній лист А. Мельника до шефа верховного командування збройних сил Німеччини генерал-фельдмаршала Кейтеля з проханням включити українські збройні

сили у боротьбу проти СРСР датований 6 лютого 1943 р., коли уже велась широкомасштабна боротьба українців проти німецьких окупантів [80, арк. 54–56].

Отже, з вересня 1941 р. по серпень 1942 р. як ОУН (Б), так і ОУН (М), враховуючи соціально-політичну ситуацію, що склалася в Україні, антиукраїнську політику Німеччини, змінили тактику своєї боротьби за незалежність Української держави і взяли курс на проведення широкомасштабної підпільної антинімецької роботи, в якій важлива роль відводилась інформаційно-пропагандистській діяльності. А з лютого 1943 р. ОУН (Б) перейшла до активної збройної боротьби проти німецьких окупантів. Антинімецький зміст оунівської пропаганди підтверджують і документи нацистських спецслужб [72, арк. 54, 72–76, 83–86, 119, 121–122].

Створення Української повстанської армії та перехід до відкритої збройної боротьби примусили українських націоналістів внести додаткові корективи в тактику своїх інформаційно-пропагандистських дій. Поруч з продовженням агітаційної роботи серед бійців Червоної армії, Вермахту та його союзників, радянських партизанських загонів, головний акцент інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА переноситься на пропаганду серед місцевого населення з метою: збільшення чисельності підрозділів УПА, забезпечення підтримки їх бойових дій та виховання національної свідомості як серед української громадськості, так і серед особового складу УПА зокрема [223, с. 160–161].

Тактичні зміни в діяльності націоналістичних сил в умовах німецької окупації України були обумовлені антиукраїнською політикою нацистів і ворожим ставленням окупаційної влади до намагань оунівців відновити Українську державність. В таких умовах ОУН перейшла до проведення активної антинімецької інформаційно-пропагандистської роботи серед населення з метою забезпечити підтримку своїх дій, поширення впливу на всю територію України, підготовки до збройної боротьби проти німецьких окупантів.

Розкол ОУН і взаємна боротьба двох проводів були вагомим чинником, який перешкоджав розгортанню націоналістичного руху в Україні та компрометував його. Це призвело до дезорганізації, ускладнення роботи похідних груп та підпілля.

Проте можна стверджувати, що інформаційно-пропагандистська діяльність різних гілок ОУН, не дивлячись на їх значні розбіжності, мала єдину мету – визволення українського народу з-під влади окупантів та створення власної держави, а широка підтримка оунівців місцевим населенням, створення на добровільних засадах УПА свідчить про її ефективність. За будь-яких умов оунівці намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну Українську державу.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок: німецька окупація українських земель не виправдала надій українських націоналістів, які прагнули використати цей історичний момент для відновлення держави. Навпаки, нацистська Німеччина мала свої плани щодо України як життєвого простору для німецької вищої раси, для якої багаті українські землі будуть очищені від “тубільців” і перетворені в житницю третього рейху.

Виходячи з наявних документів, немає жодних підстав заперечувати боротьбу українських націоналістів проти німецьких окупантів та антинацизм ОУН. Однак, на нашу думку, антинацизм ОУН був у великій мірі вимушеним, оскільки німці, не бажаючи йти на жодні компроміси, категорично вороже поставились до питання самостійності України чим власноруч загнали оунівців у підпілля. Існування антинімецьких сил, які “робили наголос на державно-національний, а не на ідейно-суспільний аспект” боротьби проти агресорів визнає і марксистська історіографія [459, с. 24–25]. Отже, оунівці ставили собі за мету поширити самостійницькі ідеї серед широких верств населення і підготувати умови для збройного повстання під гаслом створення незалежної Української держави. Успіх своїх планів вони пов’язували з перебігом Другої світової війни, сподіваючись, що війна ослабить Німеччину та СРСР, і вони не матимуть сил перешкодити відтворенню Української державності.

РОЗДІЛ 3

СТВОРЕННЯ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ СТРУКТУР ОУН І УПА, ЇХ ЗАВДАННЯ ТА ПІДГОТОВКА КАДРІВ

Війну між Німеччиною та Радянським Союзом ОУН розглядала як найбільш слушну нагоду для досягнення своєї головної мети. Лідери націоналістичного руху усвідомлювали, що створення Української Суверенної Соборної Держави можливе лише за умови масової підтримки всього населення України. Тому у боротьбі за свідомість українців, їх розуміння цілей ОУН, підтримки ними збройних змагань професійна, орієнтована на кожную особистість пропаганда мала зайняти чільне місце.

Розуміючи всю важливість такого роду діяльності, українські націоналісти вважали, що “кожний ідейний рух зв’язаний з пропагандою, себто з поширенням ідеї. Без поширення ідей, без пропаганди годі взагалі собі уявити існування якого-небудь ідейного руху [426, с. 229]”. Наочним підтвердженням цьому став Другий великий збір ОУН (квітень 1941 р), у постанові якого було визначено програмні засади інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців в умовах війни. У розділі цього документа під назвою “Пропагандивні напрямні” вказано, що “розгорнення інтенсивної пропагандивної роботи є одним з найважливіших завдань Організації в сучасному етапі її боротьби [20, арк. 25]”. З огляду на це було докладено максимально можливих, у тих умовах, зусиль для її ефективної організації та проведення.

Виходячи із завдань, визначених у постанові збору, у травні 1941 р. Проводом ОУН (Б) опрацьовано детальні вказівки щодо розгортання та діяльності пропагандистської мережі ОУН на території України. Вони були доведені до всіх низових структур організації інструкцією під назвою “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” [42, арк. 11–42]. Саме ці інструктивні вказівки, як стверджує В. Макар, лягли в основу діяльності пропагандистських структур УПА [298, с. 538].

Аналіз цього документа свідчить, що хоча безпосередньо пропагандистські вказівки даються лише в одному з шести розділів інструкції, завданнями пропаганди

просякнуті і решта. Виходячи з цього, автор робить висновок, що інформаційно-пропагандистській роботі приділялася першочергова увага керівництва ОУН.

Інструкція щодо завдань пропаганди носить чітко структурований, простий та зрозумілий характер. Такі вказівки, як першочергові захоплення радіостанцій, друкарень, редакцій газет, засобів зв'язку тощо та використання їх з першого ж дня для ведення активної пропаганди націоналістичних ідей дають підставу стверджувати, що при підготовці даного документа його автори враховували значний попередній досвід як своєї діяльності, так і діяльності своїх ідеологічних супротивників. Проте, незважаючи на те, що українські націоналісти доволі вправно переймали німецький та радянський досвід організації інформаційно-пропагандистського впливу на населення, неможливо не помітити, що укладачі документа, надаючи рекомендації своїм підлеглим, не до кінця усвідомлювали, яким чином вони мають діяти на території УРСР. Зокрема, якщо із веденням пропаганди на західноукраїнських землях в цілому все зрозуміло, то чітких розпоряджень щодо Східної України в інструкції з питань пропаганди годі відшукати. Складається враження, що керівники ОУН не розуміли значної різниці у політичних симпатіях та пріоритетах населення західних та східних регіонів України.

Подібні настанови щодо розгортання інформаційно-пропагандистської роботи на теренах України в роки війни одержали у “Інструкції на час подій” від свого керівництва і члени ОУН (М) [23, арк. 1–13]. Цей документ передбачав глибоку конспіративну роботу в Україні, спрямовану на розширення своєї пропагандистської мережі і революціонізування всіх верств населення.

На думку автора, чи не найцікавішими є вимоги призначення на керівні посади в осередках пропаганди лише національносвідомих кадрів з числа українців, залучення до цієї діяльності представників національної інтелігенції (письменників, журналістів, науковців) як ініціаторів нових світоглядних і політичних засад [428, арк. 18, 20].

Зміст інструкцій дає підставу стверджувати, що обидва Проводи ОУН ще до початку війни планували надати інформаційно-пропагандистській діяльності, як і організації загалом, цілком легальних форм. Для цього планувалося створити відділи

пропаганди при легально діючих місцевих органах управління та оунівських осередках на всій території України [16, арк. 1–2; 78, арк. 118, 146, 154].

Головні завдання щодо розгортання пропагандистської мережі обома проводами покладались на похідні групи. З приводу цього в “Пропагандивних вказівках” зазначалося: “Щоб масово та пляново розпропагувати ідеї українського націоналізму, треба зорганізувати сильні пропагандивні осередки в областях і в районах та забезпечити їх усіма існуючими на місцях та закупленими модерними технічними засобами [428, с. 50]”.

Архівні документи свідчать, що у перші дні війни оунівці досягли значних успіхів у цій роботі переважно на західноукраїнських землях (ЗУЗ) [12, арк. 8–12]. Цьому посприяв той факт, що ще з 1939 р., після включення західноукраїнських земель до складу УРСР, ОУН зберегла в цьому регіоні достатньо струнку систему підпілля [356, с. 87; 120, с. 18–26] і, як стверджує М. Попович, “успадкувала все те, що лишилося від напівспортивних, напіввійськових організацій “Луг”, культурницьких “Просвіт” з їх бібліотеками і клубами, драмгуртками і хорами, нарешті, зв'язки з греко-католицькими священиками у Львові і в сільських парафіях [366, с. 499]”. Уже до травня 1941 р. ця підпільна оунівська мережа була повністю відновлена, а всіх її членів приведено до присяги на вірність Україні та ОУН [42, арк. 54–56]. Організацією роботи пропагандистських референтур ОУН (Б) у цьому регіоні займався К. Березовський – референт пропаганди крайової ексекютиви [266, с. 30].

В той же час вибух війни в 1941 р., як згадують Я. Шумелда та З. Книш, застав у стані повної готовності й пропагандистські кадри ОУН (М). Незважаючи на радянську окупацію на землях Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя була створена чітка організаційна сітка мельниківських підпільних осередків, які були готові до руху на Схід [339, с. 101–121; 242, с. 22, 184].

Проте в умовах початку війни більш оперативно діяли похідні групи ОУН (Б). Так, ними вже 26.06. 1941 р. місцева управа була створена у с. Млини [9, арк. 6–8], 27.06. – у м. Краковець, активну пропагандистську роботу тут проводив “старенький декан Матковський” (ініціали невідомі – *М.В.*) [9, арк. 4–5]. З 28 червня розпочали

свою роботу референти пропаганди при створених бандерівцями окружній езекутивні ОУН та місцевій адміністрації у м. Яворові Львівської області [9, арк. 12].

Особливо активно цей процес відбувався після проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові, оскільки саме ця подія надавала певної легітимності створенню органів самоврядування. При створеному у Львові Українському Державному Правлінні (УДП) було організовано міністерство інформації та пропаганди, яке очолив О. Гай-Головко. Його державними секретарями було призначено Й. Позичанюка і Я. Старуха [8, арк. 13]. Ймовірно, саме це відомство мало очолити всю інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН на території України. Уже в перших директивах УДП наголошувалося на необхідності негайного формування націоналістичних пропагандистських осередків на базі редакцій українських газет, з метою охоплення впливом ОУН всіх прошарків селянства, робітників та інтелігенції, а також активного залучення до цієї роботи молоді та населення із східних областей України [21, арк. 10]. Проте розгорнути активну роботу представники Міністерства не встигли через швидку та жорстку реакцію на дії ОУН керівництва рейху.

Незважаючи на ці обставини, похідні групи ОУН (Б) наполегливо продовжували діяльність по створенню місцевих органів управління та мережі ОУН на всій території України. Така позиція бандерівців пояснюється тим, що, на відміну від більш схильного до співпраці з німецькими інституціями проводу ОУН (М), лідери ОУН (Б) відстоювали курс на негайне відновлення Української державності, розраховуючи, що керівництво Німеччини швидше погодиться із цим доконаним фактом, ніж піде на конфронтацію з українськими націоналістами. Ця тактика була визначена бандерівським керівництвом як політика доконаних фактів й ухвалена Другим Великим Збором ОУН (Б) у квітні 1941 р. [20, арк. 23].

На кінець липня 1941 р. членами похідних груп ОУН (Б) було утворено відділи пропаганди при обласних управах та оунівських осередках у Тернополі, Станіславі, Луцьку, Львові, Рівному [12, арк. 1] та інших обласних і районних центрах. Як свідчать архівні документи, на відділ пропаганди ОУН (Б) у Львові покладалися значні завдання, а до його складу входило понад сто людей і дві друкарні [18, арк. 5]. З

огляду на це, автор вважає, що саме цей відділ і міг бути Головним осередком пропаганди, який здійснював загальне керівництво інформаційно-пропагандистською діяльністю ОУН (Б) на українських землях.

До початку вересня 1941 р. ОУН вдалося розгорнути свою структуру майже на всіх західноукраїнських землях [9, арк. 12], до районів включно. Відділи пропаганди ОУН (Б) функціонували при міських, обласних та районних управах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької та Дрогобицької областей. У 187 районах з 200, які налічували ці області, діяло близько 3300 пропагандистських осередків ОУН (Б) [9, арк. 12; 21, арк. 30–36]. Пропагандистські осередки ОУН (Б) було створено також на базі середніх шкіл у 85 місцевостях, зокрема, 14 було у Львові [16, арк. 2]. Найбільш організаційно неохопленими у цьому регіоні виявилися Дрогобицька і Волинська області [18, арк. 1–2].

У той же час, як свідчать історичні матеріали, у Рогатині, Рівному, Перемишлі, Турці, Бориславі, Яворівському районі Львівської області та Мостиському районі Дрогобицької області активну роботу розгорнули пропагандистські відділи ОУН (М). У Львові діяв відділ пропаганди Крайової Екзекутиви ОУН (М) на ЗУЗ [12, арк. 10, 75 зв.; 16, арк. 1; 9, арк. 1; 147; 381, с. 21; 390, с. 259].

Діяли оунівські відділи пропаганди досить активно добивалися встановлення національної символіки, відновлювали роботу бібліотек, товариств “Просвіта” і “Січ”, розповсюджували плакати і листівки, випускали свою пресу, використовуючи для цього існуючі друкарні [256, с. 198-199]. У Дрогобичі почала виходити 3 рази на тиждень газета “Вільне слово”, у Стрию – “Стрийські вісті”, за якими наглядали працівники відділу пропаганди обласного проводу [10, арк. 1]. Про масштаби роботи оунівських осередків пропаганди у перші дні війни говорить хоча б той факт, що лише у Львові, згідно з донесенням начальника поліції безпеки і СД від 17 липня 1941 р., німецькі органи влади закрили двадцять друкарень, якими користувалися ОУН (Б) [259, с. 515].

Проте, незважаючи на значні успіхи досягнуті на ЗУЗ, виконання поставленої мети на решті території України викликає далеко неоднозначну оцінку. Якщо на Заході України це зробити було дещо легше, – відновлюючи мережу ОУН, то створення

осередків у центральній і східній Україні доводилося починати з нуля, виходячи з умов регіону, які існували на місцях. До того ж, цю роботу доводилося проводити в умовах репресій, які здійснювали нацисти, та протидії радянського підпілля.

Вже з вересня 1941 р. німецькі каральні органи проводять масові арешти членів ОУН (Б) по всій Україні [79, арк. 65; 127, с. 142; 279, с. 142, 190; 449, с. 145, 147, 160].

Становлення підпільної мережі пропагандистських осередків ОУН відбувалося досить складно і мало свої відмінності як в ОУН (Б), так і в ОУН (М), що було пов'язано з низкою причин. По-перше, відсутність єдності у поглядах керівництва обох Проводів ОУН на цю роботу та досить тривала за часом їхня переорієнтація на підпільні методи роботи. Це призвело до відсутності певний час нових уточнених інструкцій щодо переведення осередків пропаганди до діяльності в умовах підпілля. Так, наприклад, ОУН (Б) уже з вересня 1941 р. прийняла рішення про перехід частини своїх кадрів у підпілля і до середини 1942 р. практично повністю пристосувалась до підпільних умов роботи. Однак ОУН (М), намагаючись засвідчити свою прихильність німецькій владі і до останнього сподіваючись на підтримку з її боку, лише на початку 1942 р. розпочала створення своєї підпільної пропагандистської мережі. Про це наголошувалось і в інструкції “Події на час війни. Пропаганда” 1942 року. По-друге, репресії з боку німецької влади призвели до втрати значної частини провідних фахівців пропаганди. Виходячи з цього у 1942 р. інструкціями ПУН було запроваджено так звану тактику “відводу кадрів” з метою збереження найдосвідченіших членів організації.

Всупереч заходам окупаційної влади впродовж 1941–1942 рр. представниками ОУН (Б) було створено значну кількість підпільних осередків пропаганди на всій території окупованої України. Відповідальність за виконання цих завдань в ОУН (Б) була покладена на відділ пропаганди Крайового Військового Штабу ОУН (з осені 1942 р. перейменовується на Головний Військовий Штаб), створеного на виконання постанов 2-го Великого збору ОУН весною 1941 року.

Протягом липня 1941 р. було створено пропагандистську мережу ОУН (Б) у Кам'янець-Подільській (нині Хмельницькій) області. Вже на 19 липня 1941 р. осередки пропаганди діяли при обласному проводі ОУН, обласній та міській управі Кам'янця-

Подільського [11, арк. 15]. Втім, уже під кінець місяця німці заборонили їм вести будь-яку пропаганду, друкувати націоналістичні заклики, видавати обласну газету [12, арк. 54]. Внаслідок цього основні зусилля оунівців було перенесено в райони Чорний Острів, Городок Проскурівський, Делятин [6, арк. 56; 11, арк. 15]. На кінець липня 1941 р. у Кам'янець-Подільській області працювало 63 члени ОУН (Б) [12, арк.54].

20 липня 1941 р. розпочали свою діяльність відділи пропаганди при обласному проводі ОУН (Б), міській та обласній управі м. Вінниці. Активно діяли пропагандистські осередки на базі місцевого драмтеатру, редакції газети “Вінницькі вісті”. Окрім цього, у місті було створено товариство “Просвіта”, “Жіноча служба України”, “Союз українського націоналістичного студентства”, “Січ” і “Дружина українських націоналістів” [391, с. 4]. Відповідні відділи пропаганди діяли при районних управах. На кінець літа 1941 р. у Вінницькій області діяло 6 окружних та 42 районних відділів пропаганди. Крім того, в області було зорганізовано 100 станиць ОУН (Б), де інформаційно-пропагандистську роботу проводили станичні пропагандисти [18, арк. 2]. У березні 1942 р. німецька поліція безпеки повідомляла про постійне збільшення оунівських осередків у місті Вінниці й особливо в селах області [255, с. 557]. Як наслідок, оунівське підпілля на Вінниччині зазнало двох хвиль арештів – у серпні 1942 р. і весною 1943 р. [279, с. 576]. Проте завдяки посиленню конспіративним заходам обласного провідника мережу ОУН в області вдалося зберегти.

Менш успішною у перші місяці окупації України була діяльність ОУН (Б) на Житомирщині. На 22 липня 1941 р. у Житомирі було створено обласну управу [12, арк. 1], відділ пропаганди якої розгорнув роботу щодо організації інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН в області. Проте після того, як наприкінці липня 1941 р. гестапо заарештувало голову обласної управи бандерівця Луцюка, ініціатива в цьому регіоні переходить до членів ОУН (М) [204, с. 109–119]. Значно посприяло цьому й те, що наприкінці листопада 1941 р. гітлерівцями було страчено керівництво ОУН (Б) Житомирського району [279, с.194]. Лише в 1942 р. Проводу ОУН (Б) вдалося створити свою підпільну мережу в області, яку очолював Р. Марчак. Інформаційно-пропагандистським впливом бандерівців було охоплено населення Житомира,

Коростеня, а також Овруцького, Андрушівського, Ємільчинського та Бердичівського районів [204, с. 111, 113; 255, с. 556–557, 576; 285, с. 654, 686; 390, с. 91].

До вересня 1941 р. було створено, хоч і слабку, мережу ОУН (Б) в Київській області [381, с. 26]. Роботою пропагандистських відділів було охоплено Обухівський, Бишівський, Васильківський, Фастівський і частину Макарівського районів області [9, арк. 45; 279, с. 572; 451, с. 405]. В останньому Я. Старух організував друкарню. Наприкінці серпня 1941 р. у Києві з'явився перший підпільний часопис ОУН (Б) газета “За самостійну Україну” як орган Київського обласного осередку пропаганди [407, с. 164–168]. З 1942 р. у Києві почала видаватися підпільна газета ОУН (Б) “Самостійна Україна”. Є свідчення про підпільну інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН (Б) і у м. Біла Церква [292, с. 9]. Проте тогочасний звіт до керівництва організації вказує на організаційну слабкість пропагандистської мережі ОУН (Б) у Києві. Автор звіту, зокрема, зазначає на брак літератури [11, арк.2], а також звертає увагу на необхідність посилення похідної групи людьми, які б за мовним діалектом не відрізнялися від жителів Київщини, що забезпечило б більшу довіру до агітаційної роботи [11, арк. 25 зв.].

До кінця 1941 р. були створені відділ пропаганди обласного проводу ОУН у Чернігові та відповідні відділи в багатьох районах області. Крім того, в м. Чернігові, Ніжинському та інших районах члени ОУН створили осередки “Просвіти”, “Січі”, налагодили видавництво української преси. В Чернігові видавалась газета “Українське Полісся”. Видавались газети в районах. До здійснення цієї роботи активно залучалися місцеві жителі. Так, колишні студенти педінституту Поляченко і Чечківський очолювали діяльність ОУН у Ніжині. У березні-квітні 1942 р. після численних арештів кінця 1941 р. ОУН (Б) знову відновлює роботу обласного осередку пропаганди у Чернігові [348, с. 49–50].

У серпні 1941 р. бандерівці створили свою мережу пропаганди в західних районах нинішньої території Черкащини – Монастирищенському, Христинівському, Уманському, Звенигородському, Жашківському, Маньківському і Тальнівському районах. Деяко пізніше похідні групи охопили своїм впливом й інші райони Уманщини, Канівщини та лівобережні райони нинішньої Черкаської області [447, с.100; 440, с. 46].

Вже до кінця 1941 р. бандерівці зуміли створити низові осередки пропаганди майже в кожному селі на Уманщині. Восени 1941 р. гітлерівцям вдалося розкрити і знищити лише частину проводу ОУН Уманщини, але низові структури підпілля залишились дієздатними [441, с. 104–106]. Керівництво інформаційно-пропагандистською діяльністю оунівського підпілля здійснював відділ пропаганди окружного проводу ОУН в м Умані. Під його впливом навіть в період арештів німцями активістів ОУН восени 1942 р. була редакція україномовної газети “Уманський голос” [440, с. 49–50].

Активно діяв осередок пропаганди ОУН у Звенигородському районі Черкаської області, який видавав часопис “Рідне слово”, а з осені 1941 р. організував по селах осередки “Просвіти”. Під впливом пропагандистських структур бандерівців були місцеві газети у Городищі та Золотоноші [217, с. 269–271; 279, с. 536].

Підпільну мережу пропаганди в Полтавській області було створено на початку 1942 року [414]. З весни 1942 р. створюються осередки в Новосанжарському, Опішнянському, Диканському та інших районах області [132, с. 405]. В Кременчуці організовано видавництво газети “Дніпрова хвиля” (редактор М. Щепанський, він же керівник місцевого осередку пропаганди) [411, с. 106]. У Лубнах діяв осередок ОУН (Б), який на серпень 1942 р. за чисельністю складав близько 23 осіб [441, с. 256].

Наявна інформація щодо діяльності бандерівців у Харкові дає підставу авторові стверджувати, що у 1941 р. їм не вдалося створити тут розгалужену мережу осередків пропаганди. Похідна група ОУН (Б) під керівництвом М. Лемика, на яку покладалося це завдання, була знищена німцями ще у Миргороді, а тому не виконала його [412, с. 147; 11, арк. 11; 441, с. 255]. Лише в 1942 р. бандерівці створили у Харкові невеликий підпільний осередок пропаганди зі своєю друкарнею. З німецьких архівів відомо, що на початку вересня 1942 р. у місті розповсюджувалися пропагандистські матеріали, видані “крайовим відділом ОУН (Б) східних територій України” [255, с. 326; 93, арк. 24]. Проте в результаті дій гестапо 17 жовтня було знищено друкарню і заарештовано 11 осіб – членів ОУН (Б) [390, с. 201].

Зовсім мало даних про інформаційно-пропагандистську діяльність оунівського підпілля в Сумській області. У грудні 1942 р. гестапо було відомо про існування на Сумщині осередку ОУН (Б) [259, с. 596–597]. Вже на 30 жовтня 1943 р., за доповідною

начальника політвідділу центрального штабу партизанського руху полковника Конкіна, оунівське підпілля в області нараховувало 280 осіб. До його складу входило багато вчителів, та осіб з місцевої адміністрації [389, с. 13]. Вказане свідчить про зростання впливу ОУН на території області, не дивлячись на репресії з боку окупантів.

Отже, аналіз історичних матеріалів дозволяє автору стверджувати, що до кінця 1942 р. бандерівцям вдалося організаційно охопити майже всю Північну частину території окупованої України. Області цього регіону мали досить розгалужену підпільну пропагандистську мережу.

Достатньо сильним було українське підпілля в Південній Україні й Трансністрії, під румунською окупацією (Одеська і Південь Вінницької області). Організація підпільної мережі пропаганди за своєю структурою тут мало чим відрізнялась від західноукраїнських груп.

Серед областей південного регіону України найбільшого успіху ОУН (Б) вдалося досягти на Дніпропетровщині. Вже наприкінці серпня 1941 р. після окупації німцями Дніпропетровська в місті розташувався провід південноукраїнських земель (ПдУЗ), який очолив діяльність в регіоні [449, с. 59]. Почав діяти відділ пропаганди при створеній Дніпропетровській міській управі [212, с. 75]. Активну інформаційно-пропагандистську роботу розгорнули й пропагандисти обласної управи. З'являється свій друкований орган – “Вісті Дніпропетровська”. Однак, незважаючи на підтримку з боку коменданта міста, СД виявило незадоволення політичною діяльністю цієї установи. Тому на початку листопада 10 осіб з обласної управи були заарештовані [308, с. 416]. Також у Дніпропетровську діяв Український національний клуб. Він об'єднував 7 гуртків зі 170 членами і ставив за мету національне виховання українців шляхом театральних вистав, бесід, лекцій [113, арк. 93].

Сильний пропагандистський осередок діяв при міській управі Кривого Рогу [438, с. 10]. Безпосередньо роботою відділу пропаганди міської управи керував Д. Горбачев [411, с. 106]. Всі клуби й кінотеатри міська управа передала “Просвіті” [396, с. 50], підвищивши тим самим її пропагандистські можливості. Архівні документи свідчать про активну легальну інформаційно-пропагандистську роботу бандерівців при

міських управах та редакціях місцевих газет Дніпродзержинська та Павлограда [116, арк. 8], що дозволило у подальшому створити тут сильні підпільні осередки.

Осередками оунівської пропаганди в області стали драматичний театр та редакції газет: “Вільна Україна” у Дніпропетровську, “Дзвін” – у Кривому Розі, “Промінь” – у Нікополі, “Кам’янські вісті” – у Дніпродзержинську [259, с. 547; 113, арк. 47, 86–89; 411, с. 105–106]. Всього ж до вересня 1941 р., згідно з відомими на сьогодні фактами, оунівські осередки пропаганди діяли у 14-ти населених пунктах Дніпропетровської області [113, арк. 70].

Однак наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в результаті протидії спецслужб німецької адміністрації частина з них тимчасово припинила свою діяльність, а ті, що вціліли відповідно до рішення, прийнятого 3 вересня 1941 р. на першій нараді Проводу ПдУЗ, якою керував З. Матла, перейшли в глибоке підпілля [449, с. 59–60].

Починаючи з весни 1942 р., завдяки активній роботі проводу ПдУЗ під керівництвом Ю. Леміша, пропагандистська мережа ОУН (Б) на Дніпропетровщині помітно зміцнюється [449, с. 144–147]. Відомо, що з’явилися сильні підпільні окружні відділи пропаганди в Кривому Розі, Синельниковому, Кам’янську (Дніпродзержинську), Нікополі, Новомосковську, П’ятихатках, а також районні у Криворізькому, Кам’янському, Широківському, Софіївському, Петриківському, Магдалинівському, Синельниківському, Солоненському та Царичанському районах області [113, арк. 30, 70; 438, с. 10; 396, с. 51]. Активно налагоджувалася діяльність подібних осередків ОУН також в Перещепинському, Павлоградському, Петропавлівському, Покровському, Криничанському та Дніпропетровському районах [449, с. 153]. У Нижньодніпровську знаходилась друкарня організації, друкарські машини, проводилися військові й політичні вишколи, діяла підпільна молодіжна націоналістична організація [439, с. 172].

Особливо сильним було підпілля ОУН Криворіжжя [113, арк. 70–71; 114, арк. 21; 449, с. 34]. Пропагандистські осередки ОУН діяли на шахті ім. Фрунзе, “Червоногвардієць”, ім. Леніна, Криворізькій електростанції [113, арк. 70]. Там же, у Кривому Розі і в Широківському районі за ініціативою члена ОУН Я. Потічного, виникло спортивне товариство “Січ”. В 1942 р. місто Кривий Ріг стало штаб-квартирою Проводу ОУН (Б) на ПдУЗ [449, с. 146].

В цілому, в Дніпропетровській області діяло 56 відділів пропаганди окружних проводів ОУН [396, с. 58].

Організацією пропагандистської мережі ОУН (Б) в Кіровоградській області керував обласний провідник Мар'ян Мартин (“Остап”, “Андрій”). Референтуру пропаганди обласного проводу ОУН (Б) очолював місцевий українець “Олесь” [449, с. 59, 140]. В області було організовано 4 окружні та 12 районних відділів пропаганди [414; 449, с. 140]. Наприкінці осені 1941 р. в результаті репресій окупаційної влади всі вони перейшли у підпілля [449, с. 160]. На кінець 1942 р. у 558 населених пунктах Кіровоградської області нараховувалося близько 341 осередків пропаганди. Обласний відділ з жовтня 1942 р. друкував у Новоукраїнці часопис “За соборну Україну” (редактор І. Кирик). Пізніше друкарню було перенесено в Кіровоград, згодом у м. Бобринець [93, арк. 26]. Підпільні осередки пропаганди були створені і в інших містах області Новоукраїнці, Чигирині, Олександрії, Аджанці, Фундукліївці, Вознесенські, Знам'янці, Бобринці, Єлизаветградці, Новій Празі, Долинському, Олександрівці й Новомиргороді [390, с. 155; 449, с. 134].

Окремі емісари південної похідної групи ОУН (Б) (близько 16 осіб) вже влітку 1941 р. проникали у Миколаївщину та створили тут невеликі добре законспіровані осередки пропаганди у багатьох селах [390, с. 243–247].

Пропагандистська мережа в області мала таку структуру: у м. Миколаєві діяв обласний відділ пропаганди (керівник – П.М. Микитенко); середню ланку становили міжрайонні або окружні відділи, що охоплювали своєю діяльністю декілька районів та Миколаївську округу: Новоодеський, Баштанський та Привільнянський райони; нижчу – станичні або кущові, що обіймали село або декілька сіл, наприклад, Піщанський куш (село Піски). Найменшою структурною одиницею були ланки, що налічували 3–5 чоловік. Керівництво їхньою роботою здійснював О. Сердега (“Вогонь”) [199, с. 193–194]. Штабом пропаганди ОУН (Б) в Миколаєві був історичний музей, де збирався провід, працювала друкарка, виготовлялися прокламації. Серед загальної інформаційно-пропагандистської мережі ОУН на Миколаївщині виділялась молодіжна, якою керував в області спочатку П. Микитенко (“Хвиля”), а після його арешту СД у 1943 р. – “Богдан” [220, с. 82; 259, с. 190]. Найбільш активно підпільні осередки

пропаганди ОУН (Б) діяли в Миколаєві, Вознесенську, в селі Піски Баштанського району та в с. Костянтинівка Южноукраїнського району [32, арк. 6; 257, с. 190].

У Херсоні пропагандистська мережа ОУН (Б) нараховувала дві групи, які активно співпрацювали між собою. Перша група на чолі з “Кондаром” розгорнула свою роботу під прикриттям діяльності загонів самооборони, дозволених окупаційною владою. Члени цієї групи проводили збори з метою пропаганди програми ОУН, на яких побувало до двох тисяч осіб. Інша група діяла в муніципальній адміністрації Херсона. Керував нею заступник голови міської управи Д. Гриць. До середини січня 1942 р. члени обох цих груп були заарештовані [257, с. 93–94; 337]. Однак діяльність бандерівців у місті на цьому не припиняється. Про посилену підпільну пропаганду членів ОУН (Б), які перебували на впливових місцях у Херсоні, наголошується у донесенні начальника поліції безпеки і СД від 18 вересня 1942 р. [259, с. 578–579].

З серпня 1941 р. активно діяли осередки пропаганди ОУН у Нововорошилівці [148, с. 88–99] та Нововоронцовці [350, с. 55]. Нововоронцовський відділ пропаганди зосереджувався на базі місцевого театру “Просвіта” [350, с. 51].

У липні 1942 р. створено міцний пропагандистський осередок, до складу якого увійшли два куці – Нововоронцовський та Біляєвський, у кожному з яких діяло по п’ять ланок. Головними завданнями осередку були агітація та вербування нових членів, а також збирання зброї, розповсюдження листівок і літератури. Його інформаційно-пропагандистським впливом були охоплені села Велика Олександрівка, Біляєвка, Володимирівка, Нововоронцовка та інші [350, с. 54].

У вересні-жовтні 1941 р. частина південної похідної групи ОУН (Б) (близько 15 осіб) розгорнула діяльність у Запорізькій області [108, арк. 158; 259, с. 547]. Вже з 8 жовтня 1941 р., тобто через 4 дні після взяття Запоріжжя, ключові пости в щойно створеній адміністрації міста зайняли представники ОУН (Б) [331, с. 154.]. Вони організували діяльність відділів пропаганди при міській та обласній управах у м. Запоріжжі, районних управах області і навіть видавали газету “Нове Запоріжжя” [257, с. 71]. Але наприкінці жовтня 1941 р. всі члени похідної групи були заарештовані й відправлені в Галичину [259, с. 547]. Лише за допомогою підпільників Дніпропетровщини у травні 1942 р. вдалося реорганізувати тамтешнє національне

підпілля [108, арк. 158]. Було створено невеликі підпільні осередки пропаганди в Гуляйпільському, Ново-Керменчуцькому (Рогозівському), Велико-Токмакському, Андріївському, Василівському, Мелітопольському районах та у м. Запоріжжі [110, арк. 38; 111, арк. 20–21; 449, с. 161]. У Мелітополі розташовувався окружний осередок пропаганди, на активну діяльність якого наголошувалося у довідці Мелітопольського підпільного комітету КП(б)У [112, арк. 79].

Протягом серпня-жовтня 1941 р. було створено досить міцну підпільну пропагандистську мережу ОУН (Б) на Одещині, яка складалася в основному з наддніпрянців. Референти пропаганди діяли при органах місцевої влади та осередках ОУН в населених пунктах Максимівці, Юрківці, Любашівці, Вербовому, Семидубах, Крутенькому та Березівці [427, с. 181]. Інформаційно-пропагандистську роботу в області очолював відділ пропаганди обласної ексекютиви ОУН (Б), яка базувалася на хуторі Новий Побут, а з 23 серпня по 6 вересня – в радгоспі ім. Кірова. До 13 вересня пропагандистським впливом було охоплено села Сирецьке, Радківку, Маринове, Сербку та Благоев. В останньому відбулась нарада крайової ексекютиви ОУН (Б) [439, с. 171]. Ця мережа в області активно розширювались. До жовтня 1941 р. на Одещині вже сформувались окружні структури пропаганди ОУН (Б) [381, с. 30]. 2 жовтня на нараді окружних проводів ОУН Одеської області було проведено інструктаж, як працювати у глибокому підпіллі [427, с. 182]. Добрі умови для пропаганди виникли з відкриттям в Одесі університету і духовної семінарії. Так, з 1942 р. активно діяв пропагандистський осередок ОУН на базі нелегального гуртка української молоді на філологічному факультеті Одеського університету [214, с. 434].

Проте, йдучи на певні поступки в освітніх питаннях, румунська окупаційна влада тим самим аж ніяк не толерувала діяльність українських націоналістів та й просто участь в ОУН.

Головний Провід ОУН (Б) усвідомлював складність ситуації, в якій опинилася створена похідними групами мережа організації на окупованій території України після репресій 1941 р. – початку 1942 р. Навесні 1942 р. на Львівщині формується Крайовий Провід Південно-Східних Земель (ПдСУЗ), який з травня цього ж року очолив В. Кук – “Леміш” [414]. 3 листопада 1942 р. В. Кук призначає провідником

ОУН в Одеській області Т. Семчишина, який очолив і Південь Вінницької області – тобто всю “Трансністрію” [381, с. 54]. Керівником обласного відділу пропаганди в Одесі стає М. Чепіга й бере під своє управління друкарню, яка у подальшому стала місцем, де друкувалось чимало видань ОУН-УПА для всієї України. Він же став редактором журналу “Чорноморський вісник”, призначеного для рядових членів ОУН і населення [32, арк. 101.]. Підпільна друкарня виготовляла також листівки і брошури. З відомих це: “За що бореться УПА” – 2 000 примірників, “Боротьба за хліб – боротьба за владу” вийшла тиражем 5 000, “Громадянин” – 1 500 примірників, “Декрет” – лише 100 [32, арк. 103]. І Чепіга, й Б. Яворський видавали журнал “За державність”, який призначався для керівних кадрів ОУН у краї. Загалом у регіоні діяло 6 окружних відділів пропаганди ОУН, один з них – у Вінницькій області (у тій частині, що відійшла румунам. – *М. В.*) До нього входили Чернівецький, Томашпільський, Ямпільський, Крижопільський, Колимський, Чечельницький і Бершадський райони Вінницької області. Під кінець румунської окупації підпільна пропагандистська мережа в області нараховувала 1200 підпільних осередків [381, с. 5].

Під орудою Проводу ПдСУЗ були, крім, власне, Півдня, ще й Крим, Донбас і Кубань.

За даними німецьких органів, з листопада 1941 р. шість похідних груп ОУН (Б), кожна з яких складалася з шести осіб, намагалися створити свої підпільні осередки пропаганди в Криму [14, арк. 26; 249, с. 50; 257, с. 67, 75]. В Сімферополі було створено “Український націоналістичний комітет”, котрий мав стати організатором “українського життя” на півострові. Наприкінці року розпочав роботу відділ пропаганди міської управи м. Джанкой, до складу якої увійшли місцеві українці [14, арк. 26; 449, с. 177-178]. Українські підпільники заманіфестували свою присутність в Криму створенням капели бандуристів, роботою драматичного театру ім. Т. Шевченка, гастролі якого використовували для пропаганди національного мистецтва та налагодження нелегальної мережі по всьому півострові [449, с. 180, 181]. В інформації про діяльність українських націоналістів у Криму в роки війни стверджувалось, що “...завдяки нечисленним, свідомим і повним запалу одиницям і в Криму почало відроджуватись українське національне життя [52, арк. 85]”. Про розгортання

підпільної інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН в Криму свідчить повідомлення начальника абверу тилового району “Південь” від 3 січня 1942 р. [68, арк. 76]. Влітку 1942 р. націоналістичному підпіллю вдалося налагодити зв'язки з Проводом ОУН (Б) і Проводом ПдСУЗ, а також організувати роботу гуртків самостійницької молоді [449, с. 181]. Роботу підпілля в Криму очолював С. Тесля, а після його арешту в лютому 1943 р. наступним провідником в області стає Катерина Логгуш [449, с. 183]. Саме вона прийняла рішення, яким членам ОУН вказувалось глибше піти в підпілля і розпочати гостру антинімецьку пропаганду [381, с. 57].

Отже, помітних успіхів у “осягненні” Криму оунівці не мали, однак вже самі спроби цього засвідчують їх цілі й прагнення використати ситуацію для поширення власної ідеології на якомога більшій території.

Організаторами підпілля ОУН (Б) в Донбасі виступили І. Клим і Є. Стахів [381, с. 57; 410]. Пропагандистська мережа створювалася протягом вересня 1941 р. [341, с. 23]. В м. Сталіно (Донецьк) розпочав роботу відділ пропаганди обласного проводу ОУН (Б), який здійснював загальне керівництво інформаційно-пропагандистською діяльністю оунівців у області. Крім обласного центру пропагандистські осередки ОУН (Б) були створені у містах Авдіївці, Волновасі, Ворошиловську, Комсомольську, Костянтинівці, Краматорську, Красногорівці, Горлівці, Макіївці, Маріуполі, Яснуватій, а також у Андріївському, Артемівському, Будьонівському, Ольгінському та Чистяківському районах [341, с. 26–29]. Осередки пропаганди ОУН в області діяли безпосередньо при редакціях місцевих газет [271, с. 165]. З цього приводу слід зазначити, що під час окупації у Сталінській області виходило багато україномовних газет, які були офіційними друкованими органами міських управ [381, с. 31–32; 462, с. 273].

Спершу організаційну та пропагандистську роботу в регіоні члени ОУН проводили переважно легально. Проте жорстка окупаційна політика німецької влади, спрямована на боротьбу з будь-якими проявами руху Опору, арешти частини оунівського керівництва, репресії проти учасників похідних груп змусили оунівців Донбасу перейти до підпільних методів роботи [305, с. 36].

У лютому 1942 р. в Горлівці розпочав роботу відділ пропаганди підпільного обласного проводу ОУН (Б) [47, арк. 85]. А вже у травні 1942 р. підпільні осередки

пропаганди існували в Гришині, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Сталіно, Макіївці, Красногорівці, Яснуватій, Волновасі, Маріуполі та селищі шахти “Марія” [93, арк. 7; 32, арк. 13; 449, с. 163; 411, с. 320]. Активно діяло бандерівське підпілля у Маріуполі [414]. Тут розміщувався і найбільш чисельний осередком пропаганди в області, який об'єднався навколо редакції “Маріупольської газети” [271, с. 165].

На Ворошиловградщині найбільш чисельний осередок пропаганди було створено у м. Ворошиловграді (Луганськ) навколо редакції місцевої україномовної газети “Нове життя”. Сама редакція перетворилася на штаб оунівського підпілля [341, с. 49]. Звідси розповсюджували спеціальну літературу, листівки, бюлетені ОУН, українські газети із Львова, Кракова, Станіслава, Берліна тощо. З листопада 1942 р. у Ворошиловграді створюється товариство “Просвіта”, через яке оунівці намагалися поживити свою інформаційно-пропагандистську роботу [410, с. 122–123]. Крім Ворошиловграда, мережу пропаганди було розгорнуто у містах Лисичанську, Ворошиловську і Алчевську, а також у Біловодському, Лозно-Олександрівському, Білокуракінському, Новосвітловському, Олександрівському, Попаснянському, Старобільському та інших районах області [32, арк. 13; 93, арк. 7; 387, с. 34–36; 411, с. 320].

Відомостей щодо інших оунівських підпільних осередків, їх діяльності по районах майже немає. Проте Ворошиловградська область зазнала німецької окупації лише з липня 1942 р., що значно скоротило час для становлення оунівського підпілля та стало перешкодою ефективного впливу оунівської пропаганди.

Отже, аналіз історичних матеріалів свідчить, що незважаючи на існуючі проблеми у розгортанні підпільної пропагандистської мережі на Півдні України, члени ОУН (Б) зуміли досягнути своїм впливом практично усі області цього регіону з центром у Дніпропетровську. Проте організаційно, у порівнянні з північною частиною території України, цей регіон був охоплений слабше. В цілому, найбільш дієвими і міцними виявилися підпільні пропагандистські осередки в Одесі, Донбасі, Дніпропетровській та Кіровоградській областях, у решті областей мережа пропаганди ОУН (Б) була малорозвиненою і слабкою.

Дотримуючись подібної тактики дій, до Центральної і Східної України діставалися також члени похідних груп ОУН (М) і, закріпившись у цих регіонах,

створили свої пропагандистські структури в багатьох областях і районах. Для координування процесу відправлення мельниківських пропагандистських кадрів в Центральну та Східну Україну у Львові при крайовій ексекутиві ОУН (М) на ЗУЗ було створено референтуру для східноукраїнських земель (СУЗ) [262, с. 128; 339, с. 107]. З липня по грудень 1941 р. було відправлено на східні терени 850 чоловік [200, с. 74]. Проте, на відміну від бандерівців, мельниківці поводити себе набагато обережніше. Члени ОУН (М) намагалися максимально зберегти легальні умови для розгортання своєї інформаційно-пропагандистської діяльності. Вони вважали, що перемога Німеччини над СРСР принесе сприйнятливий рішення стосовно України.

Організацією роботи на Східній Україні займався О. Ольжич (Кандиба), призначений головою ПУН на керівництво всією роботою ОУН (М) в Наддніпрянщині. Створенням та діяльністю пропагандистської мережі на Сході України керував В. Кузьмик (Петренко), який в листопаді 1942 р. був заарештований гестапо [259, с. 287, 582, 590].

Уже наприкінці липня 1941 р. значний вплив мельниківці мали у Житомирі, де перебрали собі місцеву адміністрацію. Саме місто на той час стало центром згуртування ОУН (М) [381, с. 21]. Обласний відділ пропаганди, окрім проведення різних інформаційно-пропагандистських заходів, відновив у серпні 1941 р. роботу міських театрів у Житомирі та Бердичеві, які стали центрами пропаганди національно-державницьких ідей, організовував молодіжні гуртки, транспортував через секретаріат обласної управи в райони області націоналістичну літературу та значно розширив пропагандистську мережу ОУН в області [107, арк. 19–20, 24зв.; 204, с. 115].

Окрім Житомира, пропагандистські осередки мельниківців було створено у Коростені, Радомишлі, Малині, Бердичеві, Новоград-Волинському, Овручі, Коростишеві, Чуднові, Черняхові та інших містечках області [457, с. 21; 204, с. 112].

Наприкінці листопада 1941 р. в ході масових арештів, проведених окупаційною владою серед українців Житомирщини, пропагандистська мережа ОУН (М) в області зазнала значних втрат. Проте вже протягом грудня 1941 р. в результаті перегрупування кадрів її було частково відновлено [339, с. 115–117, 120].

Активний інформаційно-пропагандистський вплив на населення області здійснювався мельниківцями через місцеву пресу, а саме: газети “Українське слово”, а з 12 жовтня 1941 р. “Голос Волині” (Житомир), “Нова Доба” (Бердичів), “Звягельське слово” (Новоград-Волинський), “Коростишівські вісті”, “Олевські вісті”, “Ружинський вісник”, “Визволена Україна” (Чуднів) [107, арк. 2–10, 325–328; 339, с. 325–328; 457, с. 21; 204, с. 113].

У другій половині вересня 1941 р. ОУН (М) розгорнула діяльність щодо охоплення своїм впливом населення м. Києва. З ініціативи мельниківців у місті організовано роботу міської управи, університету, Академії наук України, професійних спілок, які стали осередками націоналістичної пропаганди ОУН (М) [259, с. 555]. На відділ пропаганди міської управи, очолюваний Андрієм Шекериком, покладалось широке коло завдань, значна частина з яких не була пов’язана з його функціональним призначенням, а тому його роль безпосередньо в пропагандистській роботі була незначною [339, с. 240–242]. Проте цей факт суттєво не впливав на загальний стан інформаційно-пропагандистської роботи мельниківців у Києві.

Як свідчать документи німецьких спецслужб, пропагандистська діяльність ОУН (М) у Києві у жовтні 1941 р. була більш активною і перевершувала пропаганду руху Бандери [2, арк. 227; 259, с. 585].

На перших порах окупації міста німці демонстрували доброзичливе ставлення до українства. Вони дозволили самоврядування й видання української газети, оголосили, що українці можуть одержати зі складів радіоапарати. Росіянам це заборонялось [424, с. 96]. Проте вже 8 листопада 1941 р. німці припинили діяльність Української Національної Ради, а в грудні 1941 р. – лютому 1942 р. провели масові арешти мельниківців у Києві. 24 грудня німці припинили роботу відділу пропаганди міської управи [339, с. 246]. Було розстріляно 40 активістів ОУН (М), в тому числі О. Телігу, В. Багазія, І. Рогача, М. Телігу, І. Рошка-Ірлявського, О. Остапа-Чемеринського, проф. Гупала. За зв’язки з ОУН гітлерівці заарештували в Києві 60 студентів університету [183, с. 227; 339, с. С.215–217, 473–474].

Це змусило керівництво ПУН визначити нові напрями своєї роботи. Головне завдання полягало у творенні глибоко законспірованої організаційної мережі. За

рішенням Проводу ОУН (М) центр підпільної мережі з Києва було перенесено до Боярки та Фастова, а її організаційно-пропагандистську роботу поширено на інші регіони окупованої України [457, с. 27–28].

Осередки пропаганди ОУН (М) були створені при місцевих адміністраціях і редакціях газет міст Київщини, таких, як Васильків, Біла Церква, Тараша, а також у містах Черкаси, Умань, Корсунь та Сміла Черкаської області [339, с. 138; 381, с. 31; 447, с. 139].

Центром активної пропагандистської діяльності ОУН (М) на Поділлі стало м. Проскурів. Тут мельниківський осередок пропаганди при міській управі випускав газету “Український голос”, тираж якої складав 13 тисяч примірників. У Вінниці під контролем пропагандистів ОУН (М) була місцева газета “Вінницькі вісті” [462, с. 257; 200, с. 78–79].

У жовтні 1941 р. за активної участі О. Ольжича осередок пропаганди ОУН (М) було створено в м. Гуляйполі Запорізької області [108, арк. 81; 253, с.4–5].

В листопаді 1941 р. мельниківці активізували свою інформаційно-пропагандистську діяльність у м. Кам’янці-Подільському та у Ярмолинецькому районі Кам’янець-Подільської області. Осередок пропаганди ОУН (М) під керівництвом М. Чирського, який одночасно був його ідейним та мистецьким керівником, було створено при міському театрі Кам’янець-Подільська. Під його впливом перебувала і місцева газета “Подільянин” [339, с. 183–187].

В той же час ОУН (М) поширила свій пропагандистський вплив на м. Полтаву, де мером став мельниківець, колишній офіцер УНР. У місті розпочав роботу відділ пропаганди обласної ексекютиви ОУН (М) [462, с. 263]. У Лубнах Полтавської області діяв нечисельний осередок ОУН (М), який був розгромлений гітлерівцями в травні 1942 р. [381, с. 43]. Є свідчення також про організацію пропагандистської роботи мельниківцями у Чутовському районі Полтавщини [339, с. 296–308].

В листопаді 1941 р. похідна група ОУН (М), яку очолював Кононенко, прибула до Харкова. Її членам вдалося влаштувати своїх людей на головних посадах у цивільному самоврядуванні міста і охопити своїм впливом населення. В перші дні окупації у місті створені та активно діють “Просвіта” та Харківський громадський

комітет [462, с. 261]. Протягом листопада – грудня 1941 р. мельниківці діяли легально. Вони створили Харківську міську управу, пропагандистський відділ якої фактично перетворився на легальний центр оунівської пропаганди [392, с. 87]. В середині листопада мельниківці організували роботу друкарні і редакції газети “Нова Україна”, яка на той час стала справжньою трибуною української самостійницької ідеї [339, с. 305, 470]. Крім Харкова, осередки пропаганди ОУН (М) діяли також у населених пунктах Люботин, Валки, Мерефа, Коломак [339, с. 303, 306].

Наприкінці січня 1942 р. німці розпочали репресії проти харківських націоналістів та їх прибічників, що послужило причиною переходу з березня 1942 р. ОУН (М) у підпілля. Одним з найміцніших осередків пропаганди ОУН (М) у місті, що залишилися влітку 1942 р., був відділ при міській управі [392, с. 83–85, 88].

На Чернігівщині наприкінці 1941 р. пропагандистські осередки ОУН (М) діяли на базі редакцій газет у Конотопі й Чернігові, які були під впливом мельниківців [462, с. 255]. Весною 1942 р. мельниківський осередок було створено також у м. Козельці Чернігівської області [339, с. 142].

Найбільш дієвий осередок пропаганди ОУН (М) у Дніпропетровську було створено при місцевому університеті. Його роботу очолював Ярослав Самотовка [339, с. 353–362, 477].

Територію Одещини і Миколаївщини опанувала Південна похідна група ОУН (М). Місто Миколаїв стало ареною діяльності членів похідної групи ОУН (М) – ПУМА [206 с. 117]. Було створено відділ пропаганди при міській управі м. Миколаєва, який видавав газету “Українська думка” [199, с. 192]. Занепокоєна активізацією підпільної інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН (М) у вересні 1942 р. окупаційна влада здійснила низку арештів, в результаті яких було ліквідовано 5 членів цієї організації [22, арк. 17]. Підпільні пропагандистські осередки ОУН (М) діяли також у Новоодеському, Вознесенському, Березнегуватському, Новобузькому та інших районах області. У Новоодеському районі оунівське підпілля діяло в селах Троїцьке, Женева-Криворіжжя, Кашперівка, Гур’ївка, Піски та в інших [317, с. 420].

Як свідчать архівні документи, в Криму діяла група пропагандистів ОУН (М) з 15 осіб, членів яких бандерівці намагалися загітувати до роботи в своїй організації [14,

арк. 26 зв.]. Активну пропагандистську діяльність проводило мельниківське підпілля і у Маріуполі Донецької області [32, арк. 37]. Є свідчення про розгортання у вересні 1942 р. антинімецької пропаганди підпіллям ОУН (М) у Кіровограді [259, с. 287].

На думку автора, треба визнати, що формально у створенні своєї пропагандистської мережі на окупованій території Східної України мельниківцями були досягнуті значні результати. Їм вдалося закласти свої осередки пропаганди майже у всіх східних областях, включаючи Донбас і Крим. Проте багато в чому діяльність членів ОУН (М) у цьому напрямку поступилась роботі активістів бандерівського проводу. Однією з головних причин цього було вичікування та брак ініціативи в діяльності мельниківців, на чому наголошувалося і в донесеннях гітлерівських спецслужб [259, с. 540, 564, 567, 579].

Отже, аналіз історичних документів дає підстави стверджувати, що з завданням створення своєї пропагандистської мережі, незважаючи на репресії з боку окупаційної влади, оунівці у переважній більшості справилися. За період з червня 1941 р. – по кінець 1942 р. членами похідних груп обох проводів у місцях своєї діяльності, особливо на території ЗУЗ, було створено відділи пропаганди, які функціонували на рівні міста, району, області. Проте необхідно зазначити, що остаточні результати діяльності націоналістів у центральних і східних регіонах України, у порівнянні із західним, значно менші і не могли задовольнити фактичних потреб ОУН. Можна стверджувати, що в Центральній і Східній Україні досягти поставленої мети в повній мірі не вдалося.

Організаційна побудова мережі пропаганди обох проводів ОУН здійснювалась за територіальним принципом. Такий підхід до розгортання осередків пропаганди, на думку автора, найбільше забезпечував збереження двох основних принципів, яких, як свідчать архівні документи, дотримувалося керівництво ОУН при створенні своєї пропагандистської мережі, а саме: збереження єдності і цілеспрямованості в роботі всієї структури пропаганди (принцип стратегічної централізації) і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів на місцях (принцип децентралізації виконуваності) [428, с. 24–25].

Відповідно до цих принципових положень, вся територія України в організаційному плані була умовно розподілена на краї, області, округи, райони та підрайони, де при створених проводах ОУН діяли пропагандистські референтури [316, с. 191]. Організацією їхньої роботи керував відповідний референт пропаганди. Коло обов'язків працівників пропагандистських осередків визначалися згідно з призначенням кожного підрозділу [333, с. 50–52]. У найнижчій організаційній структурі – станиці призначався станичний пропагандист [316, с. 193]. Кожна станиця мала свою бібліотеку, література якої використовувалась в інформаційно-пропагандистській роботі. Найнижчою структурною одиницею ОУН в місті був осередок (ланка), кілька осередків складали станицю [78, арк. 52, 118]. З метою конспірації адміністративно-територіальні одиниці та пропагандистські осередки користувалися криптонімами [50, арк. 34, 46, 58, 111, 182, 187, 198].

Як свідчать архівні документи, структура і принцип роботи оунівських відділів пропаганди, які мали б бути створені і діяти на українських землях, була чітко визначена ще до початку війни. Проте в період окупації вони неодноразово змінювалися, що визначалося умовами та особливостями підпільної боротьби. Так, відповідно до “Пропагандивних вказівок” обласні осередки (референтури) пропаганди ОУН (Б) структурно мали включати: “а) летючий гурток (мобільна група – *М.В.*) агітаторів; б) редакційну колегію газети, летючок, відозв; в) мистецький гурток для роблення афішів, ілюстрацій, карикатур, для декорацій міста, оформлення маніфестацій; г) рухливий апарат кольпортретів, кур'єрів і людей до витинання цератових шаблонів (трафарети) і скорого малювання кличів на мурах; ґ) гурток фотографістів для роблення знімок про знуцання ворога, з днів боротьби [42, арк. 33; 428, с. 48]”. Пропагандистський осередок району, на відміну від обласного, повинен був мати більш розширений склад своїх працівників. Крім зазначених вище, до нього мали увійти: “референт громадських акцій, імпрезова комісія та технічно-господарський референт [428, с. 52].”

Згідно з інструкцією, на ці осередки покладалися значні завдання [42, арк. 35–36]. Їхню роботу мали очолювати відповідно обласний та районний референти пропаганди..

Така структурна організація відділів пропаганди ОУН (Б), на думку автора, була достатньо серйозно продуманою і виваженою. Проте аналіз функціональних завдань, які на них покладалися, дає підстави стверджувати, що бандерівці розраховували на сприятливі умови для розгортання своєї інформаційно-пропагандистської роботи в період гітлерівської окупації українських земель. Автор вважає, що ці завдання представляють собою типовий варіант певного ідеального сценарію, згідно з яким повинні були діяти оунівські пропагандисти у випадку уявної перемоги в Україні національної революції та приходу до влади ОУН.

Опинившись під жорстким адміністративним тиском, втративши значну частину своїх необачно розконспірованих осередків пропаганди, Провід ОУН (Б) змушений був переглянути свої рішення і перейти до формування мережі, яка структурно відповідала б вимогам дня, тобто умовам підпільної роботи. При цьому керівництво ОУН (Б), а пізніше й УПА, вважало, що для ефективного проведення пропагандистської роботи при кожному осередку пропаганди потрібно мати таку кількість інструкторів-пропагандистів, щоб вони могли не менше як раз на місяць, бути у кожній місцевості (селі, містечку, районі) даної округи [223, с. 154].

Процес формування найбільш оптимальної структури підпільних відділів пропаганди ОУН (Б) був досить тривалим за часом і складним за умовами. В результаті репресій, проведених нацистами наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р., було заарештовано значну кількість провідних пропагандистів, у тому числі й Головного референта пропаганди С. Ленкавського [259, с. 136]. Особливо відчутним це було у південно-східному регіоні України. Як згадував пізніше Є. Стахів, після перших арештів чимало членів похідних груп розгубилося й відійшло на захід. Залишилися найбільш загартовані кадри, добре ознайомлені з методами конспірації і місцевими умовами [410, с. 103]. Таку ж думку висловлює і В. Сергійчук, наголошуючи на тому, що в період до весни 1942 р. відбувалася “селекція” кадрів: нездатні до революційної боротьби відпали, боротьбу продовжували справжні революціонери. [425, с. 194].

Зважаючи на ці обставини, перші підпільні осередки пропаганди ОУН, роботу яких членам похідних груп вдавалося налагодити протягом 1941–1942 рр. на крайовому, обласному, окружному і повітовому рівнях, як стверджують сучасні

дослідники, склалися з 3–5 працівників [262, с. 133; 381, с. 113; 409, с. 42]. Провідниками їх були вчителі або особи, які мали середню освіту, а то й 4–7 класів народної школи [381, с. 113]. Вони займалися організацією інформаційно-пропагандистської роботи на місцях, виготовленням та розповсюдженням пропагандистських матеріалів, а також розширенням кола своїх працівників за рахунок національно свідомих місцевих мешканців. При крайових і обласних осередках пропаганди створювалися підпільні друкарні. Організація друкарень на нижчих рівнях у цей час залежала від наявності друкарського обладнання, фахівців, а також можливості надійно законспірувати їхню працю [409, с. 42].

Вже у першій половині 1943 р., як свідчить аналіз архівних джерел, відділи пропаганди ОУН (Б) організаційно увійшли до складу суспільно-політичних референтур. Особливо чітко це простежується на Волині, де типова суспільно-політична референтура (наприклад, рівня надрайону) складалася з 4-х відділів: пропагандивного, вишкільного, адміністративного та технічного [33, арк. 45; 34, арк. 1–19; 57, арк. 34–35; 98, арк. 46, 78, 95]. На думку автора, це було здійснено з метою консолідації інформаційно-пропагандистських зусиль усіх членів ОУН (Б), пов'язаних з цим видом діяльності. До того ж, як свідчать архівні матеріали, у суспільно-політичних референтурах періодично проводилися “провірки”, в ході яких здійснювався постійний контроль за відповідністю працівників займаним посадам [58, арк. 45, 47].

Відділ пропаганди займався організацією і проведенням так званих сходин, відправ, стріч, здійснював контакти і перевірки, тримав під контролем бібліотеки, кількість радіоприймачів та фотосправу [35, арк. 13–14; 58, арк. 5; 80, арк. 141; 102, арк. 92; 106, арк. 105]. Щодо останнього, то при ГОП ОУН (Б) ще до війни було організовано реферат (відділ) фотографіки на чолі з фотографічним референтом, робота якого в першу чергу була спрямована на створення фотоархіву матеріалів, які відносяться до більшовицького панування на українських землях. Проте, як свідчать архівні документи, з вересня 1943 р. бандерівці розпочали активну роботу щодо організації секцій фотографів при низових відділах пропаганди. Вимоги стосовно розгортання цієї діяльності містяться у наказі суспільно-політичного референта Рівненського надрайону “Гамалія”, виданому 29 серпня, та інструкції від 7 вересня

1943 року. Ці документи вимагають від референтів районів “поставити усіх фотографів у теренах на облік та до 13 вересня при пропагандивному відділі організувати секцію фотографів [51, арк. 20]”. Цікаво, що цим секціям, крім фотографування “барикад”, “мальованих дороговказів”, “вовчих ям”, бомбардування сіл німцями і катування ними людей, рекомендувалося “старатися комплікувати фільмове приладдя і матеріали [56, арк. 7]”. На думку автора, це завдання ставилося ймовірно з метою створення основи для розгортання своєї кіносправи.

Аналіз документальних джерел дає підстави стверджувати, що найбільш розгалужену структуру відділів пропаганди ОУН (Б) було вироблено наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. За часом це фактично збігається з періодом остаточного формування структури УПА, командування якої зосередило в своїх руках керівництво усіма напрямками національно-визвольної боротьби ОУН (Б) і УПА на українських землях, у тому числі й інформаційно-пропагандистської [197, с. 39–49; 195, с. 433; 420, с. 52]. Це дає автору підставу стверджувати, що, починаючи з цього часу, начальник Головного осередку пропаганди УПА Й. Позичанюк здійснював загальне керівництво інформаційно-пропагандистською діяльністю як ОУН так і УПА. Очевидно, саме з цієї причини організаційна структура оунівських осередків пропаганди була фактично аналогічна пропагандистським відділам УПА. Відділи пропаганди ОУН (Б), наприклад обласного рівня, на той час в обов’язковому порядку мали складатися із організаційно-заготівельного (облаштування приміщень, забезпечення друкарським приладдям і радіотехнікою, заготівля харчів), пресово-інформативного (виготовлення тижневих і щоденних пресово- і радіовістей, організація поштових скриток), вишкільного (політичний вишкіл пропагандистів, зв’язки з науковим світом і пишучою інтелігенцією) і виробничого відділів (магазинування і переховування друкарського приладдя та інших матеріалів) [50, арк. 4]. Виданням пропагандистської літератури тепер займалися на кожному організаційному рівні, аж до повітів включно, що значно підвищувало інформаційно-пропагандистський потенціал організації. При осередках пропаганди працювали також бібліотеки для використання пропагандистами та керівниками ОУН відповідного терену [50, арк. 114, 221, 284, 294.].

Достатньо продуманою була і штатна структура цих осередків. Так, наприклад, типовий штат обласного пропагандистського відділу ОУН (Б) згідно з інструкцією крайового референта пропаганди ЗУЗ влітку 1944 р. включав референта пропаганди (керівника осередку); субреферентів (підреферентів) вишкільного, усної пропаганди, друкованої пропаганди; технічну ланку (друкарню) з керівником і відповідними технічними працівниками (машиністи, друкарі, художники, поширювачі літератури) [97, арк. 13].

Подібну, але дещо спрощену внутрішню структуру мали і нижчі осередки референтури пропаганди.

Проте умови боротьби не завжди дозволяли у повній мірі виконувати настанови керівництва. До того ж недостатність кадрів, пов'язана з втратами та переходом працівників на іншу роботу, призводила до того, що персонал осередків пропаганди скорочувався. Так, наприклад до складу осередку пропаганди Дрогобицької області у серпні 1944 р. входили лише 10 фахівців, а саме: референт пропаганди, вишкільний підреферент (він же виконував обов'язки заступника референта), керівник техланки, а також технічні працівники: два секретарі-машиністи, два друкарі на ротаторі та поширювач літератури [197, с. 193]. А окружний осередок пропаганди Самбірщини складався лише з п'яти осіб: референт, заступник референта (він же вишкільний інструктор), два технічних працівники та референт пропаганди жіночої мережі [250, с. 72–73, 81, 99, 160–161; 197, с. 191–192].

Для ефективної організації та проведення масової усної пропаганди при обласних та окружних осередках, під керівництвом підреферента усної пропаганди, а у випадку вакансії цього місця, безпосередньо вишкільника, діяли ланки інструкторів-пропагандистів у кількості 5–10 осіб, завданнями яких були: проведення не менше, як раз на місяць пропагандистських акцій у кожному населеному пункті району відповідальності; організація та перевірка діяльності місцевих пропагандистів; звіт про результати роботи [34, арк. 6–9; 36, арк. 13–14; 97, арк. 11–34]. В інших ланках організації цю роботу здійснював керівник або політичний референт.

Восени 1944 р. запроваджено посаду кушового пропагандиста для ведення інформаційно-пропагандистської роботи серед членів ОУН, бійців самооборонних

кущових відділів, народних мас та ворожого середовища [282, с. 155]. З метою охоплення пропагандистським впливом жіночої частини населення та юнацтва в ОУН створювалися окремі мережі з посадами відповідних референтів.[57, арк. 4–7; 316, с. 192–193].

Організація роботи референтури пропаганди ОУН характеризувалася чітким розподілом та виконанням обов'язків. Всі її працівники виконували своє, чітко визначене коло функцій та завдань, разом з тим вони могли виконувати й інші доручення референта.

Референт пропаганди відповідав за всю пропагандистську та вишкільну роботу в своєму терені. За своєю професійною діяльністю він підпорядковувався референтові вищого рівня, а організаційно – тереновому провідникові. Основними функціями, які покладалися на референтів пропаганди, були: організація пропагандистської і вишкільної роботи у терені; здійснення контролю та постійне удосконалення роботи; організація вишкільних референтів та пропагандистів нижчого рівня; звітування у визначений термін своїм керівникам; безпосередня організація роботи свого осередку тощо. [333, с. 50–54]. Крім того, до функцій окружного референта входили співпраця, допомога і контроль роботи політвиховного відділу тактичного відтинку УПА; до функцій надрайонного – проведення (не менше двох разів на місяць) відправ з районними проводами ОУН, мітингів, зборів чи нарад; до функцій районного референта – проведення основної вишкільної роботи серед активу ОУН по куцах у формі одноденних вишкільних відправ (не менше двох разів на місяць) та проведення мітингів, зборів і нарад (не менше чотирьох разів на місяць) [302, с. 122].

“Головними завданнями, що покладалися на заступника референта пропаганди (в окрузі рекомендувалося мати два заступники), були: разом із надрайонними референтами організувати вишколи районних і масових пропагандистів; безпосередньо здійснювати перевірку пропагандистської та вишкільної роботи; проводити вишкільні відправи з надрайонними та районними проводами ОУН (не менше двох разів на місяць); проводити мітинги, збори та наради (не менше двох разів на місяць); звітувати у визначений час референтові.

Адміністратор повинен був розпоряджатися усіма необхідними в пропагандистській роботі технічними матеріалами та забезпечувати ними осередок; організувати для осередку місця постою, криївки, схованки для харчових запасів, охоронну боївку та зв'язок.

Інформатор (в окрузі) відповідав за забезпечення осередку інформацією, отриманою від СБ ОУН та політвиховника відтинка УПА з ворожих пропагандистських видань, преси і з радіоефіру, яку можна використати в пропаганді; бібліотеку та архів; організацію на виконання цих завдань роботи радиста та архіваря-бібліотекаря; звітність у визначений час референтові.

На редактора (в окрузі) покладалися такі завдання: організувати друк в потрібній кількості центральних, крайових та місцевих видань; організувати роботу репортерів-дописувачів до видань та їх надсилання до крайового осередку; відповідати за роботу техланки (машиністів, циклостилестів чи друкарів); звітувати у визначений час референтові.

Інструктори (округа і надрайон інколи формували вишкільну ланку) повинні брати участь у вишкільній районних і масових пропагандистів; проводити мітинги, збори та наради; звітувати у визначений час референтові.

Технічні та допоміжні працівники (машиністи, циклостилести, друкарі, радисти, художники, архіварі-бібліотекарі, охоронці, зв'язківці) повинні виконувати роботу відповідно до свого фаху.

Масові пропагандисти мали наступні обов'язки: організувати масову пропаганду в 7–10 станицях (рекомендовано мати в кожному кущі масового пропагандиста) або в боївці СБ ОУН; проводити мітинги в кожній станиці (двічі на місяць); масовий пропагандист в боївці СБ відповідав спільно з провідником за її вишкіл; організувати та контролювати роботу сільських пропагандистів і вишколювати їх; звітувати перед районними референтами у визначений час про свою роботу; виконувати всі інші доручення й накази.

Сільські пропагандисти зобов'язані були читати та пояснювати людям видання підпілля [97, арк. 12–15]”.

Архівні джерела дозволяють автору стверджувати, що керівництво ОУН цілком реально оцінювало свої можливості щодо організації роботи осередків пропаганди на території окупованої України й повністю усвідомлювало ймовірність кадрової проблеми в цьому питанні. З цього приводу в інструкції ОУН з питань пропаганди від травня 1941 р., тобто ще до початку війни, зазначалося: “Концентрувати сили, а не розпорошувати їх. Проявляти якнайширшу ініціативу й якнайбільший розмах, – коли б не вистачало сил, так тоді стягнути їх з других менших осередків, бо доцільніше мати сильно й добре поставлену меншу кількість осередків, як слабо чи зле – багато. Найгірше бути всюди й ніде [42, арк. 32]”. На виконання цієї вимоги в ОУН (Б) через низку причин (вакансія відповідного місця через втрату або відсутність кадрів, нагальна потреба чи можливість) інколи обов'язки різних відповідальних осіб суміщалися. Так, у Стрийському надрайоні обов'язки пропагандистів в незаповнених районах і куцах виконували відповідно районові та кущові провідники [10, арк. 22 зв.].

Аналіз історичних джерел свідчить, що власну підпільну мережу пропаганди на українських землях мала і ОУН (М). На відміну від бандерівців, Провід ОУН (М) приступив до її розгортання лише на початку лютого 1942 року. Підтвердженням цьому є мельниківська “Інструкція на час подій” (розділ “Пропаганда”) [23, арк. 1–13].

Згідно з цим документом Головному Референту пропаганди ОУН (М) підпорядковувалося Крайове пропагандистське керівництво, при якому мав існувати інститут націології, де “працюють науковці, які розробляють всю суму проблем націоналістичної ідеології [23, арк. 9–10]”. На рівні області мали існувати пропагандивні інспекторати. До них входили: “референт пропаганди, два субреференти і ланка найдосвідченіших, найталановитіших інтелектуально і найбільш сильних пропагандистів і теоретиків пропагандивної роботи [23, арк. 8]”. Подібні пропагандистські осередки створювалися й на рівні району. Саме члени інспекторату мали безпосередньо здійснювати інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН (М). Особливістю їх роботи було те, що тільки обласному інспекторату надавалося право розробляти і друкувати пропагандистські матеріали. На нижчих ланках їх лише розмножували і розповсюджували. Субреференти займалися питаннями технічного забезпечення підпільних осередків пропаганди [23, арк. 9].

Дана інструкція свідчить про серйозні і ґрунтовні плани керівництва ОУН (М) щодо розгортання своєї мережі пропаганди у підпіллі. Проте аналіз історичних джерел дає підстави стверджувати, що намагання мельниківців втілити в життя задум свого керівництва так і не принесли бажаних результатів. Ця добре продумана пропагандистська структура ОУН (М) у більшості випадків так і залишилася на папері, оскільки лідери ПУН не наважилися розгорнути боротьбу на всю потужність [402, с. 82]. З іншого боку, можливість реалізувати ці плани в умовах постійного тиску та репресій з боку окупаційної влади, особливо в частині, що стосується створення ефективно діючого інституту націології, на думку автора, виглядає малоймовірною. До того ж, як свідчить зазначений вище документ, керівництво ОУН (М) на той час ще сподівалося на можливість легальної роботи своїх органів пропаганди. Нерішучість в діях мельниківського керівництва призвела до того, що з наближенням лінії фронту в 1943 р. переважна більшість пропагандистського активу мельниківців була переміщена на територію Галичини і Волині. Частина з них продовжила працювати в підпільних структурах ОУН (М) у Львові та інших містах Галичини. Частина влилася до загонів УПА на Волині [262, с. 138]. Добре розгалужену пропагандистську мережу, як свідчать архівні джерела, навесні 1943 р. ОУН (М) мала на терені Волинського інспекторату, а саме, на Крем'янецьчині, Дубенщині, Луччині, Горохівщині та Володимирщині [33, арк. 9]. Проте з приходом в Україну радянських військ, ОУН (М), не зумівши подолати навіть організаційних проблем, в цілому згорнула свою діяльність на українських землях, у тому числі й інформаційно-пропагандистську.

Недостатньо розгорнутою була і технічна база (друкарні) підпільних осередків пропаганди ОУН (М). Як стверджує О. Стасюк, вона була репрезентована лише кількома друкарнями, які були укомплектовані слабкою за потужністю друкарською технікою і справляли враження розрізнено діючих осередків [405, с. 181]. З весни 1942 р. невелика циклостильова друкарня діяла у Києві, проте уже в жовтні вона була викрита гестапо. Ще одна підпільна друкарня ОУН (М) під контролем Я. Самотовки так само недовго працювала у м. Дніпропетровську. Деяку друкарську техніку мали у своєму розпорядженні й пропагандисти перших військових загонів ОУН (М) здебільшого на

півдні Волині та Галичині, які у 1942 р. видали три номери неперіодичного видання “Боеві вісті”, а згодом, у 1943 р. – “Військові вісті” та “Соборна Україна” [136, с. 143].

Саме через цю причину ОУН (М) впродовж німецької окупації видавала лише 7 підпільних часописів, а саме: “Вісник”, “Сурма” (київський варіант), “Вісті з краю”, “Бюллетень”, “Інформативний листок”, “Вістки”, “Бойові (боеві) вісті”, а також передруковувала закордонні організаційні видання “Розбудова Нації”, “Сурма” і “Український націоналіст”. Частину пропагандистської літератури мельниківці транспортували в Україну з-за кордону, проте, як стверджує О. Стасюк, суттєво це не впливало на стан справ [405, с. 180–183].

Як свідчать архівні документи, виконуючи вказівки керівництва щодо організації інформаційно-пропагандистського впливу на населення [333, с. 15, 51, 53], обидва проводи ОУН розгорнули на українських землях мережу культурно-освітнього товариства “Просвіта”, осередки товариства “Основа” у західних областях України та товариство “Січ” у південно-східному регіоні України, які служили формою виховання молоді в націоналістичному дусі [13, арк. 1–2; 96, арк. 23]. Завдяки культурницькому спрямуванню ці осередки стали офіційними репрезентантами національних намагань мешканців України і водночас виступали легальним прикриттям підпільних пропагандистських структур ОУН, що діяли на цій території.

Отже, в умовах німецької окупації українські націоналісти створили досить чітку структуру осередків пропаганди, яка охоплювала своїм інформаційно-пропагандистським впливом населення, членів організації, військовослужбовців вермахту та Червоної армії практично в усіх регіонах окупованої України, забезпечуючи тим самим суттєве підґрунтя для формування і діяльності УПА. Такий результат було досягнуто завдяки активній діяльності похідних груп обох Проводів ОУН. За короткий час членам цих груп вдалося закласти майже у всіх областях України свої осередки пропаганди, які, залучивши до співпраці свідомий місцевий елемент, намагалися активно поширювати ідею національно-державницького відродження.

На відміну від ОУН, процес формування пропагандистського апарату в Українській Повстанській Армії мав свої особливості. Зародження УПА, ініційованої ОУН (Б), розпочалося ще восени 1942 р. створенням перших військових загонів ОУН

на Волині та Поліссі. Проведенням інформаційно-пропагандистської роботи серед особового складу цих підрозділів займалися безпосередньо командири і політвиховники, які були членами ОУН [151, с. 452]. Створення ж штатних органів пропаганди УПА розпочалося лише з весни 1943 р. і відбувалося паралельно з формуванням організаційно-штатної структури військових загонів. Іншою характерною особливістю цього процесу, яка однак значно його ускладнювала, було те, що він проходив одночасно з бойовими діями, які проводили підрозділи УПА проти німців, польських націоналістичних та самооборонних формувань, радянських партизанів, а також загонів інших націонал-патріотичних сил, що подекуди поглиналися бандерівцями силою зброї.

Проте використання досвіду попереднього розгортання мережі пропаганди ОУН дозволило командуванню УПА достатньо оперативно справитися з цим завданням. Уже в травні 1943 р. на рівні Головного командування УПА (ГК УПА) при Головному Військовому Штабі УПА, сформованому на базі аналогічного штабу ОУН, розпочав роботу Головний осередок пропаганди (ГОП) [323, с. 198; 284, с. XII]. Він здійснював загальне керівництво діяльністю пропагандистських структур УПА. Визначав основні напрямки та завдання, відпрацьовував і направляв у війська відповідні накази, інструкції та різноманітні інструктивно-методичні матеріали з питань організації пропаганди серед особового складу своїх підрозділів, у військах противника, серед населення та ін., розробляв плани інформаційно-пропагандистських акцій, координував роботу підпільних друкарень, мережу зв'язківців і контролював розповсюдження друкованих видань тощо [223, с. 155; 420, с. 225].

Наприкінці осені 1943 р., коли остаточно визначилась загальна структура УПА, на кожному рівні її командування були створені спеціальні відділи пропаганди, до яких входили значні сили підготовлених кадрів – учених, літераторів, художників, педагогів тощо [464, с. 179]. Вони безпосередньо виконували накази ГОП. Особливість цих відділів полягала в тому, що посади в них обіймали кадрові старшини – пропагандисти. Усі пропагандисти УПА, як і інші члени військового штабу чи командири підрозділів, мали військові звання [197, с. 39–49; 397, с. 25; 443, с. 228; 464, с. 179].

Головний осередок пропаганди УПА очолював уродженець Вінниччини Й. Позичанюк [261, с. 281]. Навколо нього згуртувалась група талановитих пропагандистів із нового покоління ОУН – Я. Старух, Д. Маївський, П. Федун, О. Дяків, Я. Бусел та інші [397, с. 67, 82, 100, 112, 122]. Вони очолювали відповідні відділи, що діяли при штабах нижчих структурних підрозділів, а саме: у генеральній військовій окрузі, військовій окрузі та територіальному відтинку [381, с. 234]. Водночас, крім пропагандистів, організацією інформаційно-пропагандистської роботи у бойових підрозділах УПА, до чоти включно, займалися старшини-політвиховники [51, арк. 29], які керувалися у своїй праці відповідними інструкціями, розробленими на вищих структурних рівнях УПА [28, арк. 1; 27, арк. 6–11; 464, с. 179; 420, с. 224].

Щодо завдань, які покладалися на відділи пропаганди УПА, то вони в цілому збігалися з завданнями аналогічних оунівських осередків. Головна відмінність їх полягала у тому, що зусилля пропагандистів УПА, в першу чергу, зосереджувалися на забезпеченні ефективності бойових дій. Вони виконували досить специфічні завдання – здійснювали політичну та ідеологічну роботу серед командирів та бійців УПА, підвищували їхній ідейно-моральний стан та кваліфікаційний рівень, а також безпосередньо відповідали за організацію інформаційно-пропагандистської діяльності щодо підтримки військових дій УПА та здійснення протидії негативному інформаційно-психологічному впливу пропаганди супротивників тощо [42, арк. 248–251; 302, с. 122; 443, с. 228]. У той же час головні зусилля пропаганди серед особового складу бойових підрозділів УПА були спрямовані на забезпечення ідеологічної мотивації членів руху опору. З цього приводу в одній з інструкцій ГОП УПА з питань організації пропагандистської роботи серед воїнів УПА, яка у червні 1943 р. була розповсюджена в усі підрозділи, зазначалося: “треба виховати людину фізично, духовно, морально, суспільно і політично, виховати бойовий дух, сполучений з глибоким правдивим патріотизмом, вільним від вузького шовінізму, та розвивати всі природні здібності, які можна буде вповні використати в праці при розбудові Української Держави [284, с. 70]”.

На думку автора, це завдання було особливо актуальним, оскільки в результаті злиття окремих повстанських формувань ОУН (Б) і збройних угруповань ОУН (М) та Т. Бульби-Боровця [284, с. XV–XVI], переходу на бік повстанців української

допоміжної поліції (тільки на Волині в УПА влилось 4 000 українських поліцаїв [382, с. 40]), а також мобілізації населення, до складу УПА увійшли люди хоча і патріотичної орієнтації, проте з різними політичними поглядами та переконаннями. Як стверджують сучасні дослідники, частка активних членів ОУН (Б) становила лише приблизно 50 % особового складу УПА [144, с. 213–227; 152, с. 33]. До того ж, у 1943 р. біля 20 % бійців УПА становили росіяни, білоруси, узбеки, грузини, вірмени, азербайджанці та представники інших націй [290, с. 522; 460, с. 177; 451, с. 564]. Для організації інформаційно-пропагандистської роботи з ними пропагандисти та політвиховники УПА отримували особливі інструкції [27, арк. 2–3]. Отже, усі ці обставини вимагали здійснення постійного й активного інформаційно-пропагандистського впливу на повстанців з метою систематичного підвищення рівня їх політичної свідомості, щоб кожний з них глибоко усвідомив свою особисту відповідальність за долю визвольної справи, зробив максимальний вклад в загальну боротьбу проти окупантів.

В той же час командування УПА усвідомлювало необхідність поширення свого пропагандистського впливу і на населення окупованої України, оскільки саме воно було найбільшим джерелом поповнення повстанських рядів. Підтвердженням цього є “Інструкція суспільно-політичної референтури УПА про діяльність пропагандистів-виховників”, датована 10 червня 1943 р., у якій, зокрема, зазначається: “...серед населення проводити виховно-патріотичну роботу, вести роз’яснювальні розмови про цілі і завдання боротьби з ворогом... Особливу увагу звертати на східняків і працю над ними... [28, арк. 2]”. Враховуючи важливість даного напрямку, керівництво УПА у цьому ж документі висувало і особисті вимоги до своїх пропагандистів, політвиховників та їх роботи, а саме: “самим бути взірцем для цивільного населення, не пиячити, поводитись морально по відношенню до жінок і виховувати у бійців зразкову поведінку, щоби населення мало найкращі враження і відбивати цим брехню ворога, нібито повстанці є бандити [28, арк. 2]”. Наголошувалося також і на необхідності залучення особового складу національних підрозділів, що діяли в УПА, до здійснення інформаційно-пропагандистського впливу особливо на представників своїх національностей, що проживали в Україні. З цього приводу в інструкції УПА, датованій

червнем 1943 р., наголошувалося: “звернути увагу, щоб всі чужонаціональні відділи писали відозви в рідній мові до свого народу, що живе в Україні [28, арк. 3]”.

Чисельність відділів пропаганди УПА залежала від територіального підрозділу, до штату якого він входив. Так, у територіальному відтинку відділ нараховував 3–5 старшин, у військовій окрузі – до 10 осіб, в штабі генеральної військової округи він міг нараховувати 20–30 старшин [420, с. 226]. У той же час аналіз історично-мемуарної літератури, а також звітів референтів пропаганди військових округ УПА показує, що чисельність пропагандистів у повстанських підрозділах напряму залежала від завдань підрозділу. Так, у рейдових загонах УПА кількість фахівців пропаганди відрізнялась від тих формувань, які постійно базувалися в певній місцевості. Як згадує курінний командир УПА Максим Скорупський – Макс, під час рейду загону курінного УПА – “Південь” Несуги на східну Волинь у жовтні 1943 р. у його сотні, окрім штатного пропагандиста і політвиховника, в кожному рою був один спеціально підготовлений стрілець-пропагандист, “що робив нічне віче і роздавав приготовану Вороном літературу УПА [393, с. 163]”. Проте чисельність такого, так би мовити, пропагандистського активу могла бути й більшою. Це залежало від маршруту та району, до якого вони йшли.

Аналіз історичних матеріалів дає підстави стверджувати, що організаційна структура відділів пропаганди УПА дозволяла успішно виконувати завдання, які на них покладалися. До того ж, як ми вже зазначали раніше, вона була однотипною з оунівськими відділами. Свідченням цього, зокрема, є структурна схема окружного відділу пропаганди Воєнної округи “Хортиця”. Він складався з наступних відділень: 1) організаційно-заготівельного, яке виконувало адміністративно-господарські функції; 2) пресово-інформаційного відділення, на яке покладалося виконання пропагандистської, мемуаристичної, мистецької та архівної функції; 3) вишкільного відділення, яке здійснювало вишколи пропагандистів, політичні вишколи особового складу, зв’язки з науковим світом і творчою інтелігенцією; 4) виробничого відділення (займалося питаннями збору і переховування друкарського приладдя і інших матеріалів) [155, с. 8; 7, арк. 4].

У системі пропаганди як в ОУН, так і в УПА на території окупованої України працювала значна кількість друкарень, які займалися випуском пропагандистської літератури, листівок, підпільної преси та інших друкованих видань ОУН і УПА [259, с. 378; 451, с. 47; 176, с. 230–246; 405, с. 172–192]. Вони перебували як разом з осередком пропаганди, так і окремо, у малодоступних для ворога місцях та підземних бункерах [354; 385, с. 2]. Про місцезнаходження друкарні, крім обслуги, знали керівник відділу пропаганди і шеф служби безпеки, який відповідав за охорону об'єкта.

Організаційна структура підпільних друкарень в ОУН і УПА була різною, залежно від часу і умов праці. Здебільшого у кожній з них був адміністратор, який розподіляв працю поміж іншими відповідальними працівниками, відповідав загалом не лише за діяльність даного видавничого осередку, але й за зміст друкованої продукції. Радіотехнік робив записи закордонних радіопередач, займався редагуванням радіовісток і кожних 10 днів готував тематичні радіоогляди. Головний редактор відповідав за творчий випуск журналу: проводив збір, сам писав чи організовував матеріали й редагував їх, робив огляди радянської і закордонної преси. Технічний редактор наглядав за друкарським приладдям, займався експедицією видання. Магазинер контролював сховище паперу, кальок, матриць, фарби. Інтендант відповідав за забезпечення персоналу друкарні харчами і їх вчасну доставку. До складу технічних ланок входили й інші фахівці – друкарі, які займалися технологічним випуском друкованої продукції, друкарки, переважно жінки і дівчата, які друкували на друкарських машинках. Окрему ланку в роботі друкарень становили кур'єри, що найчастіше були прикріплені до них або осередку пропаганди і не входили до його штату, що було пов'язане з турботою про безпеку тих, хто писав, редагував і друкував повстанські видання [290, с. 10–11].

Головна особливість організації роботи друкарень в ОУН і УПА полягала в тому, що практично уся їх видавнича діяльність була під контролем Проводу УПА, а керівники відділів пропаганди одночасно були редакторами періодичних видань і відповідали за їхній зміст. Так, наприклад, головними редакторами оунівського журналу “Ідея і чин” свого часу були Д. Маївський, М. Маївський, М. Прокоп, П. Дужий; головним редактором журналу УПА “Повстанець” був М. Дужий [176,

с. 230–231], Я. Бусел редагував місячний журнал “До зброї”, а Я. Старух – упівський гумористичний журнал “Український перець” [276]. Як стверджує Ю. Романишин, навіть радянська влада визнала, що в УПА була добре налагоджена система редакційно-видавничої діяльності в інтересах пропаганди [378, с. 186–190].

На думку автора, такі дії з боку керівництва УПА в умовах воєнного часу були цілком зрозумілими й виправданими, оскільки унеможливлювали появу політично неправильних (з погляду ідеології ОУН і УПА) публікацій в пресі, хоча нерідко при цьому й обмежувалася свобода журналістів.

Разом з тим, умови підпілля викликали в роботі друкарень ОУН і УПА значні складнощі. Як згадував П. Дужий, друкарня, в якій видавався журнал “Ідея і чин”, була розміщена у криївці, на триметровій глибині. Випуск преси та інших пропагандистських матеріалів здійснювався на невеликій американській друкарській машинці, що приводилася в дію за допомогою педалей, які крутили кілька вояків. Готову друковану продукцію спеціально підготовленим зв’язковим (кур’ерам) доводилось вивозити до вказаних схованок, місця за декілька кілометрів від криївки, а звідтіля інші кур’ери перевозили її до районів призначення [202, с. 92]. Свідчення про такий спосіб доставки періодичних видань до військових підрозділів УПА містяться і в матеріалах протоколу допиту військового кореспондента УПА Панаса Малащука (“Олесь”), датованого травнем 1944 р. [128].

На відділи пропаганди замикалися також редакції, які займалися виготовленням інформаційно-пропагандистських матеріалів і підпорядковувалися безпосередньо ГОП. У своєму складі вони мали старшин, що займались збором і узагальненням інформації, а також фахівців, які відповідали за підготовку і тиражування матеріалів [420, с. 226]. До того ж, як свідчать сучасні дослідники, у підпільних виданнях УПА працювали не лише українці. Так, наприклад, колишній військовослужбовець радянської армії Добровольський, єврей за національністю, писав листівки, відозви та публіцистичні статті, а дотепні карикатури для газет малював син радянського генерала, росіянин, який був відомий під псевдонімом “Астра” [176, с. 232].

Саме зусиллями таких патріотів і була створена досить потужна й широко розгалужена мережа преси українських націоналістів, яка, незважаючи на труднощі,

швидко зростала. Протягом 1942 р. ОУН (Б) уже видавала близько 15 газет і журналів, у 1943 – більше 30-ти, а протягом 1944 – понад 40 [221, с. 150] Всього ж, за підрахунками автора на підставі даних О. Стасюк, за період з 1941 по 1944 роки ОУН і УПА випускали близько 90 найменувань різних за періодичністю видань [409].

Отже, проведенням інформаційно-пропагандистської діяльності в УПА займалися достатньо потужні за штатною структурою і чітко організовані відділи пропаганди, які діяли на усіх рівнях керівництва.

Разом з тим, аналіз історичних джерел свідчить, що поряд з кадровими пропагандистами та політвиховниками в УПА виконання завдань інформаційно-пропагандистської діяльності покладалося також і на командирів усіх рівнів. З цього приводу в наказі першого командувача УПА “Клима Савура” від 15 серпня 1943 р. командирам, комендантам і політичним керівникам про пропагандистську, господарську та військово-організаційну діяльність вимагалось поставити роботу так, щоб кожний командир, незалежно від рівня, ставав виховником, пропагандистом і політкерівником. “Ми авангард не тільки бойовий, але, в першу чергу, пропагандисти, політичні керівники [284, с. 6–7]” – наголошувалося в наказі.

Для забезпечення виконання цієї вимоги в старшинських і підстаршинських школах вивчення методів виховної і пропагандистської роботи було обов’язковим для всіх курсантів [120, с. 144; 420, с. 105–106]. Воно здійснювалося в системі політичної підготовки, на яку в старшинських школах повного вишколу відводилось 72 години, а у підстаршинських – 48 [437, с. 60, 71]. Всіляко заохочувалась політична самоосвіта. До того ж зазначимо, що усі курсанти цих шкіл спочатку обов’язково проходили курс рядового повстанця, на політичну підготовку в якому відводилося ще 24 години [420, с. 105–106; 437, с. 60, 71]. Така постановка питання в навчанні командних кадрів УПА, на думку автора, має актуальне значення і для сучасних Збройних Сил України.

Із числа найбільш підготовлених в теоретичному відношенні випускників цих шкіл керівництво ОУН-УПА затверджувало політвиховників, пропагандистів, лекторів, доповідачів, склад агітколективів [120, с. 148, 250]. Як правило, цим займалися політична референтура ОУН, політично-виховний та пропагандистський відділи УПА.

Ефект цієї роботи був значний: саме молоді повстанці ставали переконаними прихильниками ідей української революції і сміливо йшли в бій за Українську державу.

Водночас, крім відділів пропаганди, інформаційно-пропагандистською діяльністю в УПА займалися й інші структурні підрозділи. Так, наприклад, серед відділів Головного Військового Штабу УПА питаннями ідеологічного виховання й воєнно-політичного вишколу займалися також вишкільний та політично-виховний відділи, що в сукупності з відділом пропаганди фактично складає половину членів штабу [465, с. 196]. Причому, якщо перший виконував ці завдання в ході військово-фахової підготовки вояків УПА в старшинських і підстаршинських школах, то останній безпосередньо здійснював пропагандистську роботу як серед повстанців, так і серед населення на теренах, де дислокувалися ці загони, й серед тих, проти кого збройно боролася УПА.

Усі ці факти, на думку автора, засвідчують, що керівництво ОУН і УПА чітко усвідомлювало роль та необхідність організації і ефективного проведення своєї інформаційно-пропагандистської діяльності, а також реально оцінювало важливість і масштабність завдань, що на неї покладаються. Якщо додати ще й той факт, що до проведення інформаційно-пропагандистської роботи з місцевим населенням і з військовослужбовцями Червоної армії та вермахту залучалися також найбільш підготовлені в ідейному плані бійці УПА – як українці, так і представники інших національностей [28, арк. 2–3], то усе це дозволяє автору стверджувати про наявність в УПА широко розгалуженого пропагандистського активу. А посилення вимог до його діяльності, особливо як свідчать архівні документи, з часу приходу у 1944 р. на терени діяльності повстанців частин Червоної армії [26, арк. 63], цілком очевидно підтверджує, що керівництво ОУН і УПА інформаційно-пропагандистській роботі надавало більшої уваги, ніж бойовим діям.

Організацію роботи пропагандистських кадрів ОУН і УПА в основному визначали кілька факторів, що впливали з умов та характеру національно-визвольного руху. По-перше, збройний характер боротьби вимагав чіткої виконавчої вертикалі. По-друге, умови підпілля (ускладнення комунікацій та ведення роботи загальною), навпаки, потребували надання значних повноважень та можливостей

окремим структурним підрозділам. По-третє, добровільність участі в боротьбі ОУН та УПА і, зокрема, в діяльності пропагандистських структур.

Саме завдяки добровільності в підпільно діючих пропагандистських осередках ОУН і УПА виконавча дисципліна стояла на належному рівні, бо ґрунтувалася на свідомій самодисципліні. Це зменшувало негативний вплив умов підпілля на їх діяльність, коли важко було проконтролювати її ведення. Проте, оцінюючи роботу пропагандистських структур, Провідник ОУН на українських землях В. Кук – “Леміш” зазначав, що вона, “... хоч і виглядає доволі гарно поставленою, але ще далеко не задовольняє тих усіх потреб, що ставить нам життя. Ці потреби бачимо і знаємо, але не маємо можливості їх задовольнити. Робимо все, на що нас вистачає [335, с. 45]”.

Незважаючи на те, що в своїй роботі пропагандистські осередки як в ОУН, так і в УПА мали певну самостійність, однак інформаційно-пропагандистська діяльність цих структур не відбувалася хаотично, а носила цілком організований і послідовний характер. Планування роботи відділів пропаганди відбувалося на основі розпорядчих документів керівництва, які умовно можна поділити на загальні (інструкції, вказівки) та конкретні (накази, розпорядження, доручення) [27, арк. 2–3]. При цьому вони використовували також інформацію, яка надходила від політвиховників і командирів бойових підрозділів УПА. До того ж, усі заходи масової усної інформаційно-пропагандистської діяльності перебували на постійному обліку.

Архівні матеріали свідчать про те, що в роботі пропагандистських структур, як в ОУН, так і в УПА існувала чітка система звітності [50, арк. 33–33 зв., 84, 124, 200–204]. Звіти виготовлялися за поданою згори формою, яка охоплювала повністю або частково наступні положення: характеристика пропагандистського апарату (кадри, технічні засоби, бібліотека, вишколи і самовишколи, контролю, звітування, т.зв. календарне зіставлення-хроніка роботи осередку); вишкіл членів та кандидатів ОУН; масова пропаганда (настрої населення, ворожа пропаганда і контрпропаганда, власна масова пропаганда і боротьба з ворожою пропагандою, результати пропаганди); політвиховання у відділах УПА (для звітів ООП і вище); друк та поширення видань [50, арк. 46–46зв., 111–115, 184–184 зв.]. На підставі звітів референтур, технічних ланок нижчого рівня та пропагандистів, відомостей і репортажів референт укладав

основний звіт, який надсилався зверхнику з питань пропаганди та тереновому провідникові. Один примірник звіту залишався у власному архіві. Складні умови діяльності не завжди дозволяли своєчасно укласти звіт. Однак, незважаючи на запізнення, звітування велося постійно, а тому можна стверджувати про достатньо високий рівень виконавчої дисципліни.

Саме завдяки звітам керівництво ОУН і УПА отримувало своєчасну і достатньо чітку інформацію про ситуацію в тих чи інших регіонах України, на підставі якої також вносило певні корективи в інформаційно-пропагандистську діяльність.

Питанням інформаційно-пропагандистської діяльності приділялась значна увага і у звітних документах районних провідників ОУН та командирів тактичних підрозділів УПА. Так, наприклад, із шести пунктів місячного звіту коменданта району “Дочан” за листопад 1943 р., пропаганді присвячувалися три, а саме: 2) “настрій населення”, 3) “пропаганда”, 5) “критичні погляди населення щодо УПА” [86, арк.45–48]. Як бачимо, автор цього документа висвітлював не тільки форми інформаційно-пропагандистської роботи у межах терену, а й оцінку дій ОУН і УПА цивільним населенням. Натомість звіт з району №44/20 ВО “Турів”, підписаний “Бурлаєм” у липні 1943 р., разом з пунктом “пропаганда”, який є і у попередньому, містить дещо інші – “пропагандивна сітка”, “активізація мас”, “література” [86, арк. 12–19]. А провідник району “Беріг” у квітні 1943 р. звітував про чисельність осередків “Просвіт”, жіночої служби, аматорських і співочих гуртків [101, арк. 5–6].

Питання вивчення та звітування про настрої населення та його ставлення до ОУН і УПА, тобто результативності роботи осередків пропаганди цих структур входило і в обов’язки фахівців референтури СБ. Про політико-пропагандистські аспекти доповідали і органи розвідки УПА [154, с. 178, 195, 261]. Так, наприклад, у звіті референта СБ ВО Богун (осінь 1943 р.) міститься детальна інформація про ставлення до УПА різних верств населення [284, с. 303–313].

Отже, можна зробити висновок про те, що звітувати про хід та результати інформаційно-пропагандистської діяльності у зоні відповідальності входило в обов’язки не лише фахівців пропаганди. А це, в свою чергу, свідчить про особливу увагу до цього виду діяльності з боку керівників ОУН і УПА усіх рівнів.

З метою перевірки стану та діяльності пропагандистських осередків в ОУН-УПА, налагодження його ефективної роботи не менше одного разу на місяць проводилися перевірки, ревізії [50, арк. 200]. Підпільні умови не дозволяли їх робити часто, хоча через фактор свідомої самодисципліни пропагандистів потреба в них з часом зменшувалася.

Аналіз архівних документів показує, що роль інформаційно-пропагандистської діяльності в міру розширення джерел інформації зростає. Вона стала більш оперативною, аргументованою і переконливою, а значить і більш дійовою. За своїм значенням цей вид діяльності прирівнювався в УПА до бойової. Діапазон її постійно розширювався. Активно йшов процес пошуку нових форм роботи, які дозволяли б поставити її на якісно новий рівень.

Так, згідно з інструкцією політичного відділу ГК УПА від вересня 1943 р. в УПА, до сотні включно, створюється Українська пресова служба (УПС) як самостійна пропагандистська одиниця [29, арк.4–6]. Проте аналіз документів командування ВО “Турів”, опублікованих у другому томі нової серії “Літопису УПА”, дають підстави стверджувати, що втілення у життя визначених інструкцією норм про діяльність УПС відбувалося повільно. Причиною цього було те, що не всі командири і навіть окремі політвиховники, особливо рівня курінь–сотня, в повній мірі усвідомлювали важливість значення УПС для пропагандистської діяльності УПА, а, відповідно, і не приділяли достатньої уваги цьому завданню [284, с. 477–634].

Однак, незважаючи на всі організаційні проблеми, УПС УПА була створена і розпочала свою діяльність. Структура і діяльність цієї служби були побудовані за аналогією до Пресової Квартури Українських січових стрільців. Її організаційна схема мала такий вигляд: Головні Станції УПС підпорядковувалися станиці при відділах УПА, що склалися з 3 або 5 чоловік під керівництвом політвиховника відділу. Кожна станиця працювала самостійно, однак суворо дотримувалась вказівок головної станиці. Члени УПС проводили роботу за чотирма основними напрямками: пропагандивний, мемуаристичний, мистецький, архівний [29, арк. 5–6].

На рівні сотні ланка УПС складалася з двох осіб, один з яких займався писанням літопису даного підрозділу, збором творчості повстанців і населення даного регіону та відсиленням матеріалів догори. Інший виконував функції військового

кореспондента [100, арк. 188]. Його завданням було готувати для редакції матеріали, в яких описувалися події на фронтах, бойові дії загонів УПА, життя повстанців, їх героїчні вчинки, розкривалася та критикувалася загарбницька політика як німецьких, так і радянських окупантів, висвітлювалися факти масових арештів, знищення невинних людей та ін. При цьому “зміст їх викладався в такому стилі, щоб на конкретних фактах повстанці виховувалися в націоналістичному дусі, щоб підняти цим бойовий запал наших вояків [128]”. Друкувалися також вірші патріотичного змісту, різні жарти, комічні історії, які відбувалися з повстанцями під час акцій і т.п.

У своїй діяльності кореспонденти УПА керувалися письмовими інструкціями, в яких висувалися чіткі вимоги до статей, що випускалися ними, стосовно їх якості, актуальності, правдивості та використання місцевого матеріалу. Зокрема, в одній з інструкцій застерігалось: “Друкування неправдивого матеріалу компромітує газету і передовсім кореспондента. Адже ми боремося за правду, тому наша газета не сміє бути анітрішки подібною до брехливих газет наших ворогів [50, арк. 6–7]”.

З метою конспірації, військові кореспонденти користувалися в роботі суто псевдонімами і навіть назву та місце знаходження газети чи редакції, в яку надсилали свої статті, не знали. Зв'язок здійснювався через польову адресу редакцій повстанських газет “55 МОП” [128].

Видрук літератури хоча і не входив до обов'язків членів УПС, однак був однією з найважливіших форм їх роботи. Практично кожна станиця УПС видавала власні періодичні видання, листівки тощо. В “Інструкції у справі Української Пресової Служби при УПА” з цього приводу зазначалося, що “по можності і в міру потреби може станиця УПС видавати власну таборову газету, листівки і фахові випуски [29, арк. 5]”. Інформативні структури УПС при УПА видавали такі часописи як “Радієві звідомлення”, “Вісті з фронту УПА”, “Новинки”, “Наш фронт”, “Радієві вісті”, “Новинки з фронтів” або “Новини”, “Новинки. Короткі вісті”, “Тижневий огляд воєнних та політичних подій”, “Інформації” [38, арк. 47–47 зв., 53, 87–91, 93; 63, арк. 2, 4–7; 41, арк. 39, 44; 84, арк. 100–104, 113–117, 121–124; 85, арк. 26, 106–108, 126–128, 140–141, 146; 87, арк. 10–11 зв., 16, 17; 101, арк. 51–52, 122, 124–124 зв.] та

інші. Ці видання мали величезний попит, як серед членів організації, так і серед цивільного населення, що було позбавлене об'єктивних джерел інформації.

Отже, створення УПС та її діяльність дозволили значно посилити інформаційно-пропагандистський вплив УПА як на особовий склад військ противника, воїнів своїх підрозділів, так і на населення окупованої України.

У жовтні-листопаді 1943 р. за рішенням Проводу ОУН (Б) і ГК УПА було створено підпільну радіостанцію “Вільна Україна” з кодовою назвою “Афродита”. Вона була розташована в Карпатах, на околицях сіл Ямельниці та Сопота у Сколівському районі і діяла від осені 1943 р. до березня 1945 р., коли її викрили енкаведисти [187, с. 107]. Радіопередачі велися чотирма мовами: українською та російською читала колишня студентка Київського університету “Зіна”, родом з Наддніпрянщини, а французькою та англійською бельгієць Альберт Газенбрукс (“Західний”). Керівником і головним редактором радіостанції був Я. Старух (“Ярлан”), допомагали йому Володимир Макар (“Вадим”) і Галина Климів [298, с. 945].

У листопаді 1944 р. було прийнято низку важливих рішень стосовно роботи друкарень, що дало змогу краще їх законспірувати, а також полегшило централізоване керівництво ними. Згідно із затвердженими інструкціями, друкарні були відокремлені від осередків пропаганди і функціонували автономно, тобто було створено окрему технічну ланку, яка діяла паралельно із пропагандистською. Усі друкарні ОУН і УПА названо технічними ланками. Зміна назви спричинила й деяку зміну структури видавничих осередків. Число працівників було зведено до мінімуму: технічний керівник повинен був виконувати додатково обов'язки технічного працівника або коректора, якщо він був компетентним у цій справі [405, с. 172–192]. Так з'явилася ціла низка нових друкарень, які діяли практично у кожній окрузі УПА, що дозволило їм друкувати свої видання [397, с. 44–45].

Отже, виходячи з того, яка увага приділялася інформаційно-пропагандистській діяльності з боку керівництва ОУН і УПА, а також, які сили залучалися до її організації та проведення, автор робить висновок про те, що пропагандистські та політично-виховні відділи були одними з найважливіших органів в системі керівництва національно-визвольним рухом.

Проте ефективність діяльності осередків пропаганди залежала від фахового рівня їх працівників. Ось чому питання організації фахової підготовки пропагандистських кадрів було постійно в центрі уваги керівництва ОУН, а пізніше і УПА. “Наші кадри мусять не лише горіти вогнем нашої ідеї, не лише вміти відбивати наступи ворожих ідей на душу українського народу, ці кадри мусять бути державно-творчими, ідейно і фаховно пригтовленими [155, с. 9]” – говориться в одному з документів крайового проводу ОУН.

Як свідчать історичні матеріали, керівництвом обох Проводів задовго до нападу Німеччини на СРСР було зорганізовано систематичну підготовку своїх кадрів “на всіх організаційних щаблях [123, с. 7; 273, с. 12; 242, с. 181–185].

Наприкінці 1940 р. – на початку 1941 р. на території Генерал-Губернаторства була налагоджена система курсового навчання пропагандистів, яка мала два рівні. Базову підготовку майбутні пропагандисти отримували на вишкільних політичних курсах у містах Сянік, Криниця, Краків, Львів, Перемишль, Ярослав, Грубешів, Безл, Водолава і Біла Підляська, тривалістю від тижня до десяти днів. Вони проводилися групами мандрівних інструкторів, кожна з яких нараховувала від 2-х до 3-х чоловік [242, с. 184; 58, арк. 4; 235, с. 248.; 356, с. 85; 257, с. 34]. В програмі курсів вивчались: “коротка історія націоналістичного руху, завдання ОУН на рідних землях під сучасну хвилю і в моменті большевицько-німецької війни та в перших хвилях після неї, основні напрямні культурної й економічної політики ОУН у тому часі, всякі тактично-інструктажні поради в низовій праці ОУН на місцях в Україні [242, с. 185]”. Ці курси були обов’язкові для кожного члена, лекції давалися у вечірні години після праці і в неділі та вільні від роботи дні. Як стверджує Зиновій Книш, впродовж зимових і весняних місяців 1940–1941 рр. цей вишкіл пройшли сотні членів ОУН [242, с. 184].

Основна ж фахова підготовка пропагандистів здійснювалася на центральних пропагандивно-політичних курсах в Кракові, які працювали аж до початку війни Німеччини з СРСР [242, с. 187]. Такі курси діяли як в ОУН (М), так і в ОУН (Б). Сюди направлялися лише особи, які виявили особливі здібності до навчання, організаторської та пропагандистської роботи, а тому кількість курсантів була незначною. Так, наприклад, на курсах ОУН (Б) одночасно навчалася всього вісімнадцять курсантів, з якими працювало чотирнадцять викладачів [334, с. 70–71].

Цей факт, на думку автора, яскраво свідчить про те, яке значення надавало керівництво ОУН підготовці фахівців пропаганди.

Організація навчання була практично однакова. Заняття проводилися щоденно протягом восьми годин. Після завершення вивчення програми курсів склалися іспити, які проводилися у творчій формі [334, с. 71]. Під час навчання слухачам давалися ґрунтовні знання з ідеології націоналізму, геополітики, пропаганди, історії України, української літератури, фотографування, системи державного управління в СРСР, підпільної організаційної діяльності тощо, а також і з усіх військових дисциплін [242, с. 184; 334, с. 71; 347, с. 26]. Теоретична сторона організації навчання була досить високою. Курси лекцій були розроблені доволі детально, при їх підготовці використовувалися матеріали військових та поліцейських академій Німеччини, Польщі, дані оунівської розвідки про систему військового навчання в СРСР [42, арк. 31]. До проведення занять та іспитів залучалися як досвідчені діячі націоналістичного руху – Я. Стецько, Р. Шухевич, С. Ленкавський, І. Міtringа, М. Лебедь, М. Сціборський, О. Ольжич-Кандиба, д-р Ю. Вассиян, Л. Ребет, М. Капустянський та інші, так і молоді лідери ОУН, серед яких О. Жданович, Р. Єндик, Б. Білий, А. Демо-Довгопільський та інші [334, с. 72–73; 242, с. 31; 411, с. 99]. Головна відмінність цих курсів була пов'язана з термінами навчання. Так курси ОУН (М) були двомісячними [242, с. 184], а бандерівські здійснювалися упродовж трьох місяців [47, арк. 19; 311, с. 69–71; 334, с. 71]. Ймовірно, саме з цієї причини бандерівські пропагандисти, як стверджує З. Книш, на практиці діяли більш тактично грамотніше “послугувалися менше писаним, більше живим словом. В тому можна було б від них учитися і в тому їх наслідувати. Натомість мельниківці характеризувалися агресивністю підходу до оточення, творенням ідеологічних конфліктів, щоб зрушити суспільність і заставити її цікавитися політичними справами [242, с. 96, 148]”.

Отже, завдяки цим курсам ще до початку нападу Німеччини на СРСР обом проводам ОУН вдалось підготувати певну кількість кваліфікованих, відданих Україні та своєму народові фахівців для укомплектування референтури пропаганди, а також формування похідних груп, які в подальшому діяли на українських землях.

Крім того, з 1940 р. підготовка пропагандистів ОУН (Б) і ОУН (М) здійснювалася у школі підготовки розвідників й диверсантів при Абверштаблі “Краків”. Школа була розбита на чотири відділення у містах Криниця, Дукла, Барвінок, Камениця. У кожному з них одночасно навчалося 100–300 чоловіків. У м. Криниці готувалися мельниківці, в інших – бандерівці. У подальшому ці фахівці розгортали націоналістичну пропагандистську діяльність на території Східної України під прикриттям документів служби пропаганди німецької армії [448, с. 334–335, 342; 257, с. 95].

Проте вже в перші місяці боротьби в умовах окупації організація відчула гостру проблему нестачі фахових пропагандистів, а тому питання підготовки цих кадрів знову опинилося в центрі уваги керівництва українських національно-патріотичних сил. І причин тому багато: по-перше, значна кількість досвідчених пропагандистів гинула в результаті репресій, які чинила окупаційна влада проти оунівського підпілля, а також в ході бойових дій повстанців, а ті молоді фахівці, які приходили їм на зміну, мали недостатній рівень спеціальної та загальноосвітньої підготовки, слабкі навички та вміння працювати в масах тощо. Через відсутність досвіду в роботі вони тяжіли до сліпого виконання вимог інструкцій, волі колективу, а не до самостійності, що часом диктували умови підпілля. Невміння виділити головне, прийняти виважене самостійне рішення призводили до безініціативності, розгубленості, а в деяких випадках і боягузництва, що негативно впливало на ефективність пропаганди в цілому. По-друге, самі умови боротьби вимагали постійної перебудови інформаційно-пропагандистської діяльності, її форм і методів згідно з реаліями партизанських дій. Особливо відчутним це стало уже в перші місяці існування збройних формувань, поява яких висунула на порядок денний роботи пропагандистів нові завдання, пов’язані з формуванням морально-психологічних та бойових якостей особового складу та здійсненням інформаційно-пропагандистського забезпечення бойових дій цих підрозділів. А це вимагало наявності фахівців, котрі могли б з честю справитись з цими завданнями.

Вирішенню цієї проблеми значну увагу приділяли керівники обох проводів ОУН. В цілому, і в ОУН (Б), і в ОУН (М) підготовка фахівців пропаганди в умовах підпілля здійснювалася подібними методами. Проте наявні історичні джерела

дозволяють більш детально дослідити організацію підготовки пропагандистів в ОУН (Б) та Українській повстанській армії.

Восени 1941 р. бандерівці організували вишкіл своїх фахівців пропаганди при підпільній старшинській школі в Мостах біля Львова та підстаршинській в Поморянах, а також при школі міліції у Клевани на Рівненщині. З числа випускників останніх курсів наприкінці жовтня 1941 р. приблизно 25 пропагандистів були направлені для роботи в різні райони Східної України, де частина з них була заарештована німецькими спецслужбами [11, арк. 42–73 зв.; 257, с. 192–193]. Згодом було розпочато підготовку кадрів при школах, створених в місті Луцьку, у селах Кричальське та Ровениця Домбровицького району та с. Шанове Рівненської області [70, арк. 37–43; 92, арк. 28]. Заняття проходили протягом двох місяців, але термін інколи коливався в менший бік, це залежало від становища, яке складалося в організації [88, арк. 94–95]. Проте цього було недостатньо, оскільки усі ці школи функціонували під виглядом підготовки працівників для сільського господарства і відповідно не могли займатися тільки фаховим навчанням підпільників. На це завдання протягом робочого дня відводилося лише півтори години [88, арк. 60].

Зважаючи на ці обставини, у квітні 1942 р. в “Пропагандивних постановах” другої конференції керівництво Проводу ОУН (Б) визначило завдання організації підготовки пропагандистських кадрів як одне з найважливіших в інформаційно-пропагандистській ділянці роботи [351, с. 72–74].

Особлива увага в цій роботі приділялась питанню відбору кадрів, яким займалися, як правило, референти територіальної підпільної мережі ОУН, що вже мали певний досвід такої роботи [447, с. 156; 420, с. 47]. Відбір та вивчення кандидатів здійснювався різними способами: на різноманітних підпільних вишколах, які організовувалися оунівцями серед населення та членів організації [62, арк. 1–14; 64, арк. 1–30; 89, арк. 24–79, 80–98; 90, арк. 244–276], а також під час роботи легально діючих культурно-освітніх установ [122, с. 138; 201, с. 81; 420, с. 39]. Так, наприклад, групою М. Бернацького восени 1942 р. – взимку 1943 р. були влаштовані обласні курси вчителів української мови і літератури у Ворошиловграді, де навчались півтори сотні юнаків і дівчат. Завдяки цій роботі керівники обласного осередку ОУН та представники центрального

Проводу в м. Маріуполь отримали вільний доступ на лекції. Вони вільно спілкувалися зі студентами і самі вибирали потенційних членів підпільної мережі пропаганди ОУН.

В основу відбору майбутніх пропагандистів було покладено принцип: “потрібно не кількість, а якість”. Із числа симпатиків з місцевого населення та членів організації відбирались особи, які в ході попереднього вивчення проявили здатність та особисте бажання займатися пропагандистською роботою. Вони проходили посилену націоналістично-ідеологічну підготовку, після якої отримували від референтів спеціальні випробувальні завдання. В ході контролю за їх виконанням особлива увага зверталася на характер людини та її ставлення до виконання своїх обов’язків зокрема, а також до національно-визвольного руху в цілому [420, с. 47; 333, с. 5]. Найбільш надійні, які успішно пройшли усі випробування, ставали членами ОУН і залучалися до проведення націоналістичної пропаганди серед населення [339, с. 101–121]. Одним з перших серйозних і постійних завдань молодих пропагандистів було розповсюдження підпільної націоналістичної літератури [123, с. 6]. Його виконання, як стверджує В. Нікольський, довірялося тільки достатньо перевіреним членам ОУН [341, с. 38].

Однак навіть найретельніше відібрані працівники самі собою не мали достатнього фахового рівня для роботи у відділах пропаганди. Натомість і умови підпілля не дозволяли керівництву ОУН та УПА вести мову про організацію повноцінної підготовки пропагандистів.

Аналіз джерел свідчить, що для виходу із скрутного становища українськими націоналістами на підставі свого попереднього досвіду було запроваджено трьохрівневий спосіб підготовки фахівців пропаганди, який включав в себе: 1) самопідготовку за допомогою методичної літератури; 2) підготовку на курсах; 3) безперервне передавання практичних знань, навичок та досвіду роботи від старшого до молодшого покоління пропагандистів.

Самостійна підготовка пропагандистських кадрів здійснювалась шляхом вивчення керівних документів та різноманітних інструктивно-методичних матеріалів. Вони регулярно публікувалися на сторінках таких періодичних видань ОУН і УПА, як журнали “Ідея і Чин”, “До Зброї”; політично-ідеологічний журнал “Бюлетень”, газета “Інформатор” та ін. [261, с. 233, 238; 202, с. 90; 292].

Крім того, видавалися і журнали, які носили безпосередньо вишкільний характер. Так, з жовтня 1941 р. на ЗУЗ почав виходити журнал “Боєвик”, призначений лише для вузького членства ОУН. На початку 1944 р. референтурою пропаганди Крайового проводу ОУН на ЗУЗ випускався вишкільний журнал “Державницький вишкіл”. У цей же час, як свідчать архівні документи, ГОП започаткував випуск спеціального журналу для фахівців пропаганди під назвою “На допомогу пропагандистам” під редакцією П. Федуна [10, арк. 52].

Додамо до цього, що окремим виданням вийшов “Збірник вишкільних матеріалів першого ступеня: світогляд, ідеї, боротьба, перспективи, збірка репортажів”, а також окремими брошурами виходили статті Дм. Маївського, О. Дякова, П. Федуна, Я. Старуха, У. Кужеля, Я. Бусела [261, с. 246].

Отже, з огляду на якість і кількість такої друкованої продукції можна справедливо погодитися з твердженням В. Макара про те, що українське збройне підпілля у цій сфері діяльності побило усі рекорди серед рухів опору інших поневолених народів [298, с. 542].

Основна ж підготовка пропагандистських кадрів ОУН і УПА здійснювалась на дев'ятиденних курсах, програма яких складалася за спеціальним планом. Відповідно до цієї програми на заняття з фахової підготовки відводилось по сім годин кожного дня. Навчальний день курсантів ділився на 2 частини: зранку – 7 годин вони вивчали всесвітню історію, історію українського народу, географію, українську мову і літературу, культуру, психологію, педагогіку, основи пропагандистського впливу, міжнародну політику та інші дисципліни. Після обіду йшла військова підготовка в обсязі курсу підстаршин і практичні заняття. Завдяки цьому забезпечувалась всебічна підготовка пропагандистів за фахом і у військовому відношенні [155, с. 9–10; 420, с. 42].

Такі курси, наприклад, у квітні 1942 р. проводилися з пропагандистським активом ОУН Житомирщини [197, с. 40], у червні цього ж року у Вінниці [167, с. 207]. Аналогічні курси проводилися і в інших областях України [120, с. 209; 339, с. 336]. До того ж, як свідчать історичні джерела, саме учасники Житомирських курсів звернулися до керівництва Проводу з вимогою розпочати масову партизанську боротьбу з метою захисту українського населення від знущань німецької адміністрації. У своєму зверненні вони акцентували увагу на тому, що “коли цього не

зробить ОУН, повстане інша революційна організація, яка зробить це або спалахнуть по Україні самочинно селянські повстання [127, с. 305]”.

Як свідчать документальні джерела, пропагандистські курси діяли і в УПА. Так, у 1943 р. такі курси відбувалися поблизу Косіва на Коломийщині [120, с. 148, 209]. У листопаді 1943 р. навчання пропагандистів відбувалося в районі “Іскра” (ВО “Богун”) на Рівненщині [102, арк. 70]. У другій половині 1943 р. у с. Ревушка Вербського району Рівненської області пропагандистські курси УПА були організовані для вихідців із східних областей України [176, с. 246; 263, с. 21]. А вже на початку 1944 р. штабом УПА, за ідеєю О. Дяківа, було створено спеціальну школу підготовки пропагандистів для роботи у червоноармійському середовищі. Вона розташовувалась у с. Ямельниця на Сколівщині, а пізніше перебазувалась у с. Семигинів на Стрийщині. При підготовці цих фахівців, намагаючись розширити соціальну базу УПА та зробити максимально доступнішими свої погляди для рядового складу червоноармійців, керівництво УПА заборонило використовувати Декалог українського націоналіста [281, с. 427–428].

У подальшому підвищення професійного рівня фахівців пропаганди здійснювалося під час спеціальних ідеологічно-політичних вишколів, які систематично організовувалися в ОУН і УПА [89, арк. 80–98; 90, арк. 244–276; 381, с. 49, 63, 70, 113; 120, с. 249; 456, с. 17–18]. Як свідчать історичні матеріали, програми цих вишколів розроблялися політвідділами УПА. Так, згідно з програмою підготовки (жовтень 1943 р.), політичний відділ передбачав проведення розмов, доповідей і лекцій на 115 актуальних тем навчання, різних за рівнем складності [284, с. 63–69]. Проводились вони спеціальними групами інструкторів за стандартними вишкільними конспектами першого, другого та третього ступенів складності [102, арк. 92; 64, арк. 24; 88; 89; 90; 381, с. 82–83, 113]. Перший ступінь передбачав підготовку низової ланки до районів включно, другий призначався для пропагандистів нижчого провідного рівня та третій – для представників середньої провідної ланки.

Окрім нелегальних форм, для організації підготовки оунівських пропагандистів часто використовувалися й легальні культурно-освітні установи, а саме товариства “Бойтур”, “Юнацтво”, “Просвіта”, в структурних ланках яких проводили необхідну вишкільну працю [122, с. 138; 201, с. 81; 257, с. 192–195, 342, 348].

Аналіз історичних матеріалів дає автору підстави стверджувати, що підготовка пропагандистів ОУН і УПА поділялася на індивідуальну та групову. Проте потрібно враховувати і той факт, що вона змінювалася в залежності від обстановки, яка виникала на терені дій українських національно-патріотичних сил.

Спочатку такі вишколи відбувалися переважно у колективній формі з більшою кількістю учасників. Проте згодом через труднощі проведення та небезпеку знищення з літа 1943 р. від великих вишколів (більше 10 осіб) довелося відмовитися [257, с. 194; 338, с. 39]. Тому вони відбувалися у груповій та індивідуальній формі, стажуванням, а також у вигляді відправ та вишкільних нарад, які представляли собою щомісячний інструктаж для виконання відповідних наказів чи інструкцій та були формою співдії референтури по вертикалі [35, арк. 13–14; 55, арк. 44; 88, арк. 141].

Перепідготовка, обмін досвідом, поточне навчання фахівців пропаганди проводилось і під час конференцій, нарад, підведення підсумків роботи тощо. Характерною рисою цієї роботи було те, що старші начальники, як правило, самі відвідували підрозділи, не викликаючи підлеглих до себе. Так, наприклад, у червні 1942 р. референт пропаганди крайового Проводу північно-східних українських земель П. Сак особисто брав участь у вишколі працівників районних осередків пропаганди у Вінниці [167, с. 207].

Як свідчать архівні документи, вимоги до цієї діяльності особливо посилювалися наприкінці 1944 р. У жовтні цього року керівництво ОУН і УПА видало наказ, у якому були поставлені завдання всім низовим структурам акцентувати увагу на “політичній і пропагандистській підготовці кадрів..., щоб кожен без огляду на його спеціальне фахове завдання міг самостійно, бодай на коротку мету вести пропаганду скрізь, де його поставлять, або де силою обставин він опиниться [26, арк. 63]”.

Навчанням фахівців пропаганди займалися вишкільні інструктори, які проходили відповідну підготовку на курсах [381, с. 112]. Їх діяльність регламентувалася спеціальними інструкціями з організації політичного вишколу. Аналіз цих документів свідчить, що викладені в них вимоги до організації вишколу занадто конкретизовані, а подекуди і зовсім наївні. Так, наприклад, під час навчання розглядалися такі питання, як: що таке народ, нація, держава, збройні сили, при цьому

наголошується, що кожен член підпілля повинен мати військову ідею, суть якої полягає у веденні оборони рідного краю [27, арк. 6–21; 81, арк. 96; 88, арк. 81–98; 284, с. 70, 375–377]. Проте, на думку автора, саме відношення до цієї неабияк важливої справи свідчить про серйозне і відповідальне ставлення керівництва ОУН і УПА до цього виду роботи. Існувало багато труднощів в організації навчання – це недостатня кількість висококваліфікованих і досвідчених інструкторів, жалюгідна матеріально-технічна і навчальна база, майже повна відсутність підтримки від Головного проводу, екстремальні умови окупаційної влади. Але завдяки наполегливості і стійкості, вірі в майбутнє робота з політичного вишколу підпільників проводилася, що посилювало ефективність їхньої боротьби.

Отже, перехід українських націоналістів до тактики відкритої збройної боротьби активізував процес розбудови та визначення функцій апарату пропаганди ОУН і УПА. Протягом 1941–1944 рр. відбулося становлення пропагандистської мережі як одного з провідних структурних елементів ОУН і УПА. Склалася організаційна вертикаль пропаганди у вигляді референтур та відділів від Проводу ОУН та командування УПА до найнижчих проводів організації і повстанських підрозділів. Її характерними ознаками були: по-перше, чіткий розподіл та виконання обов'язків; по-друге, планування та звітність; по-третє, підняття рівня своєї роботи через проведення вишколу; по-четверте, чітка взаємодія з іншими структурними підрозділами ОУН і УПА, різноманітними культурно-освітніми закладами та громадськими організаціями, представниками різних релігійних конфесій в інтересах інформаційно-пропагандистської роботи. Особливими рисами її діяльності були: надання значних повноважень та можливостей окремим структурним підрозділам, а також добровільність участі в роботі пропагандистських структур. Завдяки цьому в осередках пропаганди ОУН і УПА виконавча дисципліна, ґрунтуючись на свідомій самодисципліні, була на належному рівні. Це забезпечувало достатню ефективність підготовки пропагандистських кадрів, організації та проведення антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності на території окупованої України.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ЗМІСТ АНТИНАМЕЦЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ

Інформаційно-пропагандистська діяльність серед населення України була однією із найважливіших складових боротьби ОУН і УПА проти нацистських окупантів в роки Другої світової війни. Як свідчать документальні джерела, ця робота була одним із пріоритетних напрямків діяльності українських націоналістів ще від самого початку заснування ОУН. Її керівництво заявляло: “в кожному ідеологічному чи політичному русі найважливішу роллю відіграють два основні його складники: ідея і людина. Провідні ідеї і світоглядні засади в ідеологічному русі та керівні програмові постанови в політичному – творять “душу”, істоту, внутрішній зміст руху. Люди, які визнають, поширюють і здійснюють ідеї та програму і з тією метою беруть активну участь в русі, творять його живий, діючий організм... Наступ ворога і противників завжди іде насамперед на ідеологічно-політичні позиції та на активних людей... [123, с. 311]”. Проте найбільшого значення і масштабності пропагандистські зусилля оунівців набрали саме в роки нацистської окупації України, коли їх організація спробувала здобути Українську державність. Пропаганда на той час була для українського визвольного руху так само важливою, як і бойові дії, та займала провідне місце. Обсяг поставлених завдань, внутрішньополітичні проблеми, а також потреба кардинального переосмислення багатьох ідейних позицій робили цю працю пропагандистського апарату ОУН і УПА особливо актуальною. Про це свідчать й інструктивні документи ОУН та УПА, в одному з яких, зокрема, зазначалося: “Нехай наші думки і ідеї будуть найсправедливішими, та коли їх серед народу не поширювати – будуть мертвими [24, арк. 55–62.]”.

Для ефективного розгортання інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення важлива роль відводилась інформаційно-аналітичній роботі, яка здійснювалася осередками пропаганди ОУН і УПА протягом всієї боротьби

українських націоналістів за відновлення Української державності. Вона включала збір та аналіз інформації, яку черпали з повідомлень Совінформбюро, “німецької пропаганди”, польської радіостанції “Світ” [38, арк. 1–1 зв., 7–7 зв.; 85, арк. 6, 12, 32], англійських газет “Дейлі Телеграф”, “Таймс” [38, арк. 27–29], “Дейлі Геральд”, а також матеріалів Берлінського, Лондонського та Московського радіо [38, арк. 59–60]. Крім того, фахівці пропаганди ОУН і УПА вивчали особливості міжнаціональних стосунків, соціальний стан населення, зокрема чисельність людей у тому чи іншому терені, їхній національний і статевий склад, станову структуру (робітники, селяни, інтелігенція), місце проживання (село, місто), панівні настрої, релігійні процеси, ставлення релігійних конфесій до УПА, релігійні стосунки серед населення того чи іншого регіону та враховували їх в ході підготовки та проведення інформаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на залучення місцевого населення до ОУН і УПА [34, арк. 5; 58, арк. 8, 17–18, 44, 115; 267, с. 245, 246]. Завдяки всебічному аналізу даних, отриманих з цих джерел, а також відділу розвідки та звітів підлеглих пропагандистських осередків, відділи пропаганди ОУН і УПА оперативно коригували свої пропагандистські зусилля. Це приносило певні результати. Так, у районах округи “Гало” завдяки використанню результатів інформаційно-аналітичної роботи у пропаганді серед населення вдалося збільшити чисельність членів ОУН з 82 чол. у серпні 1942 р. до 109 чол. у січні 1943 р. [57, арк. 4–7, 8–9, 10–11, 12–14, 15–20, 21–22].

Аналіз архівних джерел дає автору підставу стверджувати, що інформаційно-аналітична робота була одним з головних чинників, що впливали на визначення тактики і стратегії антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої України в умовах того чи іншого регіону.

Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення за своєю сутністю представляла собою масштабну інформаційно-психологічну кампанію, характерною рисою якої був спеціально організований вплив на свідомість і почуття людей, які проживали або тимчасово перебували на території України. За змістом вона складалася з різних за масштабністю та

тривалістю, узгоджених за метою, акцій, у ході яких проводилась інформаційно-роз'яснювальна та агітаційно-пропагандистська робота антинімецького спрямування.

Мета цієї діяльності полягала в забезпеченні свідомого ставлення населення до намірів націоналістів, збільшенні чисельності своїх прихильників і створенні сприятливих умов для розгортання збройної боротьби проти німецьких окупантів.

Антинімецький напрямок пропаганди ОУН і УПА протягом всього його ведення мав низку особливостей, які відрізняли його від інших пропагандистських спрямувань українських націоналістів. На відміну від антирадянського та антипольського напрямків пропаганди, які послідовно проводились задовго до початку війни, антинімецький з'явився та розвинувся безпосередньо в ході війни як відповідь на німецьку політику щодо України. Він проводився паралельно з антирадянським і антипольським, а за терміном активної пропаганди був набагато коротший. Не дивлячись на антинацистську позицію в інформаційно-пропагандистській діяльності, під час війни мали місце певні контакти оунівців та німецьких військових з метою вирішення тактичних питань. Вони проявлялися в обміні інформацією щодо радянського підпілля та партизанських загонів, спробах отримати зброю від німецького командування під прикриттям антирадянської боротьби.

Основними завданнями антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої України були:

- поширення серед народних мас ідеї боротьби за створення Української держави;
- виховання у населення України національно-патріотичної свідомості, почуття необхідності створення незалежної держави, ненависті до ворожих сил, які стояли на перешкоді здійснення цих планів;
- роз'яснення дійсних цілей гітлерівців стосовно України, небезпечність їх політики і практики для створення української державності, ставлення Організації до окупаційної влади;

- нейтралізація впливу ворожої пропаганди, спрямованої на українське населення та членів організації, формування позитивного ставлення до ОУН і УПА та віри у кінцеву перемогу над ворогом;
- мобілізації населення до збройної боротьби в складі УПА проти нацистських окупантів;
- консолідація населення України та інших поневолених народів навколо ідеї національно-визвольного руху, створення спільного фронту боротьби проти окупантів;
- забезпечення населення правдивою інформацією про реальний стан справ [144, с. 46; 139, с. 41; 415, с. 220-221; 300, с. 537].

Об'єктом інформаційно-пропагандистського впливу ОУН і УПА були різні соціальні групи як українського, так і інших поневолених нацистським режимом народів, які або проживали в Україні ще до початку війни, або ж волею долі потрапили на цю територію в ході бойових дій. Робітники і селяни, вчителі і молодь, українці Східної та Західної України, білоруси і росіяни, узбеки і грузини, татари Поволжя та інші – всі верстви населення України втягувалися до впливу пропагандистського апарату націоналістів [298, с. 544, 664–670].

Обставини, в яких доводилося працювати пропагандистам ОУН і УПА, обумовили специфіку форм, методів і засобів цієї діяльності. Основу їх антинімецької пропаганди серед населення України складали два її види: усна, що доповнювалася графічним зображенням різних лозунгів, звернень, закликів, які писалися й вивішувалися на деревах, будинках, дошках оголошень тощо, й друкована – за допомогою листівок, газет і журналів, брошур і книг та фотоілюстративного матеріалу. Для кожного з цих видів, так як і для будь-якої пропагандистської кампанії розроблялися спеціальні інструкції. При цьому Провід ОУН радив розрізняти такі роди пропаганди, як “авторитетна, вчасна (актуальна), мобілізуюча, демобілізуюча [97, арк. 27]”, а для досягнення відповідного пропагандистського ефекту вказував на потребі використовувати такі засоби пропаганди, як “живе слово, друковане слово, мистецькі засоби, технічні засоби, пропаганда живими середниками, шептана пропаганда”. У свою чергу, усна

пропаганда поділялася на такі різновиди: “принагідна політична гутірка,atinaгідна політична промова, властива політична промова, доповідь і дискусія, диспути, вигуки [97, арк. 10]”. Шептана пропаганда повинна була бути організованою і керованою спеціальними пропагандивними осередками, а “чутки, поширювані шептаною пропагандою, мусять демобілізувати ворожі сили і мобілізувати свої [97, арк. 10]”. Крім цих основних видів, українські націоналісти у своїй роботі серед населення застосовували ще й так звану “пропаганду ділом”, основи застосування якої були розроблені ідеологами ОУН ще наприкінці 20-х – на початку 30-х років [219, с 150–158; 403; 404].

Базовими методами впливу, що застосовували пропагандисти ОУН та УПА, були: інформування, роз’яснення, переконання і навіювання. Особи, які застосовували ці методи, мали знати правила переконання і навіювання, а головне – особисто вірити у правоту своєї справи, про що досить часто вказувалося в інструкціях ОУН і УПА [97, арк. 11–34; 420, с. 234]. Основними правилами вважались: правильний підбір і подача аргументованої інформації, її доказовість і переконливість, вірний підбір закликів. Слід зазначити, що ці правила не втрачають своєї цінності і в сучасних умовах організації інформаційно-пропагандистського забезпечення військ (сил).

Зрозуміло, що пропагандистську роботу у тилу ворога і на всій окупованій території доводилось вести в умовах жорстокого німецького терору, що накладало свій відбиток на її організацію та проведення. Значно ускладнена вона була в тих населених пунктах, де розташовувалися ворожі гарнізони.

У різні періоди боротьби ОУН і УПА проти нацистських окупантів методи та засоби їх інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення були сталими, проте її змістовна спрямованість, форми та специфіка їх проведення постійно змінювалися відповідно до місцевих умов та загальної військово-політичної обстановки в Україні.

Автор вважає, що на підставі наявних історичних джерел антинімецьку інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН і УПА можна розподілити на три основні періоди. Перший період – з червня 1941 р. до вересневої 1941 року

конференції ОУН. Другий період – з вересня 1941 р. по лютий 1943 р., зокрема третьої конференції ОУН. Третій період – з лютого 1943 р. до остаточного визволення території України від німецьких загарбників у 1944 році.

Перший період характеризується спробами оунівців легалізувати свій інформаційно-пропагандистський вплив на населення, а тому їх роботі були притаманні легальні та напівлегальні методи. Його головною особливістю була відсутність відкритого антинімецького змісту в агітації та пропаганді ОУН, що було наслідком помилкової орієнтації її лідерів на нацистську Німеччину як союзника у боротьбі з більшовизмом.

Головні зусилля інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у цей період були спрямовані на поширення своїх національно-визвольних ідей серед населення України з метою збільшення чисельності своїх прихильників та активного включення народних мас до розпочатого ОУН процесу відродження української влади на місцях. Організацією та проведенням цієї роботи займалися члени похідних груп ОУН, основним напрямком якої серед цивільного населення було поширення ідеї самостійності України та обов'язку кожного українця діяти для добра і величі української нації й держави [42, арк. 29]. Своїм головним завданням вони вважали боротьбу з більшовицьким впливом та залучення населення до табору українського самостійництва [228, с. 48].

Як свідчать архівні документи, найбільшого використання в цей період набули усні форми пропаганди, а саме мітинги, індивідуальні та колективні бесіди, промови, збори, декларації, голосне читання, різні культурницькі заходи та інші. Це було цілком закономірним, оскільки на початку війни, не маючи технічних можливостей щодо поширення пропагандистської інформації, лише за допомогою цих форм оунівці могли впливати на населення. До того ж саме такі форми дозволяли у стислі терміни охопити пропагандистським впливом максимальну кількість населення. Ці ж форми активно використовувалися і в роботі громадських організацій та установ, у тому числі й товариства “Просвіта”, молодіжних організацій “Основа”, “Січ” та інших, діяльність яких, відповідно до інструктивних вказівок свого керівництва,

відновлювалась оунівцями в зазначений період [9, арк. 5, 6; 13, арк. 1–2; 27, арк. 23; 333, с. 15, 51, 53].

Про хід цієї роботи свідчить повідомлення німецької поліції безпеки від 23 жовтня 1941 року: “Бандерівці ведуть спеціальну пропаганду серед жінок і молоді. Крім того, бандерівці намагаються розставити своїх людей в культурних, наукових та інших неполітичних організаціях з тим, щоби вести там роботу в націоналістичному дусі. З боку бандерівського руху особлива увага приділяється... об’єднанню “Просвіта” [390, с. 199]”. Така увага пояснювалася тим, що лідери ОУН розуміли, що не отримають для себе міцного підґрунтя, особливо у Наддніпрянській Україні, доки міста будуть лишатися островами російської культури, а культурні й освітні заклади не стануть речниками незалежницьких ідей. Тому, за задумом націоналістів, головною установою, через яку ці ідеї мали поширюватися, повинна була стати “Просвіта”. Статут цього товариства проголошував своїм завданням сприяння створення Української держави через піднесення національно-освітнього рівня своїх членів, організацію національно-побутових свят, вистав, розваг, концертів, лекцій. Через легальні осередки “Просвіти”, в якій вони відігравали провідну роль, націоналісти виконали більшу частину своєї пропагандистської праці, поки німці не заборонили її діяльність в середині 1942 р.

У структурному відношенні “Просвіта” мала свої філії в усіх територіальних одиницях ОУН [13, арк. 1–2] У містах ці просвітянські осередки поділялися на декілька секцій. Наприклад, осередок “Просвіти” у Маріуполі мав шість секцій: 1) літературно-мовознавчу; 2) історико-економічну; 3) сільськогосподарську; 4) театральну, що керувала двома гуртками: драматичним та хоровим; 5) господарську, що здійснювала підготовку вечорів; 6) секцію молоді до 14 років, що також поділялася на дві групи: а) хлопчиків і б) дівчат [341, с. 65]. У селах ці осередки мали читальні, через які проводили інформаційно-роз’яснювальну та агітаційно-пропагандистську роботу з населенням, а саме: роз’яснювали мету боротьби ОУН, її позицію стосовно окупаційної влади; пропагували українську історію, культуру [120, с. 18]. Саме через “Просвіту” оунівці досягли найбільшої ефективності у своїй інформаційно-пропагандистській роботі.

3 липня 1941 р. пропагандисти ОУН починають активно використовувати друковані засоби впливу на свідомість українського населення. Цьому сприяв той факт, що члени похідних груп, виконуючи визначене керівництвом ОУН завдання, зуміли протягом червня–серпня 1941 р. взяти під свій контроль роботу редакцій газет в багатьох населених пунктах Західної та частково Центральної і Східної України, що забезпечило масову появу легальних часописів із виразним самостійницьким звучанням. У Галичині побачила світ низка україномовних періодичних видань: “Українські щоденні вісті” у Львові, “Самбірське слово” у Самборі, “Вільне слово” та “Дрогобицьке слово” у Дрогобичі, “Стрийські вісті” у Стрию, “Воля Покуття” у Коломиї, “Тризуб” у Чорткові тощо. Чимало подібних видань було організовано й на теренах Східної України [409, с. 48]. Окрім преси, ОУН налагодила у цих друкарнях видання своїх пропагандистських матеріалів та іншої націоналістичної літератури [9, арк. 11].

Пропагуючи “визвольну місію” німців як захисників права українського народу на державну незалежність, оунівські газети одночасно наголошували, що господарем на українській землі може бути лише український народ. Протестуючи проти більшовицького панування, українські націоналісти тим самим давали зрозуміти, що окупацію України німецькими військами сприймають виключно як тимчасове явище: “Вся влада в українські руки! Геть комунарську сволоту з наших земель! Слава Вільній Незалежній Соборній Україні!”, “Геть із чужим пануванням московських зайдів! Хай живе самостійність українського народу! Геть із чужою владою в Україні! Хай живе влада українського народу в Україні! Україна для Українців!” [157, 161].

Створення німецького пресового агентства та запровадження нацистами у другій половині липня 1941 р. контролю над роботою друкарень і цензури унеможливили появу на шпальтах легальних українських газет такого роду закликів та видрук інших, небажаних для окупаційної влади матеріалів [12, арк. 54; 21, арк. 10, 31, 32; 147; 259, с. 127, 530; 294, с. 106–107].

Проте керівництво ОУН не відмовилось від використання легальної преси для своїх цілей, застосувавши досвід, здобутий членством за часів боротьби проти Польщі. Розміщуючи на сторінках газет матеріали на т.зв. “дозволені” теми, серед яких найпоширенішими були історичні, культурницькі, антипольські та антирадянські, оунівці висвітлювали віковичну боротьбу українського народу за незалежність. Ці статті писалися надзвичайно емоційно і містили багатий просвітницький матеріал. Звертаючись до славних сторінок української історії, їх автори намагалися пробудити у представників української нації притлумлене довголітньою неволею почуття національної гордості, бажання стати повноцінним державницьким народом. Разом з тим, в цей період ОУН розпочинає і роботу по створенню своєї підпільної преси [407, с. 70–74].

Оунівські листівки, а саме: “Українці, селяни і робітники!”, “Українці! Селяни! Робітники! Службовці!”, “Учителі Українці!”, “Український народе!”, “Громадяни!”, “Громадяне Української держави!” та інші, що на перших порах цілком легально розповсюджувалися на території України, мали форму звернення. Вони закликали населення до активної праці щодо відродженню Української державності та створення національної армії з метою відстоювання інтересів своєї Української держави [17, арк. 2,4,6; 22, арк. 13; 45, арк. 86–86 зв., 87]. Проте, як свідчать звіти оунівців, у перші дні війни їх було недостатньо для забезпечення масового впливу на населення [9, арк. 7, 9, 10].

Важливою складовою пропагандистських зусиль ОУН цього періоду було відновлення роботи значної кількості національних театрів, що розширювало їх можливості, сприяло залученню до організації значної кількості освіченої частини населення України та забезпечувало відродження національної духовності українців. В.Гайдабура розглядає діяльність українського театру 1941–1944 рр. як одну з важливих сторінок історії “антибільшовицького та антифашистського духовного спротиву [166, с. 14]”.

Крім того, в інтересах інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів залучалися також священослужителі різних конфесій, в тому числі й українські владика – глава Греко-католицької церкви митрополит Андрій

Шептицький та луцький єпископ Православної церкви преосвященний владика Полікарп [96, арк. 23; 95, арк. 17; 181, с. 270; 201, с. 206; 282, с. 69, 70; 397, с. 116; 428, с. 166; 324, с. 79]. Взаємодія з ними забезпечувала підпільним осередкам пропаганди ОУН значне підвищення ефективності впливу як на населення, так і на членів організації.

Завдяки інформаційно-пропагандистським діям оунівцям в цей період вдалося досягнути наступних результатів:

1) значна частина української громадськості, переважно на Західній Україні, позитивно сприйняла самостійницькі ідеї ОУН;

2) в багатьох областях розпочали роботу органи місцевої української влади, при яких створено легально діючі відділи пропаганди. Основні посади в цих органах обіймали українці;

3) розгорнуто значну мережу легальної українськомовної преси, яка, хоча й не довгий час, проте активно пропагувала національні ідеї серед населення, намагаючись розбудити в людей громадянську і національну свідомість;

4) розгорнуто мережу товариств, які дозволили в подальшому, не дивлячись на репресії, ще певний час зберігати легальні можливості для ведення інформаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Цей результат було досягнуто як завдяки активності та наполегливості в роботі членів похідних груп ОУН, так і досить лояльному ставленню німців до їх діяльності на території України протягом першого місяця окупації.

Основним недоліком інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у цей період було те, що головний акцент вони ставили на роботу серед українців, про що говорять навіть назви листівок, наведених вище, абсолютно не враховуючи інтереси національних меншин, які проживали на території України. Незважаючи на те, що на Другому Великому Зборі ОУН було проголошено, що “ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою, та їхнє право на своє державне життя [351, с. 34]”, на початку війни націоналісти з певним недовір’ям ставилися до представників таких націй, як росіяни, поляки, євреї. Це було наслідком негативної реакції оунівців на те ганебне, з їх точки зору, становище українців, в якому вони

перебували в Галичині під час польського панування та й в деяких аспектах у радянській Україні.

Антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН цього періоду були притаманні наступні тенденції:

- все більше усвідомлення керівництвом ОУН необхідності антинімецької пропаганди та збільшення її обсягу в загальній інформаційно-пропагандистській діяльності;

- детермінація функціональних завдань органів пропаганди стратегічним цілям й тактичним настановам національного руху Опору;

- широке використання легальних установ для проведення антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення.

Таким чином, хоча питання антинімецької боротьби членами ОУН у цей період і не ставились, в цілому, їх інформаційно-пропагандистська діяльність, спрямована на розгортання процесу відродження Української державності та захист її інтересів, об'єктивно може вважатись антинімецькою, оскільки вона повністю суперечила планам гітлерівців відносно України. Саме дії ОУН щодо відродження національної державності примусили керівництво рейху завчасно розкрити своє ставлення до України та стали поштовхом до розуміння значною частиною оунівського проводу необхідності боротьби з німецьким окупаційним режимом.

Другий період, який розпочався з вересня 1941 р. і продовжувався до лютого 1943 р., характеризується як період ідейно-політичної переорієнтації ОУН та її підготовки до збройної боротьби. Саме в цей час було проведено низку конференцій бандерівців і мельниківців та підпільний з'їзд ОУН (М), під час яких прийнято рішення про перехід у підпілля і розгортання активної антинімецької інформаційно-пропагандистської роботи. Її основним завданням була підготовка населення до збройного опору проти німців.

Поштовхом до подібних дій з боку ОУН (Б) стали рішення вересневої 1941 р. конференції, де, зокрема, було визнано, що надії на здобуття Української державності в союзі з нацистським рейхом на виправдалися. Німеччина визнавалася ворогом українського народу на рівні з сталінським режимом [122, с. 138; 228, с. 93; 329, с. 26].

Особливістю антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців протягом цього періоду було те, що, незважаючи на визнання на Другій конференції ОУН (квітень 1942 р.) національно-революційного шляху як єдино правильного у боротьбі з окупантами, фактично до осені 1942 року в їхній пропаганді серед населення був відсутній заклик до збройного опору нацистам.

Це пояснюється тим, що українські націоналісти опинилися у досить складній ситуації. Масово виступити проти німців означало свідомо допомагати кривавому сталінському режимові. Почала поширюватися думка про необхідність підготовки своїх сил, а коли гітлерівські війська та Червона армія у своїй жорстокій боротьбі ослабнуть, то настане слушний час для того, щоб всі поневолені народи повстали, вигнали окупантів і створили самостійні держави. До того ж, як мельниківці, так і бандерівці не поспішали до збройної боротьби з німцями ще й тому, що вважали, ніби збройний опір принесе велику шкоду українському народові, оскільки кількість жертв серед мирного населення буде непомірно висока. Ця поміркована лінія відображалася в багатьох листівках ОУН, розповсюджуваних в кінці 1941 на початку 1942 року. Свою позицію з цього приводу ОУН (Б) ілюструє в листівках “Партизанка і наше ставлення до неї” (жовтень 1942 р.) та “Чому ми проти партизанки”, висловлюючи думку про те, що “сьогодні Української держави партизанкою ми не здобудемо [81, арк. 78]” і що головне завдання на сьогодні – це об’єднання і підготовка українських мас до рішучого змагання цілого народу за Українську державу. За цих обставин єдино правильний шлях – не поспішати, адже “наш час ще прийде”, готуватися і об’єднуватися навколо революційного проводу ОУН, бо “не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонів” приведе до перемоги [82, арк. 27–37]”.

У цей період відбувся перегляд позиції ОУН щодо Німеччини, опрацьовувалося нове бачення ідеологічних, політичних, пропагандистських та інших програмних питань. Зароджуються місцеві загони самооборони, які в подальшому вливаються в УПА. Інформаційно-пропагандистська діяльність на цьому етапі носила цілком виражений антинімецький характер. Основу її складала напружена праця, яка полягала в становленні підпільної пропагандистської мережі

ОУН, організації підготовки кадрів та розгортанні її інформаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на мобілізацію українського й інших поневолених народів на боротьбу з окупантами.

Не відмовляючись і в подальшому від використання в антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності серед населення можливостей легальних форм і засобів, оунівці наполегливо продовжують охоплювати своїм впливом населення на центральних та східноукраїнських землях. Вже восени 1941 р. легальним сектором було охоплено майже всю територію України, за винятком Ворошиловграда і частини Донбасу, де продовжували чинити опір радянські війська.

Характерні особливості застосування форм та методів антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення в цей період яскраво розкривають “Пропагандивні постанови”, прийняті на Другій конференції ОУН (Б) у квітні 1942 року. В них зокрема зазначається: “... наявні форми і методи пропаганди повинні бути менше крикливі і видні, але натомість змістом ударні революційні й політичне доцільні. Вважаємо, що пропаганда мусить вестись одночасно проти всіх окупантів України..., не допустити до передчасних виступів і стати оборонцем широких народніх мас.

Ведемо пропаганду по своєму змісту різних ступенів:

а) загально-революційну пропаганду для всіх працюючих м-в України, проти чужих імперіялізмів і колоніяльного визиску, зокрема на відтинку міст і робітництва під гаслами: Свобода народам і людині, боротьба народу за лад на своїй землі, свобода праці, соціальної справедливості і т. п.;

б) національно-патріотичну, самостійницьку соборницьку пропаганду для українського елемента;

в) націоналістично-революційну й програмову пропаганду з метою поширення націоналістичних ідей на всі українські землі й серед усіх верств українського народу, щоб підготувати ґрунт для розросту Організації, мобілізувати й політично активізувати маси, вишколити революційний актив.

Вважаємо, що в пропагандивній ділянці треба:

а) вишколити кадри пропагандистів-організаторів;

б) приготувати пропагандивний матеріал, пристосований передусім до потреб Осередніх і Східних Українських Земель, а також до відповідних середовищ з розв'язкою актуальних питань, як робітниче питання, селянське питання, боротьба за Українську Державність, розуміння української національної революції й збройного зриву, значення всеукраїнської національної Організації та нашої політичної концепції, питання нової провідної верстви, виховання молоді і т.п. і т.п.

На зовнішньому відтинкові проведемо сильнішу пропаганду нашої визвольної справи серед прихильних для нас держав і поневолених народів.

Змагаємо до того, щоб нав'язати живі взаємини з поневоленими народами для співпраці й співборотьби проти окупантів-загарбників та імперіялізмів. Прагнемо охопити всі поневолені народи пропагандою нашої визвольної справи й вирішальної ролі України в боротьбі проти загарбницьких імперіялізмів [351, с. 72–74]”.

Враховуючи загальну стратегію “двофронтвої” боротьби в основу інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА цього періоду покладалася “пропагандивний трикутник”, сутність якого полягала в тому, що “критикуючи Берлін, переходимо до критики Москви і закінчуємо єдино-правильним висновком представлення конечності нового політичного осередку в Києві. Критикувати треба на широкій площині, тобто з боку політичного, економічного, культурного, релігійного та соціального [97, арк. 29]”. Особливістю цієї стратегії стало використання в інформаційно-пропагандистській роботі серед населення методу порівняння з метою обґрунтування своїх позицій. Ілюстрацією цього є листівка ОУН (Б) “Кривди, завдані українському народові”, яка складалася із двох частин: перша під назвою “В чому ми докоряємо німців” та друга – “В чому ми докоряємо совітів” [77, арк. 69–70]”.

Протягом другого періоду антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів відбулося організаційне закріплення підпільних осередків ОУН, визначено основні форми і методи роботи в нових умовах.

Відповідно до рішень керівництва, оунівці, продовжуючи силами похідних груп розгортання своєї мережі на всій території України та зберігаючи вплив на легальний сектор пропаганди, значну частину своїх кадрів перевели у підпілля.

Практично в усіх регіонах України була створена чітка вертикаль пропагандистських осередків ОУН, які розпочали інформаційно-пропагандистську діяльність серед населення, що носила яскраво виражений антифашистський характер. У порівнянні з першим періодом її завдання значно розширились. Окрім пропаганди національно-визвольної ідеї та відродження національно-патріотичної свідомості українців, головний акцент робився на формування у населення України ненависті до нацистських окупантів та консолідації його навколо ідеї збройної боротьби проти гітлерівських загарбників.

Основними формами впливу ОУН і УПА на населення залишалося розповсюдження листівок, газет та іншої друкованої продукції, серед якої домінували листівки. Вони були значно оперативнішими, ніж газети чи журнали, швидко відкликалися на зміни в обстановці. Ці матеріали виготовлялися на базі підпільних редакцій і типографій.

У цей період з'являється й військова преса ОУН. У військових відділах ОУН А. Мельника, які діяли здебільшого на півдні Волині та Галичині, у 1942 р. вийшло три номери неперіодичного видання “Боеві вісті”; а згодом, у 1943 р. – “Військові вісті” та “Соборна Україна” [136, с. 143].

Із зазначенням місця видання “Постій на Волині” низка видань виходила також у військових відділах ОУН (Б). Це – “Вільна Україна”, “Вісті з фронту” – неперіодичний бюлетень, “До зброї”, “За самостійну Україну” та ін. Чільне місце в діяльності підпільної журналістики займав журнал “Ідея і чин”, що почав видаватися з осені 1942 р. Першим його редактором був Дмитро Маївський. Після його загибелі очолив редакцію Мирослав Маївський, а згодом Мирослав Прокоп. Пізніше журнал редагували в різні часи Михайло Палідович і Петро Дужий [202, с. 92].

Однак до найпоширеніших друкованих засобів пропаганди належали листівки. Найчастіше вони виконували двоєдину функцію – інформування та роз'яснення. Окупаційна влада особливі зусилля спрямовувала на пошуки тих, хто розповсюджував підпільні видання, на тих, хто був причетний до їх виготовлення, намагалася знайти законспіровані підпільні друкарні.

Досить часто приводом для друкованої інформації служила необхідність повідомити про смерть героя визвольного руху, тобто це був водночас некролог. Бувало так, що спершу факт висвітлювався в листівці, а згодом у цій же авторській редакції чи доповнений, з коментарем, друкувався в газеті чи на сторінках підпільного журналу. Наприклад, у січні 1943 р. за підписом Максим Рубан – урядуючий провідник ОУН, розповсюджувалася листівка, яка інформувала про смерть члена проводу ОУН і Краєвого провідника Західних і Північно-західних українських земель Івана Климівка – Легенди. У листівці подавалася біографія полеглого, зазначалося, що вона в багатьох моментах є типовою для тогочасних українських націоналістичних провідників: селянське походження чи виходець із вчительської родини або із сім'ї священика, вища або гімназійна освіта, вступ до організації ОУН ще в молодому віці переслідувався з боку польської влади, націоналістична діяльність на окупованій німцями території, переслідування з боку гестапо, участь в УПА. Таким чином, листівка, малюючи образ революціонера-націоналіста, водночас виконувала й виховну функцію, але, головне, оперативно повідомляла про факт.

Постійно зростала кількість бесід, які проводили оунівці, а детальний аналіз їх тематики свідчить про те, що вони охоплювали все більш широке коло питань. У першу чергу, це проблеми: “Мета німецького терору в Україні”, “Німецька мобілізація і ми”, “Звірства німців”, “Що готують нам німці?”. Майже у кожній бесіді націоналісти намагались показати розбійницький характер гітлерівців та їх антилюдську сутність. Проте з налагодженням роботи підпільного видавничого сектору в діяльності пропагандистів ОУН, а пізніше й УПА, чітко проявляється тенденція до комплексного використання усіх форм пропаганди.

Аналіз пропагандистських матеріалів ОУН і УПА в другому періоді дозволяє автору стверджувати, що зміст антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів значною мірою визначається як протидія на заходи окупаційної влади, спрямовані проти населення України.

Підтвердженням цьому є ціла низка листівок, в яких населення закликалося до конкретних дій.

Зокрема, у листівці ОУН “До селян” (1942 р.) мовилося про те, щоб селяни, об’єднавшись під гаслами ОУН, ставали до самооборони [91, арк. 15–16].

В листівці “Голод” (грудень 1942 р.), говориться: “Українці! ... Німецька влада вже пограбувала ваші запаси, залишивши вас без допомоги перед загрозою голоду. Тисячі й мільйони гинуть щоденно. Селяни, не давайте живої худоби; якщо її у вас забирають, вбийте її, але не віддавайте ворогу, який вивозить вашу худобу в Німеччину, Голландію, Данію. А там ваше добро ділять між місцевими селянами німцями, маючи вже нині по 8 і більше голів худоби. Німецька економічна політика направлена на те, щоб пограбувати наших землеробів, перетворити їх у жебраків, а з кожного німецького негідника зробити багатого пана. Цього ми не допустимо. Ми не дозволимо нас пограбувати. Ми будемо все ховати [74, арк. 54]”.

У листопаді 1942 р. під час відправки молоді на роботу до Німеччини в Новомосковську було розкидано листівки такого змісту: “Молодь України, ми... потрапили під чобіт Гітлера, не треба їхати в Німеччину, треба боротися з німцями, незабаром настане час, і Україна буде вільною [94, арк. 56]”.

Проблема вивозу українців до Німеччини з’ясовувалася й у “Комунікаті у справі набору на роботу до Німеччини”, що розповсюджувався у формі листівки, і де зазначалося, що ця акція нацистів є не що інше, як “новий проект на винищення творчого елемента України” і тому наказувала: “Ніхто не сміє власною волею чи неволею залишити сьогодні Українські землі [100, арк. 27]”. Ця ж думка майже дослівно повторювалася в листівці “До Українців”: “Ніхто не повинен їхати до Німеччини. Ніхто не повинен іти на організовані німцями курси, оскільки там цих людей переловлять і знищать... Всі на службу Україні [72, Арк. 51]”.

Викриваючи імперські плани Гітлера стосовно окупованих підрадянських територій, публіцисти та ідеологи організації піддавали нищівній критиці грабіжницьку економічну політику німецьких властей, вивіз робочої сили до Німеччини, терор супроти українського населення. Критика нацизму стає більш прицільною і обґрунтованою. Теоретикам ОУН вдалося здійснити фаховий аналіз ідеології і політики Третього Рейху щодо Української незалежності, що дозволило зірвати з Гітлера маску визволителя і показати істинне обличчя нацизму.

У листівці під назвою “Кривди, завдані українському народові – В чому ми звинувачуємо німців”, яка поширювалася на Правобережній Україні в 1942 р. зазначалося: “Німці не визнали за українським народом права на державне життя... не визнали за українським народом права на політичні представництва, оскільки арештували провідника українських націоналістів Степана Бандеру... не дозволили ніякого всеукраїнського центру... розділили етнографічні українські землі... знищують культурні надбання народу... знижують духовно-культурний рівень народу, закриваючи школи, розпускаючи видавництва, пресу, запроваджуючи жорстку цензуру всіх видань, розпускають наукові товариства... примусово забирають майже всю молодь України до Німеччини... вживають заходів, щоби українська нація занепала, створюючи важкі матеріальні умови, знижуючи загальний життєвий рівень нижче мінімуму... розстрілюють свідоме українське населення... [77, арк. 70]”.

За цих умов, як писала підпільна преса УПА, “вже по рокові німецької окупації, доведене до краю гітлерівським терором, арештами, розстрілами провідних людей, ловленням та вивозом до Німеччини на повільну смерть молоді, паленням сіл..., безприкладним економічним визиском, непосильними панщизняними роботами, биттям, знущанням та наругами – населення України зрозуміло, що тільки організована збройна самооборона зможе охоронити його здобуток перед цілковитим пограбуванням [286, с. 15]”.

В одній з тогочасних листівок, що побачила світ під назвою “Україна”, відзначалося: “Під час війни вороги нашого народу завжди вимагали спокою, обіцяючи свободу, недоторканість, краще життя. Але щоразу після бурі вони забували свої обіцянки, переслідували український народ і намагалися задушити національне почуття і прагнення до незалежності. Наївними є ті, які ще вірять, що чужинець дасть їм свободу та незалежність... [259, с. 572].

З осені 1942 р., розпочавши з метою захисту населення від окупантів роботу по створенню збройних загонів, в пропаганді ОУН постійно присутній заклик до вступу в УПА та організації збройної боротьби.

Інформаційні повідомлення німецької поліції безпеки і СД з окупованих українських земель відзначали: “Коли в зимовий період 1941/1942 рр. головна увага

зверталася на розширення мережі й вдосконалення внутрішньої структури ОУН, то з весни 1942 р. перед бандерівськими осередками ставляться активні завдання: саботаж усіх заходів окупаційної адміністрації, проведення курсів політичного та військового вишколу кадрів [373, с. 46]”.

У цей час в політиці ОУН (Б) набагато виразнішими стають тенденції, започатковані Іваном Мітрингою. Негативний досвід, отриманий на СУЗ, відіграв у цьому вирішальну роль. Найшвидше мітрингівські ідеї були реабілітовані при вирішенні зовнішньо-політичних проблем, в результаті чого у постановах II Конференції ОУН (Б) (квітень 1942 року) з'явилась теза: “Московсько-більшовицькій міжнародній концепції – інтернаціоналу й німецькій концепції т.зв. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом “Свобода народам і людині [351, с. 62–63]”. Проте відсутність власної військової сили, яка б дала можливість проводити самостійницьку політику, а також визнання протибільшовицького фронту головним ще довгий час змушували керівників ОУН (Б) “удержувати до німців якнайстрогішу лояльність [23, арк. 5 зв.]”.

У другому періоді керівний провід ОУН приходять до розуміння значення пропаганди серед національних меншин для здобуття Української державності. Зміст роботи серед українців і національних меншин на цьому етапі починає значно відрізнятися від того, який мав місце на початку війни. Як і раніше, робиться наголос на пропагуванні створення Української держави, в якій українці і національні меншини здобудуть добробут та рівні права. А додатково з'являється антинімецька спрямованість: проти наборів у німецькі військові і поліцейські частини; проти здачі продуктів німецькій владі; проти виїзду на роботу до Німеччини; боротьби проти тих, хто співпрацює з німецькою владою. Починаючи з 1942 р., оунівське підпілля активно пропагувало ідею боротьби всіх поневолених більшовизмом та нацизмом народів за створення незалежних держав на їх етнічних територіях: “Український народ... закликає всі пригноблені народи стати на шлях боротьби за свою волю, державність і незалежність, але стати спільно, бо боротьба тяжка і непосильна для невеликих народів, бо без визволення всіх пригноблених

народів, аж до найменшого не може бути справжнього ладу і спокою в Європі”, – писала газета “За самостійну Україну” [286, с.36].

Подібні пропагандистські акції ОУН дозволили, не дивлячись на загальну конфронтацію з рухом польського опору, досягнути компромісу з поляками на деяких теренах діяльності націоналістів. Так, наприклад, “стосунки між буковинськими поляками і ОУН були толерантними. Принаймні, протилежного сказаному поки що не знайдено ні в архівних матеріалах, ні в інших джерелах, в тому числі і спогадах безпосередніх учасників подій цього часу. Більше того, зброя ОУН на початку липня 1941 р. у селах Сторожинецького, Вижницького, Вашковецького та Кіцманського районів не використовувалася проти поляків [442, с. 153].

В цей же час провід ОУН закликав чеське населення Волині ставати під визвольні прапори, стверджуючи в спеціальному зверненні, що їхня “доля є абсолютно пов'язана з вислідом боротьби українського народу за Самостійну Українську Державу. Лише в Українській Державі Ви зможете стати вповні господарями своєї праці і майна... Ставайте під прапори Української Національної Революції і спомагайте її, а тим самим Ви спричинитеся до створення своєї Національної Чеської Держави на власній території, а в Українській Державі здобудете належні Вам права [45, арк. 68]”. Треба підкреслити, що, в цілому, етнічні чехи на території України, незважаючи на репресивні акції окупаційної влади, прихильно ставилися до українського національно-визвольного руху. При облозі Іваничів вони добровільно постачали харчі для українських повстанців. Багато чехів-поліцейських залишали свої пости в окупаційній адміністрації й переходили у подальшому до УПА [197, с. 51–64]. Є всі підстави вважати, що підтримка чехами національно-визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни спричинилася до того, що між українцями й чехами-колоністами ніколи не було суперечок.

Розуміючи безперспективність політичної боротьби проти окупаційної влади та пробільшовицьких сил без наявності збройних засобів, керівництво ОУН спрямовує значну частину зусиль пропагандистського апарату на пропаганду серед населення ідей необхідності збройного захисту своїх інтересів. У другому періоді

розпочинається активна агітація, направлена, перш за все, на підготовку до збройного виступу проти окупантів, створення націоналістичних військових загонів та їх підтримку з боку населення.

З цього приводу у газеті “До зброї!” писалося, що “ми ніколи не забували, що основна барва життя – барва крові, й не на вітер говорили ми від перших днів про зброю та боротьбу. Не шукали й сьогодні не шукаємо спасіння десь поза ними: ні на небі, ні на землі. Знаємо, що воно в нас самих, у наших руках, у зброї, що їх руки держать, у нашій волі, що рукам тим наказує. Визнаємо силу, боремось силою і за силою. Не спостерігаємо надії, а творимо її. Робимо це з допомогою різних засобів. Сьогодні... не може бути для нас іншого і кращого засобу, як збройна сила. Ми свідомі того, що не спасе нас великодушність імперіалістів, бо в гієн і шакалів її ніколи не було і не буде, але значно дуже добре й те, що не визволить нас сама ідея, хай вона свята – найсвятіша, якщо не дамо їй тіла та крові життя. А тілом і кров'ю її мусять стати сьогодні тіла та кров кожного здорового і чесного українця – українське військо [91, арк. 22]”.

Саме в цей період робота оунівських пропагандистів набула чіткого спрямування щодо пропаганди серед українського населення ідей: згуртування у збройні загони; пошуку, збору та магазинування зброї і набоїв для використання їх у подальшій боротьбі; цілеспрямованого навчання військовій справі під гаслами “Смерть гітлерівцям і Гітлеру! Смерть сталінцям і Сталіну! Смерть цепним псам імперіалістичних хижаків – мерзенним запродавцям і зрадникам свого народу. Смерть німецьким донощикам і вислужникам! Смерть сталінським озвірілим агентам диверсантам і партизанам, що безцільними терористичними діями гонять український народ під німецькі кулі [91, арк. 15–16]”.

На думку автора, саме така постановка проблеми на цьому етапі значною мірою відрізняє позицію керівництва ОУН (Б) та його інформаційно-пропагандистську спрямованість від попереднього періоду, зміцнила позиції націоналістів серед населення і призвела до значного збільшення кількості активних учасників національного руху Опору. Так вже до весни 1942 р. у лавах ОУН (Б) перебувало майже 12 тис. членів та 7 тис. “юнаків” [375, с. 130].

Якщо позиція проводу ОУН (Б) характеризується одностайним поглядом на проблему як керівництва, так і рядових членів організації, то серед мельниківців відбувся розкол між думкою головного проводу, що перебував за межами України та безпосередніми активістами на місцях. За ініціативи активу ОУН (М), який працював у окупованій Україні протягом травня–серпня 1942 р. було проведено низку підпільних конференцій і з'їзд українських самостійників, на яких було підтримано позицію ОУН (Б) щодо “повного, всебічного і безпосереднього виступу проти німців [164, с. 295]”.

Проте керівництво мельниківського крила ОУН в цей час зайняло вичікувальну позицію. Воно вважало, що розв'язання української проблеми необхідно відсунути до остаточної перемоги німецької армії над силами більшовиків: “Доля України буде вирішуватися аж тоді, коли Москва буде раз і на все побіджена й коли можна буде приступити до остаточної розв'язки майбутнього ладу східньої Європи [340]”, – писала газета “Наш шлях” у січні 1942 року. Лідери ПУН наївно сподівалися, що українське питання у післявоєнній європейській політиці матиме позитивну розв'язку з огляду на кількість жертв, які Україна понесла у Другій світовій війні: “бо хоч ми не є прямими спричинниками цих подій, хоч наша доля у розв'язці світової ваги питань не є такою активною, як цього ми бажали б собі, та частка нашої крові, наших жертв у цьому велетенському змаганні така велика, що під час остаточного розрахунку наше слово, побудоване на нашій силі, змусить рішально зтяжіти на укладі нового ладу [340]”.

Така позиція керівників ПУН так і не дозволила мельниківцям створити в подальшому більш-менш масові дієздатні збройні заgonи та, відповідно, активно впливати на перебіг подій в Україні.

Найбільш складною та остаточно так і невирішеною проблемою, котра постала перед обома проводами ОУН в цей період, виявилась проблема пропаганди своїх ідей серед населення центральних та східних регіонів України.

На східноукраїнських землях, як зазначає М. Прокоп, оунівці зустрілися із “застереженнями до світоглядowego уніформізму ОУН та її монопольного становища в суспільстві [374, с. 119]”. Американський дослідник Дж. Армстронг стверджує, що

більшість населення Східної України не сприйняла націоналістичних ідей. До того ж скрутне матеріальне становище населення відсувало національне питання на задній план. Він підтверджує думку, висловлену деякими авторами, про негативну реакцію населення Східної України на націоналістичну доктрину, в якій недостатньо уваги приділялося громадянським правам, економічному прогресові і соціальним реформам [462, с 198]. Прибуваючи на територію Східної України, оунівські пропагандисти не мали досвіду спілкування з місцевим населенням, вихованим за радянських часів. Отже, перед керівництвом ОУН поставали проблеми з уточнення програми, чіткого формулювання ідеологічних, економічних, соціальних завдань. Відомий публіцист А. Камінський зазначав, що націоналісти дуже швидко переконалися, “що з дотеперішньою програмою інтегрального націоналізму далеко там не зайдеш. Були випадки, коли навіть провідні люди з похідних груп починали сумніватись у можливості знайти будь-який позитивний відгук на програмові положення націоналізму. На порядку дня стало питання перегляду і ревізії дотеперішньої програми [201, с.378]”.

Слід мати на увазі, що значні верстви населення України, виховані в радянську добу, мали сформовані політичні переконання, соціальні орієнтири та економічні інтереси. Тому часто в політичному спілкуванні з ними агітаторам ОУН було важко доводити сутність націоналістичних ідей, проводити агітацію в націоналістичному дусі. Стало зрозуміло, що далеко не всі мешканці східноукраїнських земель сприймають ідеологію ОУН [341, с. 131].

Досвід діяльності, отриманий на східноукраїнських землях, вплинув на те, що керівництво організації визнало передвоєнні зовнішньополітичні орієнтири помилковими, про що Провід ОУН (Б) заявив у пресі: “Треба ствердити, що сам підхід українства до Німеччини як до держави, що мала бути заінтересована у повстанні української держави, – був хибний. Гріх цей в’ється крізь останні десятиріччя української політики [292, с. 102]”. Процес переосмислення ідеологічних засад виявився важким, повним спроб і помилок, але врешті необхідним для розуміння існуючих вад ідеологічної і політичної стратегії ОУН. Лідери ОУН (Б) визнали хибність своїх стартових позицій: “В цей спосіб не

відмовляємося також від наших помилок, їх не робить, напевно, тільки той, хто не приймає участі у боротьбі [46, арк. 52 зв.]". У подальшому нове бачення ідейно-політичних положень організації знайшло своє відображення у постановах III Надзвичайного Великого збору ОУН (серпень 1943 р.) [351, с. 90–120]

Автор вважає, що розвитку антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності органів пропаганди ОУН і УПА серед населення України у другому періоді були притаманні такі тенденції:

- подальше зосередження загального управління діяльністю органів пропаганди в руках політичного керівництва національно-визвольного руху;
- цілеспрямований характер використання органами пропаганди характерних для інформаційно-пропагандистської діяльності форм, методів і засобів;
- зменшення питомої ваги легальних форм, методів та засобів антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення;
- намагання широкого залучення представників національних меншин та інших народів до боротьби українських національно-патріотичних сил проти окупантів.

Отже, найважливішим здобутком другого періоду можна вважати остаточне розуміння керівництвом ОУН необхідності ревізії своїх довоєнних політичних поглядів щодо проблеми створення Української держави, усвідомлення ним необхідності відходу від союзницьких відносин з нацистською Німеччиною та збройної боротьби проти неї, відображення цього у своїй інформаційно-пропагандистській діяльності.

Проте, не дивлячись на позитивні аспекти такого підходу до своєї подальшої діяльності, провід ОУН так і не зміг вирішити в цей період цілу низку завдань, які в цілому, суттєво завадили націоналістам досягти остаточного успіху у реалізації своєї мети. Не набули необхідної ефективності інформаційно-пропагандистські зусилля щодо завоювання масової підтримки серед населення Центральної та Східної України. Так і не було знайдено ефективних пропагандистських важелів щодо вирішення проблем протистояння з деякими національними меншинами на терені діяльності ОУН. І головне – не було ліквідовано розбіжності у політичних поглядах

та пропагандистських діях різних українських національно-патріотичних сил, що, в свою чергу, значно послабило ефективність антинімецького інформаційно-пропагандистського впливу ОУН на населення України.

Третій період антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення України тісно пов'язаний з переходом до збройних форм опору окупаційним режимам, курс на які було проголошено під час проведення Третьої конференції ОУН (Б) у лютому 1943 року. Саме цей фактор і став визначальним у формуванні її змісту, виборі напрямків, форм, методів та засобів.

Аналіз документів та інформаційно-пропагандистських матеріалів ОУН і новоствореної УПА цього періоду свідчить, що зміст значної їх частини спрямовувався на виконання завдань, визначених ще в ході другого періоду. Оунівці продовжували поширювати пропагандистські матеріали, спрямовані проти вивезення молоді до Німеччини, проти економічного грабунку селянства та ін., закликаючи населення України до активного опору окупантам. Так, наприклад, листівка-памфлет “Боротьба за хліб – боротьба за владу” (1943 р.) закликала: “Український народе! Ні одної зернини не дай вивезти з України, бо тоді ворог вивезе все. Всі, як один, плече в плече, з'єднані в одну дружну сім'ю, станьте грудьми на захист і так уже пограбованої Вітчизни-України... [140]”.

Можна вважати, що ця діяльність давала позитивні результати. Адже під впливом цієї агітації, наприклад, влітку 1943 р. на Волині розпочалися сутички загонів УПА з німцями за збір урожаю. Із запланованих 6-ти тисяч тон продовольства щомісячно окупантам довелося обмежитися лише 2-ма тисячами [283, с. 9–10; 285, с. 47; 330, с. 148]. Майже припинився притік населення із волинського і поліського регіонів на примусові роботи до Німеччини [149, с. 142].

Проте основною характерною ознакою антинімецької діяльності структур пропаганди ОУН і УПА цього періоду була її спрямованість на безпосереднє забезпечення інтересів збройної боротьби. Свідченням цьому є “Відозва до українців”, видана ГК УПА у травні 1943 р., яка містить заклик до населення активно підтримати дії УПА поповнювати її ряди для боротьби за незалежну

Українську державу [284, с. 4]. Це перший з виданих ГК УПА документів, відомих сучасним дослідникам.

Отже, головним лейтмотивом пропаганди ОУН і УПА стала тема збройної боротьби. Про це, зокрема, йдеться у звіті німецької поліції: “Пропаганда бандерівців майже виключно спрямована проти німецьких властей [66, арк. 120]”.

У цьому напрямку традиційно провідне місце займали форми та методи друкованої пропаганди, які найчастіше охоплювали такі аспекти: роз’яснити народові, що німецька влада є ворогом українства, закликати його до боротьби проти цього ворога; інформаційно розповісти і публіцистично змалювати хід боротьби, показати, що під час боїв повстанці можуть перемагати ворога; прославити кращих синів народу, які, не шкодуючи свого життя, ведуть боротьбу проти ненависних загарбників.

Можливості цього виду пропаганди значно розширилися, що було пов’язано з появою військової преси УПА. З липня 1943 р. на Рівненщині почав видаватися місячний журнал УПА “До зброї” (головний редактор Я. Бусел). Своє слово члени УПА пропагували через мережу й інших підпільних часописів – “Вільна Україна”, перший номер побачив світ у лютому 1943 р., “Прапор молоді”, “За самостійну Україну”, “Ідея і чин”, “Самостійник” та ін. Великим попитом і популярністю серед населення користувався сатиричний журнал УПА “Український перець” за редакцією Я. Старуха [276, с. 2]. Його публікації виконували не стільки інформаційні функції, як пропагандистські. Адже завдяки їм народ усвідомлював, що німці не є ніякими друзями українського народу, бо їх “подвиги” спрямовані передовсім на досягнення економічної вигоди для себе, хоча б ціною знищення української нації. Деякі військові округи і територіальні відтинки випускали в світ власну періодичну літературу [397, с. 44–45].

Преса ОУН і УПА виконувала як суто інформаційну, комунікативну і ознайомлювальну функції, так і функцію управління, впливаючи на мільйони людей усвідомленням необхідності самовідданої боротьби з німецькими окупантами. Пізнавальна функція подієвої інформації викликала конкретні дії, відповідну

реакцію сотень і тисяч людей, будучи ефективним засобом єднання населення на боротьбу проти ворогів України. [151, с. 241].

Підпільні газети активно викривали злочинні дії окупантів проти населення України. Так, на першій шпальті другого номеру часопису “Ідея і чин” під заголовком “Впали на полі слави” редакція подала список із 52 осіб, розстріляних німцями в районі Чортків – Ягольниця, детально розповідаючи про цей злочин. В цьому ж номері під рубрикою “Вістки” було подано декілька заміток про розстріли гестапо українських націоналістів у районах Вінниці та Крем’янця. “Перед розстрілом арештованих піддано важким побоям” – наголошувалося в статті [159, с. 21]. Зрештою, повідомлення про терор німецьких окупантів були постійними на сторінках преси УПА майже до останніх днів перебування німецької армії в Україні.

Поряд з цим, значна увага військової преси була спрямована на пропаганду УПА як народної армії та заклик вступати до її лав. У цьому напрямку значний ефект мали матеріали, що містили свідчення очевидців та приклади з життя місцевих жителів, які часто друкувалися на шпальтах газет. Яскравим прикладом використання такої форми друкованої пропаганди може бути стаття Л. Потапіва “Червона стьожка” опублікована в четвертому номері часопису “До зброї” [127, с. 71–73]. Розкриваючи долю селянина Максима, який, втративши під час німецької облоги села всю сім’ю, поповнив ряди УПА, автор статті від його імені звертається до населення із закликом: “Отак нас “визволяє” чужинець. Нас хочуть винищити, щоб самим на нашій землі осісти. Але тільки мертвими прийме наша земля німаків! Нам треба пролити чорну ворожу кров! [283, с. 73]”.

Темі УПА присвячені і статті В. Макара (“Вадим”) “Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу” [287, с. 15–30] та А. Борисенка “На шляхах збройної боротьби. Українська Повстанська Армія (УПА)” [286, с. 12–22], автори яких, говорячи про УПА як народну армію, відзначали відвагу і самовідданість українських повстанців у боротьбі з нацистами. Хроніка боротьби УПА детально висвітлювалася у численних рубриках (“Кров за кров”, “Українська Повстанча Армія діє”, “На фронтах УПА”, “Із бойових фронтів Української Повстанчої Армії”, “Б’ємо загарбників” і ін.) повстанських журналів “До зброї!”.

“Стрілецькі вісті” [283, с. 9–10, 41–42, 49–51, 68–70, 112–116]. Пропагандисти УПА на конкретних фактах намагалися не лише прищепити українському народові ненависть до німецьких окупантів, але й показати, що їх можна успішно поборювати. Про це свідчать такі кореспонденції, як “Чим ми сильні”, “Бій у селі Болотівцях”, “Катюзі по заслuzі”, “Грабіжницький похід не вдався” [283, с. 10–11, 82–83, 90–91], “Вирішальний момент” [24, арк. 5] та ін.

Активно використовувалися у цьому напрямі антинімецької пропаганди й листівки, серед яких “За що бореться УПА”, “Відвага повстанця”, “Звірства німців”, “Події з фронту” та багато інших. Усі вони дуже коротко, чітко і зрозуміло говорили про головне: з німецькими окупантами треба боротись будь-якими засобами. Листівки були найбільш поширеною формою друкованої пропаганди ОУН і УПА цього періоду, оскільки дозволяли значно оперативніше реагувати на будь-які події. Так, наприклад, лише у лютому 1943 р. СД зареєструвало в Рейхскомісаріаті України, зокрема на північному заході, поширення близько п'ятнадцяти назв різних листівок українських націоналістів [259, с. 602].

У другій половині березня 1943 р. оунівське підпілля за допомогою листівок запроваджує тактику попереджень та погроз на адресу окупаційної адміністрації щодо відповідальності за каральні дії проти місцевого населення. В одній з них, наприклад, сказано: “Зауважте, якщо прийдете зі своїм гестапо, то ви поплатитеся власною головою. Не думайте, що партизани такі собаки, як ваші гестапо і комісари. ...“На кожен ваш удар ми відповімо ударом!” ... Не радійте тому, що ви, окупувавши Україну, палите її, п'єте народну кров і погрожуєте своїми танками. Наші груди міцніші за ваші танки, наша гордість сильніша за ваше гестапо. Ми знаємо, що ви прийшли для того, щоб сплюндрувати Україну й знищити українців. За це ви розплатитеся своєю власною кров'ю!!! [109, арк. 58]”.

Характерною ознакою друкованої пропаганди УПА було й прагнення довести, що Українська Повстанська Армія водночас стоїть як на антинімецькій, так і на антибільшовицькій позиціях. Зокрема, в передовій статті “До зброї!” редакція підпільного часопису запевняла, що “Українська кров литиметься тільки в ім'я Української Держави, і ні одна її крапля не впаде для інтересів Берліну чи Москви”

[283, с. 4–5]. Така ж позиція українських націоналістів висвітлювалася і в листівках “Образи, нанесені українському народові” (травень 1943 р.) [77, арк. 69] та “Повстанці” (серпень 1943 р.), у якій великим шрифтом виділялася фраза: “Геть імперіалістів Берліна й Москви, що поневолюють народи! [267, с. 27]”.

Головним недоліком друкованої пропаганди було те, що газети з різних причин доставлялися до адресатів із значним запізненням, а тому читачі часто отримували застарілу інформацію. Проте, незважаючи на це, листівки та преса ОУН і УПА була досить дієвим засобом впливу під час німецької окупації. Серед маси німецької та радянської пропагандистської продукції підпільні видання українських націоналістів були єдиним джерелом правдивої інформації про події в Україні, а також у світі [407, с. 70].

На забезпечення ефективності збройної боротьби проти окупантів, як і в попередні періоди, була направлена й усна пропаганда ОУН і УПА. Найбільш поширеними її формами, що активно застосовувалися в роботі з населенням у цей період, були: читання і обговорення газет, журналів, листів, бесіди, мітинги, виклади, промови. Як свідчать архівні джерела, кількість промов і викладів, прочитаних на ЗУЗ, зросла за рахунок розширення осередків ОУН та УПА з організацією партизанських країв, а також розширеної мережі вишколів населення [81, арк. 97–99; 89, арк. 80–98; 90, арк. 244–276]. Промови і виклади досить часто проводились у дні свят [95, арк. 17] і мали різнопланову тематику. Так, наприклад, в одній з інструкцій крайового проводу ОУН надається наступна тематика промов: “Німці – вороги українського народу”, “Німеччина і Україна”, “За що бореться УПА” та ін. [27, арк. 54]. Окрім цих форм, у антинімецькій пропаганді серед населення активно використовувалися також мітинги і збори.

Проте умови збройної боротьби та окупаційний режим ставили під загрозу проведення колективних форм усної пропаганди. Це змусило керівництво ОУН і УПА вносити певні корективи в її організацію. Вже в першій половині 1943 р. Крайовим проводом ОУН на ЗУЗ було прийнято інструкцію, якою чітко регламентувалося проведення масових форм пропаганди. Зокрема, пропагандистам було заборонено самим, без охорони та супроводу представника місцевого проводу

ОУН пересуватися до місць проведення пропагандистських акцій. Наголошувалося, що про мітинги населення має сповіщатися в останній момент, перед виступом та не раніше однієї години, якщо акція має відбутися в селі, або за 3 години, якщо захід має відбутися в двох або трьох селах. Мітинги повинні були проводитись увечері або вночі та ні в ніякому випадку вранці. Перед повідомленням населення села про мітинг, збори або нараду мала бути виставлена озброєна варта навколо села. На мітинг з дискусіями відводилось не більше 3–4 годин. Населення попередньо не повідомлялось про те, де має відбутися черговий мітинг. Завданням усіх теренових провідників ставало забезпечення безпеки інструкторів-пропагандистів і мітингів від провокацій [27, арк. 23]. В той же час при районних та обласних відділах пропаганди ОУН були створені спеціальні групи “летючих” пропагандистів, які займалися проведенням масової пропаганди серед населення [97, арк. 11]. Це дозволило оунівцям охоплювати своїм пропагандистським впливом фактично всю територію краю. Кожна з таких груп нараховувала від 2-х до 10-и чоловік [33, арк. 49, 59; 57, арк. 30]. У своїй діяльності вони використовували методи як друкованої, так і усної пропаганди. Летючі групи працювали у певному визначеному терені, проводячи мітинги, збори, політичні огляди, розповсюдження літератури тощо [19, арк. 13]. Ці пропагандистські летючі групи займалися переважно інформаційно-пропагандистською діяльністю серед українського населення, хоча могли вести роботу і серед представників інших національностей. Зокрема, це було характерно для структур, що діяли в Закерзонському краї, де українське населення мешкало поряд із польським.

Уже в червні 1943 р. у розвіддонесенні штабу партизанських загонів Кам'янець-Подільської області повідомлялося про проведення українськими націоналістами мітингів та інших форм пропаганди серед населення Острозького, Шумського та Мізоцького районів області, зміст яких направлений на боротьбу проти німців [94, арк. 73]. Проте найбільшого поширення масові форми пропаганди одержали в краях, де повними господарями становища була УПА.

Відповідні рішення щодо організації усної пропаганди серед населення приймалися й керівництвом УПА. Так, 10 червня 1943 р. суспільно-політична

референтура УПА видала інструкцію, у якій вимагалось від кожного пропагандиста і виховника на кожному кроці під час перебування між населенням активно проводити пропагандистську роботу з метою завоювання його прихильності та симпатії для УПА [284, с. 53–54]. У подальшому ці положення знайшли відображення і в наказі Командира УПА Кліма Савура № 6 від 25 серпня 1943 р., який з метою посилення інформаційно-пропагандистського впливу на населення зобов'язав, окрім пропагандистів, активно займатися цією роботою й командирів та політвиховників усіх рівнів, а також кращих стрільців [284, с. 9]”.

Активно велася пропагандистська робота й з кожним селянином індивідуально, що також відповідало вимогам інформаційно-пропагандистської роботи УПА, де рекомендувалося, окрім проведення масових зборів і мітингів, вести роботу й серед окремих жителів чи невеликої групи: проводити бесіди навіть з незначною кількістю селян чи однією людиною, особливо з освіченими людьми, щоб потім їх можна було залучити до поширення ідеології ОУН [97, арк. 11]. Така форма діяльності приносила також добрі результати. Зокрема, за повідомленнями більшовицьких агентів, у с. Любини активну агітацію на користь УПА вів колишній вчитель, який роз'яснював, що бандерівці борються за свободу усіх народів, хочуть незалежної України, проти чого виступали як німці, так і більшовицькі загарбники [95, арк. 137].

Отже, питання пропаганди завжди були в полі зору керівництва ОУН і УПА, яке своєчасно реагуючи на зміни ситуації в регіоні, приймало доцільні рішення для забезпечення дієвості інформаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Аналіз документальних джерел свідчить, що в пропагандистських структурах ОУН і УПА було досить багато досвідчених ораторів, серед яких В. Галаса, Й. Позичанюк, Я. Старух, П. Федун, Д. Маївський, Я. Бусел та інші [397, с. 122; 233, с. 144–145; 297, с. 55]. Вони не лише вміли палко виступати, але й на професійному рівні вирішували завдання організації усної пропаганди серед населення. Під їх впливом населення окупованої території України, особливо західних областей, саботувало політичні та економічні заходи німецької окупаційної влади, поповнювало ряди народних месників [96, арк. 23]. Але говорити про вирішальну роль усної пропаганди в антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності

ОУН і УПА серед населення України було б неправомірно, а слід розглядати лише в комплексі з іншими формами, що давали позитивні результати.

Доказом цього стали пропагандистські рейди загонів УПА, які були особливим засобом інформаційно-пропагандистської діяльності УПА серед населення Західних, Центральних та Східних областей України. Перед загонами, які відправлялися в рейди, ставилась насамперед політично-пропагандистська мета, а саме: пропаганда ідеї українського визвольного-революційного руху і поширення протирежимних настроїв серед широких мас населення і лише потім бойова [160, с. 39; 283, с. 211]. Так, наприклад, під час рейду загону курінного УПА – “Південь” Несуга на східну Волинь у жовтні 1943 р. одним з головних завдань куреня було “продемонструвати перед населенням силу УПА і задокументувати її ворожість до німців, тому що совітські партизани закидали УПА співпрацю з німцями” [150, с. 143]. У липні 1943 р. виступив з Остріжчини на Рівненщині курінь УПА Д. Вротновського (“Корнієнка”) на Київщину. Курінь здобув Коростень, дійшов аж до Малина і повернувся через Коростишів на Волинь. Похід тривав близько двох місяців [412, с. 101]. У роки фашистської окупації ці походи здійснювалися по території Правобережної України, сягаючи сучасної Черкащини [160, с. 39].

Вміло поєднуючи форми та методи усної і друкованої пропаганди, рейдові відділи УПА популяризували ідеї українського визвольного руху, створювали антиокупаційні настрої серед широких мас населення, а також умови для активізації місцевих повстанських сил. Разом з цим, як свідчать історичні матеріали, у ході рейдів повстанці застосовували і такий вид пропаганди, як “пропаганда ділом (дією)”, що значно сприяло підвищенню їх впливу на населення. Сутність цієї пропаганди полягала в тому, що під час проведення мітингів українські націоналісти роздавали населенню землю, хліб, продукти та інше добро, захоплене з розбитих ворожих складів та магазинів [94, арк. 83; 393, с. 162–163; 283, с. 49].

У походах рейдові відділи УПА не мали настільки тісних зв’язків з населенням, як на місцях своєї постійної дислокації, проте вони зуміли досягти значних успіхів у справі формування національної свідомості. До того ж вже й сама поява загонів УПА піднімала моральний дух населення та мобілізувала їх на боротьбу з ворогом. Влітку

1943 р. в результаті таких рейдів УПА було створено повстанські боївки на Київщині, Вінниччині, Полтавщині, Уманщині, Дніпропетровщині. Щоправда, вони довго не проіснували – багатьох лякала можливість приходу Червоної Армії [425, с. 196].

Інформаційно-пропагандистській роботі серед населення значна увага приділялася і в діяльності осередків референтури Українського Червоного Хреста (УЧХ), створеного в УПА у другій половині 1943 р. Для її організації відповідно до наказу ГК УПА № 22 від 26 листопада 1943 р. в УЧХ було створено відділи суспільно-політичної роботи, які виконували роль органів “суспільної опіки” над потерпілим від нацистів місцевим населенням [88, арк. 45–47; 101, арк. 143]. До їх складу входили найбільш політично підготовлені жінки, виховниці і пропагандистки, які займалися “політичним виробленням робітників УЧХ, політроботою поміж ранених, політпросвітою посеред загалу жіноцтва [284, с. 42–43; 402, с. 202]”. Головні зусилля працівників цього відділу УЧХ були спрямовані на формування громадської думки та певних політичних настроїв серед населення, членів ОУН та бійців УПА. Для забезпечення виконання цього завдання на курсах з підготовки медсестер та санітарів значна увага приділялася і питанням політико-просвітницької та пропагандистської роботи [88, арк. 45–47].

В роботі суспільно-політичних відділів референтури УЧХ, поряд з усною та друкованою, широко застосовувалась пропаганда ділом. Так, наприклад, у жовтні 1943 р. відповідно до наказу фінансово-господарської референтури УПА “суспільній опіці” було передано “картоплю, яка змагашинована по станицям, яку належить розподілити поміж бідним громадянством [44, арк. 56]”. У листопаді 1943 р. за вказівкою керівництва Рівненського надрайону “Тигра” “суспільною опікою” було забезпечено 15 родин тягловою силою, а 8 родин – дровами [102, арк. 64].

Зрозуміло, що в умовах воєнного часу виконання цієї роботи було пов’язане з великими труднощами, як об’єктивного так і суб’єктивного характеру. Однією з таких причин, як визначав “кадровик” району “Озеро” (Здолбунівський надрайон) “Юрась”, була недостатність кваліфікованих кадрів [104, арк. 21]. Розміри громадської допомоги в рамках станиці визначалися місцевим керівництвом, виходячи з реальних можливостей громади та організації. Дана ділянка роботи визначалася керівниками

повстанського руху як одна з найважливіших, оскільки сприяла створенню позитивного іміджу УПА у місцевого населення. А тому немає нічого дивного в тому, що, оцінюючи роль працівників УЧХ в боротьбі УПА проти окупантів, генерал Р. Шухевич, поставивши їх в один ряд з пропагандистами, відзначав, що “у партизанській боротьбі, крім амуніції, піддержки народу, вірні медичні і пропагандивні кадри відіграють головну роль в житті повстанця [415, с. 51]”.

У цьому контексті необхідно вказати на значну роль, яку відігравали священники в інформаційно-пропагандистській діяльності УПА. Вони, не входячи до штату кадрових формувань УПА, постійно перебували з вояками під час їхнього постою. Їхня робота була спрямована на забезпечення належного морально-психологічного клімату повстанських підрозділів. Причому українська національно-визвольна ідея пропагувалася священослужителями православної і греко-католицької релігійних конфесій [95, арк. 17; 397, с. 27; 420, с. 225]. Свою пропагандистську діяльність священники проводили не лише серед вояків УПА, а й серед всього українського населення, що дуже турбувало окупаційну владу.

Більше того, як стверджує К. Дмитрук, за домовленістю між Климом Савуром і рівненським єпископом УАПЦ Платоном (Артемюком) в УПА створюється інститут військово-польового духовенства на чолі зі священником із с. Вішгір Гоцанського району О. Гуменюком [192, с. 220]. Як свідчить документи, найбільш відомими повстанськими священниками поряд з О. Гуменюком були настоятель церкви с. Обгів, недалеко від Дермані, Іларіон та о. Палладій [458, с. 115; 233, с. 139]. Проте добровольців стати капеланами у підрозділах УПА виявилось небагато.

В антинімецькій пропаганді, спрямованій на населення України, підпільники ОУН та відділи УПА успішно використовували і наочну агітацію – писали гасла, плакати (фарбою, крейдою, чорнилами, цеглою, вугіллям на папері, дошках, будівлях) тощо. У селах їх писали лише українською мовою, а в містах – ще й російською та польською. Простота виготовлення, глибина змісту робили наочну агітацію могутньою зброєю націоналістів у справі мобілізації населення на боротьбу з гітлерівськими окупантами.

Як свідчать історичні джерела, антинімецька пропаганда ОУН і УПА у цей період була спрямована не лише на українців. У своїй роботі пропагандисти звертали особливу увагу на те, щоб впливати на інонаціональне населення. Зокрема, ставилося завдання приєднати його до національно-визвольної боротьби українського народу. Готуючи звернення до різних народів, пропагандисти ОУН і УПА враховували історичні особливості їхнього розвитку, намагалися нагадати про ті найболючіші моменти в житті тієї чи іншої нації, аби зачепити за живе її представників, щоб вони пройнялися усвідомленням необхідності боротьби проти поневолювачів. Прикладом цього є листівки–звернення до азербайджанців, білорусів, грузинів, росіян, черкесів, осетинців та представників інших націй [326, с. 57, 58, 301–304; 420, с. 262, 263].

У цьому контексті широко пропагувалася політична концепція ОУН боротьби за національні держави “Свобода народам і людині”. Важливе значення у зв’язку з цим надавалося відповідному поведженню відділів УПА під час постоїв у чужонаціональних селах. Так, в інструкції для організаторів виховної роботи серед воїнів УПА, датованій червнем 1943 р., наголошувалося так: “Не сміє бути шовіністичної поведінки [28, арк. 2]”. В іншому документі давалися детальні інструкції щодо поведінки під час спілкування з представниками різних народів СРСР. Зокрема, наголошувалося на необхідності “виявити... національні почування його”, “виявляти почування приязні та доброзичливості[103, арк. 128]”.

Особливістю цього періоду можна вважати широке використання у антинімецькій діяльності ОУН і УПА засобів радіопропанди. Починаючи з осені 1943 р. в Карпатах діяла підпільна радіостанція ОУН і УПА “Вільна Україна” з кодовою назвою “Афродита” [187, с. 107]. Вона працювала на хвилях 41–43 м, часом на хвилях між 450–550 м., а інколи на хвилях київської радіостанції 1200/6 м [296, с. 391]. Щодня транслювалося кілька радіопередач, які велися чотирма мовами: українською, російською, французькою та англійською. Це значно розширило можливості інформаційно-пропагандистського впливу ОУН і УПА не лише на українців та представників нацменшин в Україні, але й на представників європейської

громадськості. Як стверджує В. Макар, “Вільну Україну” можна було почути і в Берліні, але до Франції та Англії, на жаль, її слово не досягало [298, с. 945].

Крім того, радіостанція забезпечувала необхідний матеріал для роботи своєї пропагандистської мережі. Як встановили органи НКВС, пропагандисти УПА неодноразово приймали закордонні радіопередачі, матеріалами яких користувалися для подальшої інформаційно-пропагандистської роботи [93, арк. 46].

Як в усній, так і в друкованій пропаганді ОУН та УПА цього періоду широко використовувалися вшанування полеглих, культ символічних могил, що мало давні історичні традиції. З цією метою, як свідчать радянські документи того часу, у населених пунктах Західної України активно зводилися кургани (у вигляді могил з хрестом). На хрестах був зображений оунівський “Тризуб” і розміщені написи “Борцям за волю України” [169, с. 19–26].

Антинімецька пропаганда ОУН і УПА в цей час активно намагалася впливати й на молодь. Архівні документи дають підстави стверджувати, що в цьому напрямі діяльності українські націоналісти досягли певних результатів, оскільки, починаючи з середини 1943 р., чисельність юнаків в ОУН (Б) і УПА, зокрема на ПЗУЗ, поступово зростає. Особливо це видно на прикладі району “Лісний”, де у серпні – вересні 1943 р. чисельність причетних до організації юнаків та дівчат зросла більш ніж у 15 разів [105, арк. 29]. До того ж, поповнюючи юнацьку мережу, національно свідома молодь водночас посилювала можливості інформаційно-пропагандистського впливу ОУН і УПА на населення, оскільки активно включалась в цю роботу [106, арк. 24].

Завдяки цілеспрямованій організаційній та інформаційно-пропагандистській роботі бандерівців швидко зростала кількість вояків УПА на північно-західних українських землях. За інформацією оперативних джерел НКВС, у параді на День зброї 31 липня 1943 р. у Свинарському лісі на Волині брало участь 85 піхотних сотень (по 150–170 багнетів кожна) та близько 1,5 тис. кавалеристів [154, с. 237]. Всього ж чисельність бійців УПА, за оцінками КДБ СРСР, оприлюдненими наприкінці 80-х років, сягнула 90 тисяч [373, с. 64]. У той же час німецькі архівні документи свідчать, що, якщо у листопаді 1943 р. за підрахунками гітлерівців загальна чисельність УПА становила 35–40 тис. осіб, то вже у звіті нацистських спецслужб від 31 грудня 1943 р.

про сучасний стан банд та політичні настрої на Західній Україні сила УПА оцінюється у 120–130 тисяч осіб тільки на Волині [258, с. 333, 356].

На початку 1943 р. в антинімецькій пропаганді ОУН та УПА з'являється ще один напрям. Він був пов'язаний з рішенням, прийнятим керівництвом третього рейху після отримання нищівної поразки під Сталінградом про створення українського збройного формування, яке складалось би з населення Галичини. Цей проект піддавався жорсткій критиці з боку ОУН (Б) [450, с. 70]. Бандерівці вважали створення СС “Галичина” недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення активної української молоді від участі в русі опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у другому номері “Бюлетеня” Крайового Проводу ОУН західноукраїнських земель за 1943 р., “сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина [65, арк. 3–4]”; по-третє, проектом передбачалося вербування в дивізію лише галицьких добровольців, що вело до певного протиставлення “галичан” і “українців” та до створення регіонального, а не загальнонаціонального збройного підрозділу; по-четверте, формування дивізії давало підставу радянській пропаганді говорити не лише про співпрацю українського національного руху з німцями, а й про пряму організацію цього руху третім рейхом [206, с. 34; 163, с. 483]. Виходячи з цих міркувань, ОУН (Б) у зверненнях до населення категорично заявила, що “українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії [259, с. 358–359]”. Звернення такого характеру містилося й в передовій статті часопису УПА “Вісті” [37, арк. 2–2 зв.].

Однак їхні аргументи не переконали лідера УЦК В. Кубійовича, до якого німецьке командування звернулося з пропозицією про створення дивізії. Він та його прихильники після тривалих суперечок погодилися сприяти цьому процесові. Суть їхніх поглядів висловив митрополит А. Шептицький: “Немає майже ціни, яку не треба б дати для створення української армії [265, с. 21]”. В той час ідею створення дивізії підтримали і мельниківці, закликаючи населення вступати до її рядів [176, с. 228].

Засуджуючи таку позицію, автори статті “В пошукуванні гарматного м'яса”, опублікованій у квітневому номері журналу “Ідея і Чин”, офіційного органу Проводу

ОУН (Б), наголошували, що “тільки наївні одиниці або свідомі політичні спекулянти можуть віддавати свій нарід у руки воєнного молота німецького імперіалізму [292, с. 207]”.

За цих умов інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН (Б) було перенацілено на зрив німецьких мобілізаційних заходів до дивізії. Свідченням цього є комунікат до районних провідників ОУН на ЗУЗ від 31 грудня 1943 р., в якому зазначається: “Належить повідомити терен, що до мобілізації не йдемо. Не допустити створення навіть однієї сотні СС-ів. Бойкотуємо всі пропагандистські зібрання, сходи, свята, які будуть мати на меті захопити народ до СС-ів. Не гнучка тактика – лише принципово – не йдемо [48, арк. 29]”. Проте інформаційно-пропагандистські заходи ОУН (Б) щодо дивізії СС “Галичина” бажаного результату не дали. Остаточного зриву створення цього з’єднання у складі військ Німеччини не вдалося.

Виконуючи рішення III Надзвичайного Великого збору ОУН (серпень 1943 р.), у третьому періоді посилюється антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА, спрямована на представників інших національностей як серед населення, так і серед військовослужбовців воюючих сторін, котра принесла досить суттєві результати. До УПА масово переходили литовці, грузини, азербайджанці, узбеки, татари, притулок тут знаходили і євреї, що рятувалися від геноциду. На початку 1944 р., у час найбільшого масового розвитку українського визвольного руху, у складі УПА, за даними П. Мірчука, нараховувалось 15 національних загонів загальною чисельністю близько 20 тисяч вояків [323, с. 48]. Медичний персонал було представлено значною мірою лікарями–євреями. Значний кількісний склад національних загонів УПА підтверджують також і радянські документи. Так, за свідченням командира одного з партизанських з’єднань О. Сабурова, “серед бійців УПА є 40 відсотків неукраїнської національності (інгуші, турки, узбеки, грузини, осетини, черкеси, є і росіяни...) [425, с. 199]”. Тобто це свідчило про доцільність такої роботи.

Враховуючи цю ситуацію, 21–22 листопада 1943 року в житомирських лісах, за ініціативи провду ОУН (Б), відбулася Конференція поневолених народів Східної Європи й Азії, в якій взяли участь делегати різних національностей [233, с. 136].

Конференція засудила обидва воюючі між собою імперіалізми, які “несуть усім народам політичне, соціальне і культурне поневолення у формі гітлерівської “Нової Європи” чи большевицького ССРСР” та вирішила продовжувати боротьбу зі спільним ворогом. Конференція вітала “героїчну боротьбу народів Західньої і Середньої Європи проти німецького імперіалізму” і заявила “свою повну солідарність у цій боротьбі [31, арк. 9]”.

Після проведення цієї конференції з’явилися сотні листівок–звернень ОУН і УПА до російського, білоруського, молдавського, грузинського, казахського, узбецького, естонського, латвійського та інших народів із закликами творити національні відділи для боротьби проти німецьких загарбників і московських імперіалістів. Кілька таких відділів було створено при УПА, що дало привід публіцистам ОУН (Б) говорити про створення фронту поневолених народів як про доконаний факт.

Проте вже наприкінці 1943 р. було припинено формування національних відділів у складі УПА, оскільки наявність чужонаціонального елемента полегшувала радянським спецслужбам впровадження своєї агентури. Звернення до народів інших національностей тепер закликали не вступати до УПА, а творити власні національно-визвольні організації. Уже сформовані відділи рекомендувалось не “призначувати до військово-боевих завдань [284, с. 77–78]” і утримувати у певній ізоляції від інших національних відділів.

Зростання лав УПА, поповнення загонів людьми різних національностей та політичних поглядів зумовили необхідність суттєвого перегляду ідеології та політики ОУН (Б). Суттєвим зрушенням у політичній сфері стала відмова ОУН від одноосібного домінування, визнання права на існування інших політичних течій і партій, декларація свободи друку, слова, думки, віри, світогляду, рівності всіх громадян України, незалежно від національної належності, права національних меншин розвивати свою мову, культуру і т.д. Вони лягли й в основу інформаційно-пропагандистської роботи ОУН та УПА серед населення України, проте, як свідчать історичні джерела, не змогли суттєво вплинути на загальний розвиток національного руху Опору.

Починаючи з осені 1943 р., відбулися значні зміни у характері збройної боротьби українських національно-патріотичних сил проти нацистських окупантів, які суттєво вплинули і на їх інформаційно-пропагандистську діяльність. Це було пов'язано з успішними діями Радянської армії, яка поступово витісняла гітлерівські війська з території України. В цих умовах керівництво ОУН і УПА визначило недоцільним подальше проведення широких антинацистських акцій, оскільки вони ослаблювали б не тільки німців, але й визвольний рух перед лицем очікуваного більшовицького наступу [230, с. 39]. Виходячи з цього, уточнюються і завдання антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА. Вона носить більш стриманий і поміркований характер. Практично до весни 1944 року ОУН і УПА пропагувалися лише “самооборонні дії” по відношенню до нацистів, “щоб покарати за злочин і цим відстрашити ворога перед дальшими його злочинами” у тому випадку, якщо вони здійснюватимуть “грабункові” акції проти українського населення [49, арк. 44–44 зв.].

Зміна ставлення ОУН і УПА зацікавила німецькі чинники, які наполегливо (особливо військові), стали намагатися налагодити контакти з українським визвольним рухом з метою використати його для послаблення Червоної армії. Вбачаючи в цьому процесі небезпеку для українського визвольного руху як цілісності, керівництво ОУН і УПА виступило проти такого стану справ, намагаючись вести централізований переговорний процес із німцями. Тому вже в листопаді 1943 р. було видано “Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА”, а пізніше й “Комунікат. До відома членства ОУН, бійців УПА та громадянства”. У цих документах зазначалося, що німецька влада намагається з метою “компрометації, провокації і розвідки наших сил шукати і переговорювати з місцевим населенням. Свою підступну роботу вони маскують потребою боротьби з більшовиками і вигадкою про можливість налагодження відносин між українцями і німцями [54, арк. 6; 78, арк. 16–17]”. Під загрозою смертної кари керівництвом УПА було заборонено усім низовим структурам вступати у будь-які переговори з нацистами [44, арк. 4]. Але окремі командири УПА, хоча й небезкарно, вступали самовільно у переговори з

представниками вермахту, намагаючись таким чином вирішити свої місцеві проблеми [154, с. 269-271].

Незважаючи на цей факт, аналіз історичних джерел дає підстави стверджувати, що ОУН і УПА продовжували розглядати Німеччину як ворога незалежності України і намагалися використати у власних інтересах. Зокрема, про це свідчать німецькі документи. Так, у звіті оберштурбанфюрера Вігіски до генерал-лейтенанта Мюллера від 17 грудня 1944 р. вказується, що “послідовна ворожість українського руху спротиву до Німеччини не зазнала жодних змін [289, с. 115–118]”. У документі командування Армійської групи “Північна Україна” від 18 серпня 1944 р. підкреслюється, що “УПА як досі, так і тепер діє тільки для своїх, а не для німецьких інтересів [289, с. 13–14]”.

Враховуючи наявну військово-політичну обстановку, починаючи з весни 1944 р., вся антинімецька діяльність ОУН та УПА, у тому числі й інформаційно-пропагандистська, хоча й носить затухаючий характер, але продовжується майже до останніх днів німецької окупації. Останній виступ УПА проти гітлерівців відбувся 1 вересня 1944 р. у районі Коломиї [137, с. 481].

В цілому антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої України в цей період були притаманні такі тенденції:

- розподіл повноважень структур пропаганди ОУН і УПА згідно з їхніми завданнями;

- чітке виокремлення основних форм інформаційно-пропагандистської діяльності – усної пропаганди, друкованої пропаганди, радіопробанди, пропаганди ділом;

- залучення до виконання завдань інформаційно-пропагандистської діяльності всіх структур УПА, включаючи і підрозділи, функціональне призначення яких не передбачало ведення пропаганди;

- заклики до інших народів щодо створення своїх національно-патріотичних фронтів та збройних формувань і спільної боротьби проти окупантів.

Значне місце в роботі пропагандистських структур ОУН і УПА у цей період займала контрпропаганда. Це було цілком закономірно, оскільки їх антинімецька пропаганда серед населення, яка відзначалася ефективністю, дохідливістю, постановкою чітких і зрозумілих народові цілей, не могла не викликати відповідної реакції з боку німців, тим більше тоді, коли гітлерівські окупанти відчували, що “прямим тероризуючим ударом не можуть розбити УПА, а тим більше спинити українське повстання [274, с. 37]”. Тому проти ОУН і УПА було спрямовано, крім фізичного удару, посилену інформаційно-пропагандистську кампанію. Уже 22 травня 1943 р. на сторінках рівненської газети “Волинь”, що виходила під патронатом окупаційної німецької влади, була опублікована стаття “Люди з лісу і національний український інтерес [295, с. 2]”, у якій редакція “з жалем” мусила визнати, що під впливом пропаганди УПА “в ліс пішли ... люди, котрі називають себе національносвідомими українцями, більше того – навіть патріотами” й намагалася переконати, що збройні акції, як і будь-які ворожі дії проти Німеччини, чужі “українській психіці і українській традиції”.

Намагаючись залякати українців від участі в “бандах УПА”, німці розповсюджували серед населення листівки, в яких загрожували їм смертною карою. Зокрема, в листівці “Поважне слово до українського народу” [361] заявлялося, що кара передусім очікуватиме проводирів українського національного руху, які “підбурюють українське населення до вбивств та саботажу супроти німецького управління...”, а тих, хто піддається на ці “провокації”, хто “буде допомагати бандитам або навіть триматися пасивно”, очікує “заслужена кара”. Чимало німецьких листівок такого “залякуючого” змісту подає у своїй книзі М. Лебедь. Суть їх зводиться до одного: “Геть з ОУН... Багато з вас помагало бунтарям та бандитам в ганебних чинах, тому мусить промовити зброя. Ви самі винуваті в цьому... Смерть ОУН [274, с. 38]”.

Водночас німецька пропагандистська машина розповсюджувала у формі листівок заяви, у яких для відвернення симпатій народу від ОУН та УПА твердила, що в Проводі ОУН сидять агенти Москви. Зокрема, у німецькій листівці “Слухай, український народ” (червень 1943 р.) читаємо: “Москва дає накази ОУН. З таємних

наказів і вказівок, що попали нам у руки, видно, що кремлівські євреї стоять у зв'язку з ОУН. У тих таємних наказах, що скоро будуть опубліковані, ОУН означається як національно замаскована більшовицька бойова частина [286, с. 157]” і так далі. Або в іншій німецькій листівці зазначається, що “Бандера після війни має бути введений у склад українського радянського уряду [286, с. 158]” тощо. Звичайно, жодних подібних документів опубліковано не було, та й С.Бандера ніколи не міг увійти до складу радянського уряду. Відповідно до змісту цих листівок німецькими агентами велася агітаційна робота серед ОУН і УПА та українського народу.

Подібним чином ставилося до українських націоналістів і радянське керівництво. Основною лінією було визначено всіляке послаблення впливу ОУН і УПА на мешканців окупованих територій, а також протидія збройним формуванням націоналістів. На відміну від німецької, радянська пропаганда звинувачувала українських націоналістів у вислужництві перед Гітлером і людиноненависництві. Поширеною формою пропаганди радянського підпілля проти ОУН і УПА було ототожнення українських націоналістів з окупантами. Використовуючи той факт, що допоміжні адміністрації називалися українськими, а зненавиджені населенням поліцаї носять на рукавах синьо-жовті пов'язки, радянська пропаганда проголошувала їх націоналістами, а їхні злочини – істинним обличчям “українсько-німецьких буржуазних націоналістів [82, арк.. 4]”.

Підсилена грабіжницькими діями німецької армії, розстрілами цивільного населення, подібна радянська пропаганда мала успіх, назавжди відірвавши значну частину населення Східної України від боротьби під націоналістичними гаслами. Це цілком усвідомлювали у середовищі ОУН: “Колоніальна надзвичайно брутальна політика Німеччини в зайнятих нею теренах дала большевикам деякі морально-політичні атути в руки. Вона зумовила внутрішнє скріплення СРСР і дала базу для поширення большевицьких впливів назовні [158, арк. 2]”, – писала газета “Вісті” (редколегія “Юнака”) за 1943 рік.

Таке змістове наповнення радянської і німецької пропаганди свідчить про ту загрозу, яку ніс в собі націоналістичний рух опору для Німеччини та СРСР і відповідну мету керівників цих країн – скомпрометувати його в очах власного

народу та інших народів і держав. Обидві сторони намагалися показати його як рух, створений під впливом іншої сторони, який не має підтримки серед власного народу, ведучи проти нього підривну, шкідливу роботу.

Зрозуміло, що на такі звинувачення мусила відповідно реагувати й пропаганда ОУН і УПА. Так, розповідаючи про чисельні “летючки до повстанських відділів з закликem виходити з лісу і складати зброю”, УПА цілою низкою фактів, ніби “підіграючи” німецькій пропаганді, повторювала за нею: “Киньте зброю, припиніть усякий спротив, спокійно наповнюйте дальше тюрми і концтабори, давайте себе вистрілювати, йдіть на каторжні роботи в німецькі шахти та до німецьких фабрик під англійські бомби. Одним словом – займайте “відповідне місце”, призначене українському народові в “Новій Європі [430, с. 12]”.

Про дієвість пропаганди УПА свідчить й те, що збройні акції проти загарбників не припинялися. Лише за 1943 р. німці втратили від повстанців понад три тисячі своїх вояків, тоді як втрати УПА становили 1237 старшин і бійців [434, с. 2]. Зброю для своїх загонів, як це впливало з преси, УПА найчастіше здобувала в бою:

Громадянин УРСР: – У наших газетах пишуть, що німці давали українським повстанцям зброю.

Повстанець: – Вірно! Давали. Разом із життям [40, арк. 48].

Правдивість цього сатиричного діалогу підтверджує і наказ командування УПА про заборону будь-яких переговорів УПА з німцями [78, арк. 16].

Потрібно відмітити, що у своїй інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН і УПА як підпільним організаціям важко було протистояти пропагандистським структурам СРСР і Німеччини. Проте, незважаючи на явну перевагу противників у агітаційно-пропагандистській роботі, ОУН і УПА наполегливо і послідовно вели пропаганду своїх ідей. Зміст їх пропагандистської діяльності відповідав кожному конкретному етапові боротьби ОУН і УПА, беручи до уваги особливості національних середовищ, які піддавалися інформаційно-пропагандистському впливу. Ефективність цієї роботи підтверджується документами НКВС-НКДБ за липень–жовтень 1944 року, в яких визначалося, що “матеріальна підтримка бандитів

місцевим населенням не припиняється”, у той час як “у більшості населених пунктів зовсім не допомагають нашим загонам” [154, с. 247].

Отже, антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність серед населення була одним з пріоритетних напрямків у боротьбі ОУН і УПА проти німецьких загарбників в роки окупації України. Вона не була хаотичною, а велася активно й цілеспрямовано, на основі фахово розроблених програм, різноманітних наказів й інструкцій керівництва ОУН і УПА. Незважаючи на складне становище в умовах гітлерівської окупації українських земель, практично без підтримки ззовні, антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА досягла досить суттєвих результатів. Саме завдяки цій діяльності збройно-політична боротьба українських національно-патріотичних сил була зрозумілою і знаходила підтримку серед значної частини українського народу, яка ставала на шлях боротьби за незалежність України. Здійснювався дійовий вплив на осіб різних національностей та населення сусідніх країн, а також велась активна контрпропагандистська боротьба з апаратом пропаганди Німеччини, що сприяло посиленню українського визвольного руху та поширенню його ідей серед представників інших народів.

Інформаційно-пропагандистська діяльність була для українського визвольного руху так само важливою, як і бойові дії, а на окремих етапах його боротьби мала основне значення. Форми цієї діяльності були різні, але чітко виділяються такі ідеологічні аспекти, як усна, друкована та радіопропаганда, що мали свої різновиди і велися лише притаманними їм засобами.

За допомогою пропаганди ОУН і УПА намагалися створити такі умови взаємовідносин між українцями і представниками інших народів, які перебували на території України, українськими національними меншинами та народами-сусідами, які б дозволили витворити фронт спільної боротьби поневолених народів проти німецьких окупантів заради свого визволення.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено узагальнення та вирішено наукове завдання, яке полягає у дослідженні та розкритті антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення окупованої України, виявленні її змісту та спрямованості, ролі і місця в боротьбі українського народу проти німецьких окупантів у 1941–1944 роках.

Основні наукові та практичні результати дисертаційної роботи:

1. При підготовці дисертації встановлено, що антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України залишається в наукових працях недостатньо висвітленою, не відображена її роль та місце в національно-патріотичному русі Опору. Оpubліковані праці не носять комплексного, цілісного характеру, нерідко мають описовий характер, у багатьох з них містяться суперечливі положення та висновки, проглядається суб'єктивізм авторів у оцінці окремих подій. Вітчизняними та зарубіжними науковцями дотепер ще не створено узагальнюючої історичної праці з проблем антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА. Разом з тим, наявна джерельна база дає змогу досить повно висвітлити тему даного дослідження.

2. Виявлено, що ставлення українських націоналістів, – ОУН (Б) і ОУН (М) – щодо політики Німеччини зазнали еволюційних змін від співпраці до антинімецьких дій, що знайшло своє відображення в тактиці проведення їх інформаційно-пропагандистської діяльності. На початку війни Німеччини проти Радянського Союзу націоналістичні кола України беззастережно рухались у фарватері політики нацистського рейху, вбачаючи в ньому надійного союзника у створенні Української держави. Відповідно до цього в тактиці ОУН чітко відстежується пронімецький напрямок їх інформаційно-пропагандистської діяльності. Документи свідчать, що мета ОУН створити самостійну Українську державу по своїй суті була антинімецькою, оскільки суперечила загарбницьким планам гітлерівців щодо України. Антинацизм українських націоналістів був значною мірою вимушеним,

оскільки німці власноруч загнали оунівців у підпілля, не бажаючи йти на жодні компроміси в питанні самостійності України.

Доведено, що основними факторами, які обумовили перехід українських націоналістів на антинімецькі позиції, були: антиукраїнська політика нацистів і вороже ставлення окупаційної влади до намагань оунівців відновити Українську державність; арешти активістів ОУН; репресії та масове знищення окупаційною владою цивільного населення; територіальне розчленування українських земель на окремі адміністративні одиниці, які безпосередньо підпорядковувалися Берліну.

Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність серед населення була одним з головних напрямків діяльності націоналістів в роки окупації України. Її розгортання та ведення базувалося на рішеннях керівних органів ОУН і УПА, прийнятих напередодні та в ході війни. Перехід на антинімецькі позиції у пропаганді та реальних діях сприяв значному зростанню кількості прихильників ОУН і УПА, дозволив охопити своїм впливом набагато більшу частину українського населення.

3. Організацією пропагандистських осередків на теренах України займалися похідні групи ОУН. Більш активно ці завдання вирішували представники бандерівського крила організації. Доведено, що зусиллями ОУН і УПА було створено розгалужені пропагандистські структури, які займалися антинімецькою інформаційно-пропагандистською діяльністю. В ході перебігу подій ця структура постійно вдосконалювалась, оперативно змінювалась та пристосовувалась до ведення пропаганди з врахуванням ходу війни. Оптимальна структура пропаганди ОУН склалася до кінця 1943 р., що збіглося з організаційним створенням УПА, командування якої зосередило в своїх руках керівництво всіма напрямками боротьби.

Структура пропагандистських органів в ОУН і в УПА була між собою схожа. В ОУН мережа пропаганди включала: керівний орган, очолюваний головним референтом пропаганди ОУН – Головний осередок (референтура) пропаганди на рівні Проводу та відповідні референтури на крайовому, обласному, окружному і повітовому рівнях організації. Пропагандистський апарат УПА складався з Головного осередку пропаганди при Головному військовому штабі УПА – керівного

органу та відділів пропаганди при військових штабах генеральних військових округ, військових округ та територіальних відтинків. Безпосередньо, у військових підрозділах виконання завдань пропаганди покладалось на політвиховників. Було визначено пріоритетні завдання, спрямовані на забезпечення діяльності підпілля та підготовку масштабного збройного виступу з метою відновлення самостійної Української держави. Результати, досягнуті націоналістами у різних регіонах України, значно відрізнялись між собою. Більш ефективно пропагандистські завдання українськими націоналістами вирішувалися на західноукраїнських теренах.

Організаційна побудова мережі пропаганди ОУН і УПА здійснювалась за територіальним принципом. Такий підхід забезпечував збереження двох основних принципів, яких дотримувалося керівництво ОУН і УПА при створенні своєї пропагандистської мережі, а саме: принципу стратегічної централізації, сутність якого полягала у збереженні єдності і цілеспрямованості в організації роботи всієї структури пропаганди та принципу децентралізації виконання, що полягає у забезпеченні якнайбільшої оперативності пропагандистських відділів у виконанні поставлених завдань на місцях. Важливим підходом в організації інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН була позиція керівництва, яка передбачала призначення на керівні посади пропагандистського апарату всіх рівнів переважно українців. Щодо рядових співробітників дозволялось залучати представників інших народів, але, що особливо наголошується, налаштованих проукраїнськи.

В організаційному відношенні пропагандистські структури визначилися чітким розподілом повноважень підрозділів пропаганди ОУН і УПА згідно з їхніми завданнями, виокремленням підрозділів, які спеціалізувалися на основних напрямках інформаційно-пропагандистської діяльності – усної, друкованої та радіопропаганди.

З'ясовано, що діяльність осередків пропаганди ОУН і УПА підпорядковувалась чітко визначеній меті та завданням. Для неї було характерним добровільна участь у пропагандистській роботі, планування та звітність, вишкіл кадрів, використання культурно-освітніх закладів та громадських організацій в інтересах інформаційно-пропагандистської роботи.

4. Доведено, що керівництво ОУН і УПА приділяло першочергову увагу підготовці пропагандистських кадрів. Вирішення цього завдання здійснювалося кількома шляхами. Головним стала підготовка фахівців пропаганди на спеціальних фахових курсах, які діяли в кожній тактичній ланці УПА та на рівні обласних проводів ОУН. Крім того, організовувались та проводились спеціальні ідеолого-політичні вишколи, до проведення яких залучались спеціальні групи інструкторів. Підготовка пропагандистів здійснювалась також в ході навчання командних кадрів при підпільних старшинських і підстаршинських школах. Окрім нелегальних форм, для організації підготовки оунівських пропагандистів часто використовувалися й легальні культурно-освітні установи, в структурних ланках яких проводили необхідну вишкільну працю. Підготовка пропагандистів ОУН і УПА поділялася на індивідуальну та групову.

Встановлено, що керівництвом ОУН і УПА було запроваджено тривірневий спосіб підготовки фахівців пропаганди: 1) самопідготовка за допомогою методичної літератури; 2) підготовка на курсах; 3) безперервне передавання практичних знань, навичок та досвіду роботи від старшого до молодшого покоління пропагандистів. Перепідготовка, обмін досвідом, поточне навчання фахівців пропаганди проводилось і під час конференцій, нарад, підведення підсумків роботи тощо. Характерною рисою цієї роботи було те, що старші начальники, як правило, самі відвідували підрозділи, не викликаючи підлеглих до себе.

Рівень підготовки кадрів пропаганди, налагодженої керівництвом ОУН і УПА, дозволив досить успішно забезпечити пропагандистські структури всіх ланок відповідно навченими фахівцями та сприяв ефективному виконанню останніми завдань антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності.

5. З'ясовано, що головні зусилля антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА в роки окупації спрямовувалися на забезпечення консолідації населення України навколо ідеї збройної боротьби за самостійну Українську державу; залучення до визвольних змагань українського народу представників інших національностей з метою створення спільного фронту боротьби проти окупантів; боротьбу проти окупаційних планів Німеччини щодо

населення та економічних ресурсів України. На різних етапах боротьби значимість цих напрямків у пропаганді не була сталою. Частина з них грала головну роль, інша частина виходила на другорядні позиції. Але всі вони чітко відслідковуються у антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН та УПА.

Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА антинімецького спрямування протягом всього її ведення мала низку особливостей, які відрізняли її від інших напрямків пропаганди. По-перше, на відміну від антирадянського та антипольського, антинімецький напрямок пропаганди українських національно-патріотичних сил з'явився та розвинувся безпосередньо в ході війни як відповідь на німецьку політику щодо України, а за терміном ведення активного інформаційно-пропагандистського впливу був набагато коротший. По-друге, не дивлячись на антинімецьку позицію в інформаційно-пропагандистській діяльності, продовжували мати місце певні контакти українських націоналістів з німецькими військовими з метою вирішення окремих питань. По-третє, протягом всього періоду нацистської окупації України простежується неузгодженість поглядів та практичних дій між ОУН (Б) і ОУН (М) на ведення антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності, що негативно впливало на її ефективність.

Основним змістом антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА було обґрунтування необхідності боротьби проти гітлерівського окупаційного режиму як такого, що несе в собі загрозу існуванню українського народу та фактично стає на заваді зусиль щодо створення незалежної України. Німеччина поряд з СРСР визнавалась ворогом, а населення України закликалось націоналістами до боротьби з нею та її прибічниками.

Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів стала одним з визначальних чинників розширення мережі націоналістичного підпілля, припливу до складу УПА значної частини населення України та розгортання активної боротьби проти окупантів.

6. Встановлено основні періоди антинімецької інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА. Перший (червень – вересень 1941 р.) характеризується спробами оунівців легалізувати інформаційно-пропагандистський

вплив на населення України, відсутністю відкритого антинімецького змісту в агітації та пропаганді ОУН, активним поширенням своїх національно-визвольних ідей. Другий (вересень 1941 р. – лютий 1943 р.) визначається ідейно-політичною переорієнтацією ОУН, переходом у підпілля і розгортанням активної антинімецької інформаційно-пропагандистської роботи. Третій (лютий 1943 р. – жовтень 1944 р.) пов'язаний з переходом до збройних форм опору окупаційному режиму.

Специфіка використання різних форм і методів антинімецької пропаганди в кожному з цих періодів визначалася військово-політичними умовами, в яких вона проводилася. Переважала усна пропаганда, яка була більш доступна, яскраво забарвлена та емоційно спрямована. Друкована пропаганда, в силу недостатньої технічної бази, на початковому етапі значно відставала по ступеню ефективності. Враховуючи постійний розвиток поліграфічного забезпечення, та значення якого надавало керівництво ОУН і УПА цьому виду пропаганди її ефективність помітно зростає, а з появою Української пресової служби почала відігравати помітну роль в антинімецькій інформаційно-пропагандистській діяльності націоналістів.

Дієвість антинімецької пропаганди ОУН і УПА була досить високою, про що свідчить широка підтримка їх боротьби місцевим населенням.

7. Проведене дослідження розширює існуючі знання про місце і роль ОУН та УПА у боротьбі українського народу проти німецьких окупантів в період Другої світової війни та дозволяє автору сформулювати наступні *практичні рекомендації*:

- з метою підвищення ефективності комплектування Збройних Сил України на контрактній основі доцільно більш активно використовувати досвід інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА щодо залучення населення до збройних формувань;

- в умовах реформування військової освіти з метою навчання командного складу Збройних Сил України формам, методам і засобам роботи з особовим складом було б доцільним використання досвіду ОУН і УПА в організації курсової підготовки керівних кадрів всіх ланок;

- використання досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед населення є доцільним з точки зору організації взаємодії Збройних Сил

України з сучасними громадськими організаціями, що сприяло б підвищенню її ефективності в інтересах функціонування військових колективів;

- в контексті забезпечення ефективності впливу українських миротворчих контингентів на місцеве населення в районах їх відповідальності значну допомогу може надати використання досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА серед національних меншин України, що передбачає врахування етнічних та соціально-політичних особливостей населення країни перебування, використання своєї та місцевої інформаційно-поліграфічної інфраструктури, залучення до цієї роботи представників місцевого населення;

- з метою підвищення ефективності військово-патріотичного виховання населення та особового складу Збройних Сил України, їх консолідації навколо ідеї українського державотворення доцільно більш активно використовувати в засобах масової інформації історичну спадщину українських національно-патріотичних сил, їх боротьбу за утвердження Української державності.

В контексті розвитку теми подальші дослідження могли б зосередитися на вивченні інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА в регіонах України, розкритті ролі окремих особистостей, провідників ОУН і УПА в становленні та розгортанні інформаційно-пропагандистської діяльності, системи фахової підготовки пропагандистських кадрів ОУН і УПА, організації та проведення заходів контрпропаганди українськими національно-патріотичними силами в умовах війни Німеччини з СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Фонд 3676. Штаб райхсляйтера Розенберга – Einsatzstab Rosenberg. – Опис 4.

1. *Справа 317.* – Доповідь Головного керівника поліції “СС” німецько-фашистського міністерства внутрішніх справ про партизанський рух на окупованій території України. – Арк. 1–136.
2. *Справа 476.* – Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки СД в м. Києві та інших окупованих районах України. 15. 09. 1942 р. – Арк. 1–1120.

Фонд 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. – Опис 1.

3. *Справа 1.* – Резолюція наради представників українських націоналістів Львова від 6 липня 1941 р. про консолідацію націоналістичних сил. – Арк. 1–3.
4. *Справа 2.* – Рішення Другої конференції ОУН (Б) квітень 1942 р. – Арк. 1–103.
5. *Справа 4.* – Звіт про так звані „національні збори” українців у Львові від 30 червня 1941 р. – Арк. 1–12.
6. *Справа 5.* – Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. – Арк. 3.
7. *Справа 7.* – Нарис проекту основних законів в конституції так званої “Української держави. 1941 р.” – Арк. 1–9.
8. *Справа 10.* – Списки та уповноваження членів так званого “українського державного правління”. – Арк. 1–18.
9. *Справа 12.* – Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків в ОУН в західних областях України. червень-вересень 1941 р. – Арк. 1–45.
10. *Справа 13.* – Звіти про діяльність обласних і повітових осередків пропаганди ОУН в Галичині. – Арк. 1–74.
11. *Справа 14.* – Звіти про діяльність банд ОУН відправлених у східні області УРСР у травні – червні 1941 р. – Арк. 1–76.

12. *Справа 15.* – Організаційні звіти про створення адміністративних націоналістичних установ в західних і деяких східних областях України. – Арк. 1–76.
13. *Справа 17.* – Звіт про відновлення діяльності тов-ва “Просвіта” в Галичині і на Волині 2 серпня 1941 р. – Арк. 1–2.
14. *Справа 20.* – Листування голови Українського державного правління Я. Стецько з членами головного проводу ОУН. 23. 05., 2 09. 1941 р. – Арк. 1–27.
15. *Справа 39.* – Організаційна референтура. Умови співпраці з Німеччиною. – Арк. 1–11.
16. *Справа 40.* – Структура Крайової езекутиви ОУН 31 липня 1941 р. – Арк. 1–2.
17. *Справа 41.* – Звернення Крайового Проводу ОУН (Б) на західноукраїнських землях від 1 вересня 1941 р. до місцевого населення про створення Української Національної Армії. Наказ № 1 Івана Климів (Легенда). – Арк. 1–14.
18. *Справа 45.* – Лист (копія) крайового керівника проводу ОУН І. Климів-Легенди до головного проводу 1941 р. – Арк. 1–7.
19. *Справа 47.* – Інструкція організаційного референта крайового проводу ОУН ЗУЗ № 6/44, 12.02.1944 р. – Арк. 4–12.
20. *Справа 61.* – Постанови II Великого збору організації українських націоналістів від квітня 1941 р. – Арк. 1–40.
21. *Справа 62.* – Вказівки головного осередку пропаганди про основні завдання керівників осередків пропаганди та звіти про роботу цих осередків. Директиви Українського Державного Правління, 1941. – Арк. 1–45.
22. *Справа 63.* – Відозви та звернення ОУН. Заява крайового проводу ОУН, 08.1941 р. – Арк. 1–239.
23. *Справа 75.* – Пропагандистські документи, вказівки мельниківського проводу. “Інструкції На час подій” ОУН (М). – Арк. 1–113.
24. *Справа 85.* – Пропагандистські документи, вказівки для проведення мітингів та зборів 1.06.42. Пропагандистські вказівки в новій підбільшовицькій дійсності, 1944р. – Арк. 1–125.

25. *Справа 87.* – Характеристика партизанського радянського руху і відношення до нього ОУН. Листівки “Партизанка і наше ставлення до неї”. – Арк. 1–34.
26. *Справа 92.* – Начерк огляду подій, життя і боротьби під радянською окупацією від 01. 1944 до 07. 1944 р. – Арк. 61–65.
27. *Справа 94.* – Інструкції (копії) пропагандистської референтури. – Арк. 1–68.
28. *Справа 95.* – Інструкції краєвого проводу і головної команди УПА для організації виховної роботи у відділах УПА. – Арк. 1–29.
29. *Справа 98.* – Інструкція у справі Української Пресової Служби при УПА. – вересень 1943. – Арк. 5–6.
30. *Справа 102.* – Постанови (копії) III конференції організації українських націоналістів-самостійників 17–21 лютого 1943 р. – Арк. 1–6.
31. *Справа 105.* – Протокол Першої Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії, 1943 р. – Арк. 1–18.
32. *Справа 114.* – Інформація і повідомлення з території Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Запорізької областей. – Арк. 1–103.
33. *Справа 118.* – Політичні звіти і копії звітів надрайонів Володимирсько-Горохівської округи (т. 1). – Арк. 1–67.
34. *Справа 120.* – Звіти і суспільно-політичні огляди (копії) про діяльність на території Волинської області (т. 1). – Арк. 1–19.
35. *Справа 127.* – Суспільно-політичний огляд ОУН південної частини Рівненської області за 10.1943 р. – Арк. 7–15.
36. *Справа 128.* – Політичні звіти і копії звітів військової округи “Заграва” та її районів (Рівненська область) (т. 2). – Арк. 1–24.
37. *Справа 164.* – Журнал “Вісті” – орган ОУН 1943-1945 рр. – Арк. 2–2 зв.
38. *Справа 176 а.* – Періодика. Радіоінформації ОУН. – Арк. 1–105.
39. *Справа 191.* – Періодичне видання Вільна Україна. – 1943. – № 7. – Арк. 92.
40. *Справа 196.* – Повстанські перегуки // Гоп-Гоп: видання УПА. 1944. – Арк. 48.
41. *Справа 279.* – Інструктивний матеріал і відозви Краєвого та окружних проводів юнацтва, звіт про роботу з юнацтвом. – Арк. 1–105.

Фонд 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. – Опис 2.

42. *Справа 1.* – Політичні, військові та пропагандистські розпорядження ОУН під час війни. Боротьба і діяльність ОУН під час війни. – Арк. 1–408.

43. *Справа 2.* – Постанови II великого збору, другої конференції, III надзвичайного збору ОУН 1941–1943 рр. – Арк. 1–118.

44. *Справа 3.* – Накази ОУН. Комунікат до членів Організації Українських Націоналістів у справі набору людей на роботи до Німеччини, січень 1942 р. Інтерпретація наказу ГК УПА, 1944 р. – Арк. 1–87.

45. *Справа 18.* – Відозви та листівки українських націоналістів 15 серпня 1941 р. – 5 грудня 1944 р. – Арк. 1–167.

Фонд 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. – Опис 3.

46. *Справа 2.* – Повідомлення з Львівської округи та Криму про положення на місцях 1942 р. – Арк. 1–168.

47. *Справа 7.* – Документи про діяльність організації українських націоналістів (заклики керівників ОУН, листування про підривну роботу проти Радянського Союзу) 29 червня 1941 р. – листопад 1946 р. – Арк. 1–195.

Фонд 3836. З'єднання Західної групи Української Повстанської Армії “УПА–Захід”. – Опис 1.

48. *Справа 5.* – Інструкція до виконання. – Арк. 29–58.

49. *Справа 14.* – Інструкція до відома командирів відділів, 9.06.1944 р. – Арк. 44–44 зв.

50. *Справа 67.* – Пропагандистські матеріали референтури пропагандистських округів “Маківка”, “Густань” та звіти з р-ну “Сколе”. – Арк. 1–386.

Фонд 3837. З'єднання південних груп Української Повстанської Армії “УПА – Південь”. – Опис 1.

51. *Справа 2.* – Накази групи і коменданта військової округи “Холодний Яр”. – Арк. 1–33.

52. *Справа 8.* – Розпорядження по штабу буржуазно-націоналістичної УПА (01. 10. 1942 – 24. 02. 1944). – Арк. 1–78.

53. *Справа 9.* – Накази по УПА 1 лютого 1943 – 25 листопада 1943 рр. – Арк. 1–120.

Фонд 3838. З'єднання Української Повстанської Армії “УПА – Північ”. – Опис 1.

54. *Справа 4а.* – Повідомлення у справі провокацій німців до переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА, 25.11.1943 р.51. – Арк. 6.

55. *Справа 43.* – Наказ відділу "Військова розвідка" групи “Заграва”. Інформації та звіти військової розвідки з районів ВО “Заграва”. – Арк. 1–91.

56. *Справа 51.* – Копії наказів політичної референтури надрайону "Долина" та політичні звіти з територій військового надрайону "Долина". – Арк. 1–48.

57. *Справа 58.* – Суспільно-політичні звіти з військових надрайонів “Кодак”, “Зелень”, повіту “Самара” та інших. – Арк. 1–66.

58. *Справа 59.* – Звіти комендантів військових районів, що входять до надрайону “Долина”. – Арк. 1–206.

59. *Справа 83.* – Листування з командирами загонів “Котловина”, “Стріла”, “Лев”, “Морок” та інші про діяльність. – Арк. 1–144.

Фонд 3838. З'єднання Української Повстанської Армії “УПА – Північ”. – Опис 2.

60. *Справа 3.* – Інструкція про переведення в життя цілості діяльності ОУН. – Арк. 1–24.

Фонд 3838. З'єднання Української Повстанської Армії “УПА – Північ”. – Опис 3.

61. *Справа 8.* – Резолюції III надзвичайного з'їзду українських націоналістів, зведення, заклики, документи до націоналістичних журналів і газет, статті. квітень 1941 – лютий 1944 р. – Арк. 1–72.

Фонд 3967. Комендант воєнного району “Іскра”. – Опис 1.

62. *Справа 10.* – Листування з працівником надрайону “Хомою” про стан району, подання звітів до Постою та виконання наказів, звіт про роботу жіноцтва в терені. – Арк. 1–14.

63. *Справа 28.* – Інформації Української Пресової Служби, донесення про події на фронтах і міжнародну політику “Шиля”. – Арк. 1–9.

64. *Справа 49.* – Програми вчення про світогляд. – Арк. 1–30.

Фонд 3971. Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС “Галичина” (1943–1944 рр.). – Опис 1.

65. *Справа 23.* – Рукопис під назвою “Хроніка дивізії “Галичина” за 1943 р. – Арк. 1–118.

Фонд 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих Східних областей. – Опис 1.

66. *Справа 9.* – Повідомлення штабу командування начальника поліції безпеки і служби безпеки з окупованих східних областей імперського комісаріату по безпеці Венського імперського округу. Т. 5. 2 квітня – 21 травня 1943 р. – Арк. 1–122.

Фонд КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських административних установ, армійських груп і тылових охранных подразделений. – Опис 1.

67. *Справа 171.* – Доклади о боевых действиях охранных подразделений Синельниково, Яготина, Харькова. Речь А. Розенберга на совещании 20 июня 1941 р. по вопросу “О восточной проблеме” 1941–1943 рр. – Арк. 14–884.

Фонд КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських административних установ, армійських груп і тылових охранных подразделений. – Опис 2.

68. *Справа 166.* – Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції про діяльність партизан в окупованих східних областях. Арк. 1–76.

69. *Справа 376.* – Німецькі армійські групи і їх тылові охоронні підрозділи на окупованій східній території 1935–1945 рр. Додаток до журналу бойових дій № 11. Накази командира 550 тылового армійського району. – Арк. 19–624.

Центральний державний архів громадських об’єднань України

Фонд № 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Опис 22.

70. *Справа 75.* – Доповідні записки про діяльність українських націоналістів на окупованій території України станом на 5.12.1942 р., 7.01.1943 р. – Арк. 1–43.
71. *Справа 76.* – Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, діяльність українських націоналістів. Повідомлення № 1 гітлерівської служби безпеки про діяльність ОУН в Україні. 22 травня 1942 року. – Арк. 1–68.
72. *Справа 77.* – Повідомлення № 6, 7, 17, 18, 26 гітлерівської служби безпеки про агітаційну діяльність українських націоналістів та їхні арешти. 14. 08. – 23 10 1942 р. – Арк. 1–127.
73. *Справа 79.* – Повідомлення гітлерівської служби безпеки з території східних областей України про діяльність українських націоналістів № 41, 12 лютого 1943 року. – Арк. 10–38.
74. *Справа 81.* – Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, дії українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (04. 12. 1942 – 15. 01. 1943 рр.). – Арк. 1–54.
- Фонд № 1.* Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Опис 23.
75. *Справа 115.* – Розвідувальне зведення оперативної групи НКВД УРСР про діяльність українських націоналістів на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території УРСР, 1.09.1942 р. – Арк. 1–63.
76. *Справа 124.* – Розвідувальне зведення № 11 оперативної групи НКВД УРСР секретарю ЦК КП(Б)У т. Хрущову Н.С. “Про діяльність українських націоналістів на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території УРСР станом на 30.09.1942 р.” – Арк. 11–30.
77. *Справа 523.* – Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР про діяльність українських націоналістів. Таємна інструкція для німецьких військових комендантів командувача групи армій “Південь”. Інструкція 44-го армійського корпусу вермахту групи армій “Південь” від 09.11. 1941 р. – Арк. 1–192.

78. *Справа 931.* – Документи, копії документів українських націоналістичних банд і інші антирадянські листівки. Комунікат. До відома членства ОУН, бійців УПА та громадянства. Зарядження. Краєвий провід ОУН, 1941 р. – Арк. 1–177.

Фонд 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Опис 4.

79. *Справа 131.* – Кох Е., рейхскомісар України. “Доповідь про положення”, 13 листопада 1943 р. – Арк. 1–67.

80. *Справа 338.* – Копії документів і матеріалів про співробітництво українських націоналістів з німецько-фашистськими загарбниками. – Арк. 1–511.

81. *Справа 342.* – Доповіді, політичні огляди, реферати, конспекти лекцій і матеріали методичного характеру українських націоналістів, вилучені партизанським з'єднанням під командуванням Наумова. – Арк. 1–133.

82. *Справа 348.* – Звіти, листівки, заклики, листування, літературні твори і інші матеріали українських націоналістів. – Арк. 1–81.

83. *Справа 352.* – Постанови, з'їздів, конференцій українських націоналістів. III надзвичайний великий збір ОУН(Б). – Арк. 1–50.

84. *Справа 353.* – Інформації та накази українських націоналістів з приводу землі та інших питань. – Арк. 1–141.

85. *Справа 355.* – Повідомлення, політичні огляди та інші інформаційні матеріали українських націоналістів. – Арк. 1–203.

86. *Справа 358.* – Листівки і звернення оунівців та інших українських націоналістів. – Арк. 1–76.

87. *Справа 365.* – Інформаційні матеріали українських націоналістів. – Арк. 1–51.

88. *Справа 366.* – Конспекти та інші навчальні матеріали українських націоналістів. – Арк. 1–263.

89. *Справа 381.* – Конспекти та інші навчальні матеріали оунівців. – Арк. 1–291.

90. *Справа 383.* – Конспекти та інші навчальні матеріали оунівців. – Арк. 1–276.

Фонд 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Опис 70.

91. *Справа 299.* – Донесення партизанських загонів в ЦК КП(б)У про дії німецьких окупантів і українських націоналістів (13.01 – 20.04.1944 р.). – Арк. 1–22.

Фонд 62. Український штаб партизанського руху (УШПР) 1942-1946 рр. – Опис 1.

92. *Справа 220.* – Спецповідомлення до УШПР в ЦК КП(б), НКВС СРСР, ЦШПР, начальника Рівненського штабу партизанського руху В.А. Бегми. Повідомлення виконувача обов'язки начальника УШПР полковника Соколова № 005014 від 14.06.1943 р. – Арк. 1–133.
93. *Справа 227.* – Обзори, доповідні записки і спецдонесення НКВД УРСР про діяльність українських націоналістів, інших контрреволюційних українських націоналістичних організацій, створення їх військових формувань. Доповідна наркома держбезпеки УРСР Савченка начальникові штабу українського партизанського руху Строкачу про діяльність українських націоналістів у Харкові 12 травня 1943 р. – Арк. 1–181.
94. *Справа 253.* – Доповідні записки партизанських з'єднань в УШПР, довідка відділу з донесень НКВС, партизанських загонів. Повідомлення №4 гітлерівської служби безпеки про діяльність ОУН на Буковині. 17 липня 1942 року. – Арк. 1–185.

Державний архів Львівської області.

Фонд П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. – Опис 1.

95. *Справа 50.* – Протоколи зборів обласного партійного активу Львівської області. 1944 р. – Арк. 9–21, 137.
96. *Справа 67.* – Доповідна записка заступника начальника УНКВД Львівської області секретарю обласного комітету КП(б)У у Львівській області про діяльність банд формувань ОУН і УПА у Бродському районі в липні 1941 р. – Арк. 23–24; Директива і наказ філіям СП і СД в Україні від 25 листопада 1941 р. – Арк. 30.
97. *Справа 70.* – Інструкція № 544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди. 30.05.1944 р. – Арк. 11–34.

Державний архів Волинської області

Фонд Р - 1021. Волинський провід Організації Українських Націоналістів. – Опис 1.

98. *Справа 1.* – Накази, організаційні і господарські звіти, інформації про діяльність окремих груп ОУН, біографії і списки членів ОУН. – Арк. 1–128.
99. *Справа 5.* – Листівки ОУН і Головної Команди УПА. Промови на ідеологічні теми, пісні, колядки. Частина заповіді українського націоналіста. Програми вишколу медперсоналу. – Арк. 1–107.

Державний архів Рівненської області.

Фонд Р-30. Колекція документів з історії ОУН і УПА. – Опис 2.

100. *Справа 16.* – Новий тип борця-революціонера, розпорядження про встановлення адміністративної влади, конспіративна інструкція. – Арк. 1–285.
101. *Справа 32.* – Посібник для працівників Служби безпеки... – Арк. 1–306.
102. *Справа 34.* – Звіти, накази комендантів військових районів та інформації з районів. – Арк. 1–159.
103. *Справа 46.* – Періодичне видання “Радіо-інформації” 1944. – Арк. 1–128.

Фонд Р-30. Колекція документів з історії ОУН і УПА. – Опис 2.220.

104. *Справа 24.* – Звіти і накази командирів УПА. Списки загиблих. – Арк. 1–51.
105. *Справа 35.* – Політична і господарська діяльність УПА. – Арк. 1–162.
106. *Справа 38.* – Підпільні документи. – Арк. 1–117.

Державний архів Житомирської області

107. *Фонд Р – 1151.* Опис 1, справа 14. – Листи начальника поліції безпеки і СД округу Житомир. – Арк. 1–330.

Державний архів Запорізької області.

Фонд № 102 Обласний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

108. *Опис 1, справа 899.* – Матеріали партактивів області, виступи начальників райвідділів НКДБ “Про діяльність націоналістичних груп на Україні під мас німецької окупації”. – Арк. 1–164.
109. *Опис 1, справа 1172.* – Інформація НКДБ в партійні комітети після відновлення в Запорізькій області радянської влади. – Арк. 1–64.

110. *Фонд № 3. Опис 1*, справа 101. – Матеріали Мелітопольської Надзвичайної комісія по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників при міськкомі КП(б)У (жовтень 1943 р.). – Арк. 1–153.
111. *Фонд № 3. Опис 1*, справа 103. – Звіти, донесення обласного підпілля про діяльність ОУН у Мелітополі. – Арк. 20–21.
112. *Фонд № 3. Опис 1*, справа 132. – Довідка Мелітопольського комітету КП(б)У про першу міську партконференцію. – Арк. 1–4.

Державний архів Дніпропетровської області

Фонд № 19 Обласний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

113. *Опис 4, справа 52*. – Звіти УНКВС Дніпропетровської області від 25 квітня 1941 р. про підприємства і установи Криворіжжя, де діяли осередки ОУН. – Арк. Арк. 1–93.
114. *Опис 4, справа 232*. – Звіт голови УНКВС Дніпропетровської області. Арк. 1–30.
115. *Опис 5, справа 112*. – Пропагандистські вказівки підрозділам ОУН на Дніпропетровщині. – Арк. 1–29.
116. *Опис 8, справа 92*. – Звіти секретаря Дніпродзержинського підпільного міському КП(б)У "Про діяльність підпільного комітету в період тимчасової німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр." – Арк. 1–58.

II. ЛІТЕРАТУРА

117. *Азяский Н.Ф., Тюшкевич С.А.* Историография и некоторые вопросы методологии исследования темы // Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944 гг.) / Ред. коллегия: Юденков А.Ф. (глав. ред.) и др. – М.: Мысль, 1976. – С. 3–45.
118. *Айненкель А.* Відозви КРР та ОУН 1943 р. // I Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2003. – №28. – С. 78–85.
119. *Андрієвський Д.* Міжнародна акція ОУН // ОУН 1929–1954. – На чужині, 1955. – С. 141–166.

120. *Андрусяк М.* Брати грому. Художньо-документальна повість. – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство “Вік”, 2001. – 797 с.
121. *Артимів В.* Чуєш, сурми грають. У похідній групі до берегів Дніпра. Спогади з другої світової війни. Нью – Йорк, 1982. – 30 с.
122. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідея. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.
123. *Бандера С.* Перспективи української революції. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1978 – 640 с.
124. *Бар А.,* *Заленський А.* Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 116–122.
125. *Бедрій А.* ОУН і УПА. – Нью-Йорк, 1983. – 64 с.
126. *Бедрій А.* Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 87 с.
127. *Безсмертя.* Книга Пам’яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”. – 2000. – 994 с.
128. *Берекета Б.* Військовий кореспондент УПА // Голос України. – Київ, 1992. – 10 березня.
129. *Беляєв В.,* *Рудницький М.* Під чужими прапорами. Памфлети. – К.: Радянський письменник, 1956. – 254 с.
130. *Беляєв В.П.* Я звинувачую! Нариси й памфлети. – К.: Політвидав України, 1980. – 154 с.
131. *Білас Іван.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 // Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга перша. – К.: Вид-во “Либідь”, 1994. Т. 1. – 425 с.
132. *Білас Іван.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 // Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга друга – К.: Видавництво “Либідь”, 1994. Т. 2. – 685 с.
133. *Білинський А.* Світло і тіні ОУН-УПА // Голос України. – 1992. – 1, 3 липня.

134. *Бойдуник О.* На переломі (спогади). – Париж: Націоналістичне видання в Європі, 1967. – 153 с.
135. *Бойко В.* Матеріали виставки “Україна в боротьбі: “Ідея і чин” – як джерело до історії видавничої справи на Жовківщині 1947–1951 рр. // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. VI, част. 2. – С. 71–81.
136. *Бойко М.* Бібліографія періодики Волині. – Блумшгтон, 1982. – 214 с.
137. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 656 с.
138. *Бондаренко К.П.* Діяльність організації українських націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1939–1945): політичні та військові аспекти. Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.02.01 / Держ. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 1997. – 24 с.
139. *Бондарук Л.* Колки – до 55-річчя подій // Наше слово. – 1998. – № 41, листопад.
140. *Боротьба за хліб – боротьба за владу: Листівка.* – Організація Українських Націоналістів - Самостійників. – Б/м, 1943.
141. *Боротьба та діяльність ОУН на час війни.* Пропагандивні вказівки на передвоєнний час, на час війни й революції та на початкові дні державного будівництва. – Б/м, б/д. // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України – № 543.
142. *Боротьба* трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Вільна Україна, 1949. – 233 с.
143. *Брицький П.П.* Україна у другій світовій війні (1939–1945). – Чернівці: Чернівецький ун-т, 1995. – 144 с.
144. *Бурковський Г.* Організаційна структура УПА // Збірник на пошану ген. Романа Шухевича. – Мюнхен: Цицero, 1990. – С. 213–227.
145. *Бутко С., Демченко Т.* За Україну, за її волю. Короткий нарис боротьби ОУН–УПА за незалежність України (другий етап національно-визвольного руху на Україні 30-х – поч. 50-х рр.). – Чернігів, 1992. – 54 с.

146. *Бутко С.В., Кентій А.В.* На шляху до збройного чину. Інструкція до проведення в життя цілості діяльності ОУН. // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 106–118.
147. *Бухало Г.* Улас Самчук – редактор “Волині” // Шлях Перемоги. – Львів, 2000. – №8, березень.
148. *Буцько М., Кириченко С.* Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969. – 130 с.
149. *В обороні волі.* Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині, в 1941–1944 р. – Рівне, 1995. – 312 с.
150. *Верига В.* Втрати ОУН в часи Другої світової війни. – Торонто: Срібна сурма, 1991. – 206 с.
151. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Непринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка. – 1995. – 688 с.
152. *Веденєєв Д.* Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української Повстанської Армії // Воєнна історія. – К., 2002. – № 5–6. – С. 32–40.
153. *Веденєєв Д.В.* Командувач пропагандистським фронтом // Історичний календар. – К., 2003. – С. 127–132.
154. *Веденєєв Д.В., Бистрихін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
155. *Виноградов С.* Антифашистська робота патріотичних сил на окупованій території України в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.). Навч. посібник. – К.: КВГІ, 1994. – 41 с.
156. *Виноградов С.В.* Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1944): Дис...канд. іст. наук. Київський держ. ун-т ім. Т.Шевченко. – К., 1994. – 180 с.
157. *Вільне слово.* – Дрогобич, 1941. – №1. – 5 липня // НДБ ЦДІА.
158. *Вісті.* – 1943. – №3. – С.2 // НДБ ЦДІА.
159. *Вістки* // Ідея і чин. – Б/м, 1943. – № 2. – С. 31 // НДБ ЦДІА.

160. *Вовк О.* Невідомі сторінки історії УПА // Військо України, 2001 – № 11–12. – С. 37–39.
161. *Воля покуття.* – Коломия, 1941. – № 1. – 6 липня // НДБ ЦДІА.
162. *Воля покуття.* Орган Окружної управи і Організації Українських Націоналістів. – Коломия, 1941. – № 4. – 16 липня // НДБ ЦДІА.
163. *Гайвас Я.* Коли кінчалася епоха. – Париж: На чужині, 1964. – 66 с.
164. *Гайвас Я.* Переламовий рік. ОУН в 1929–1954 рр. – Париж: На чужині, 1955. – 386 с.
165. *Гайвас Я.* Пора висвітлити факти // Визвольний шлях. – 1982. – № 9. – с. 1069–1075.
166. *Гайдабура В.М.* Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис. д-ра мистецтвознавств. – К., 1999. – 19 с.
167. *Галамай С.* Боротьба за визволення України. 1929–1989. – Львів: Каменярь, 1993. – 344 с.
168. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1969. – Т.2.
169. *Гартман О.* Психічні й фізичні чинники в війні // До зброї: Журнал української військово-політичної думки. – Мюнхен, 1953. – № 18. – С. 19–26.
170. *Гладуш В.А.* Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941– листопад 1942 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук.: 20.02.22 – Київ, 2000, – 19 с.
171. *Головко Т.* ОУН–УПА – смолоскип нації // Трибуна. – 1992. – №1. – С. 12-14.
172. *Головна редакційна колегія.* Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2003. – 624 с.
173. *Голос Волині.* – 1942. – 15 липня.
174. *Голубченко І.* Коли ми вмирили, нам дзвони не грали. ОУН–УПА в боротьбі за державну незалежність (1942–1953 рр.) // Дзвін. – 1993. – № 2–3. – С. 117–128.

175. *Горбуров Є.Г.* Рух опору і націоналістичне підпілля на півдні України та в Криму в період окупації (1941–1943 рр.) Автореф дис. кан. іст. наук.: 20.02.22. – Київ, 2003, – 19 с.
176. *Горєвалов С.І.* Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів: Видавництво відділення військової підготовки ДУ «Львівська політехніка», 1997. – 320 с.
177. *Горєвалов С.І.* Преса УПА – важливий ідеологічний засіб визвольних змагань українського народу (1943–1950 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення П'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17–18 травня 1999 р.). – Львів, 1999. – С.175–179.
178. *Горєлов М.Є.,* Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К. ТОВ УВПК “ЕксОб”, – 2005 – 632 с.
179. *Городиський Зенон.* Українська Національна Рада. // Історичний нарис. – К.: Вид-й дім “Академія”, 1993. – 143 с.
180. *Гриневич В.А.,* Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т. 2.: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – 529 с.
181. *Гриньох І.* Ще у справі українського військового духівництва // Літопис Голгофи України. – Дрогобич, 1994. – Т. 2. – С. 270
182. *Гриньох І.* Дивізія “Галичина” й українське підпілля // Броди: Збірник статей і нарисів за ред. О. Лисяка. – Мюнхен, 1951. – С. 30–39.
183. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ: Генеза, 2000. – 360 с.
184. *Гунчак Т.* У мундирах ворога. – К.: Час України, 1993. – 208 с.
185. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
186. *Даниленко С.Т.* Дорогою ганьби і зради. Про злочинну діяльність української церкви. – К.: Наук. думка, 1970. – 157 с.

187. *Дем'ян Г.* Організатор повстанської радіовисильні. Іван Клим – “Митар”, “Бурмач” (19 січня 1909 – 9 березня 1944) // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 3. – С. 100–112.
188. *Деревінський В.* Пропагандистська діяльність ОУН-УПА // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 92–101.
189. *Деревінський В.Ф.* Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. – К., 2003. – 19 с.
190. *Дмитерко О.* Організація усної пропаганди ОУН і УПА (1944–1950 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського Державного університету. – 2002. – Вип. 7. – С. 27–32.
191. *Дмитрук К.* Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР – Львів: Каменярь, 1972. – 223 с.
192. *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. – К., 1976. – 320 с.
193. *Дмитрук К.* Свастика на сутанах. – К.: Політвидав України, 1973. – 342 с.
194. *Дмитрук К.* Жовто-блакитні банкрути. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.
195. *Довідник з історії України. Т. 3 (Р–Я) / За ред. І.З. Підкови, Р.М. Шусти.* – К.: Генеза, 1999. – 688 с.
196. *Дробот І., Кучер В.* Провідник Андрій Мельник // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 3–19.
197. *Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. К. Кондратюк, В. Футала, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін.* – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – 608 с.
198. *Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.).* – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 252 с.
199. *Друмов В.* Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на півдні України у 1941–1944 році // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності. ОДУ. Ч.2. – Миколаїв - Одеса, “Тетра”, 1999. – С.187–195.

200. *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь у боях за українську державність. – Чернівці, 1995. – 271 с.
201. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН. – Ч.І. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. – 190 с.
202. *Дужий П.* Офіційний журнал “Ідея і чин” (1942–1946 р.) // Українська періодика: історія і сучасність: Тези науково-теоретичної конференції. – Львів, 1993. – С. 90–94.
203. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН. – Ч.ІІ. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 206 с.
204. *Жилюк В.* Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько-фашистської окупації. // Пам’ять століть. – 2004. – № 2. – С. 109–119.
205. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
206. *Забуттю не підлягає.* Нариси, спогади, оповідання. – Херсон, 1994. – 360 с.
207. *Загрянвий Е.Н.* Свастикой клейменные: (Об ОУН–УПА) // Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали науково-практичної конференції (9 квітня 1993). – К.: Інститут історії НАН України, 1993. – С. 67–72.
208. *Залески А.Т.* Быт беларуских сялян у партызанским краи. – Минск, 1960. – 210 с.
209. *Замлинський В.О.* Тавровані презирством народу. Про антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1974. – 96 с.
210. *Замлинський В.О.* Шлях чорної зради. Про людиноненависницьку ідеологію і злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів. – Львів, 1969. – 197 с.
211. *Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА 1945–1998 рр. / Інститут історії України НАН України. – Київ, 1999. – 173 с.
212. *Зовенко Орест.* Безіменні: Спогад учасника новітніх визвольних змагань. – Б. м., 1946. – 80 с.
213. *Золотий тризуб.* – Калуш, 1941. – №1. – 10 липня.

214. *Историография* истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны // *Историография* истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 353-394.
215. *Итоги* второй мировой войны – Минск, 1957. – 640 с.
216. *Іванишин В.* Нація, державність, націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 176 с.
217. *Іванченко М.* Почуте і побачене. Звенигородський терен ОУН на Черкащині // Національно-визвольна боротьба 20–30-х років ХХ ст. в Україні. – Київ-Львів, 1993. – С. 269–271.
218. *Льюшин І.* Антипольській фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 94–104.
219. *Інж. Ч.* Пропаганда як чинник воєнної стратегії // Самостійна Думка. – 1933. – № .5–6. – С. 150–158.
220. *Історія* Миколаївщини. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – М., 1997. – 174 с.
221. *Історія* української літератури ХХ ст. – У 2-х кн. – Кн. II, Ч. I. – К.: Либідь, 1994. – 368 с.
222. *Історія* українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.
223. *Історія* військових формувань України: Навч. посіб. / Сокаль І.І., Костенко Ю.І., Малюга В.М. та ін. – К.: НАОУ, 2006. – 234 с.
224. *Історія* Української РСР / Відпов. ред. В. Клоков. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 7.
225. *Кагуй П.* Матеріали і документи до історії УПА. ОУН у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому. – Вип. III. – Київ, Львів. 1993. – 345 с.
226. *Камінський А.* Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі // Сучасність. – 1992. – №7. – С.61–68.
227. *Канигін Ю.* Арійський гітлеризм. // Дніпро. – 1997. – № 7–8. – С. 100–134.

228. *Кентій А.В.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 202 с.
229. *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 285 с.
230. *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 218 с.
231. *Кентій А.В.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.
232. *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 61 с.
233. *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с.
234. *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
235. *Климишин М.* В поході до волі: Спомини. – Торонто, 1975. – 398 с.
236. *Клоков В., Кулик І., Слинько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220 с.
237. *Клоков В.І.* До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. ст. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 5–29.
238. *Книш З.* Перед походом на Схід // Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. І частина. – Торонто: Вид-во “Срібна сурма”, 1952. – 187 с.
239. *Книш З.* При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: Вид-во “Срібна сурма”, 1970. – 186 с.
240. *Книш З.* Розбрат. // Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: Вид-во “Срібна сурма”. Б. р. в. – 431 с.
241. *Книш З.* Становлення ОУН / Передмова д-ра Д. Квітковського. Мовна ред. Ю. Куценка – Шеремета. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, – 1994. – 125 с.

242. *Книги 3*. Б'є дванадцята: спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 384 с.
243. *Ковалевський З*. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С.76–81.
244. *Коваль М.В*. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.3–21.
245. *Коваль М.В*. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С.3–19.
246. *Коваль М.В*. ОУН–УПА і “третій рейх” // Політика і час. – 1991. – №6. – С. 24–29.
247. *Коваль М.В*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.
248. *Коваль М.В*. Україна: 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.
249. *Коваль М.В*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки: В 15 томах. – Т. 12. – К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 1999. – 335 с.
250. *Кокін С.А*. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 208 с.
251. *Кондратюк К., Кондратюк С*. Репресії органів НКВС проти населення західних областей // Наукові зошити Львівського національного Університету ім. І.Франка. Історичний факультет. – Вип. № 3. – 2000. – С. 141–154.
252. *Король В.Ю*. Історія України: Посібник для абітурієнтів. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 360 с.
253. *Коростильов В*. Таємниця Гуляйпільської ОУН. – Татарбунари Одеської обл.: Лиман, 1997, липень. – № 4. – С.4–5.

254. *Косик В.* Надо ли реабилитировать ОУН-УПА? // *Голос України*. – 1993 – 14 травня.
255. *Косик В.* Україна під час другої світової війни 1938–1945. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто.: Б.в. – 1992. – 729 с.
256. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. У 3 т. / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів.: Т. 1. 2000. – 382 с.
257. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. У 3 т. / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів.: Т. 2. 2000. – 383 с.
258. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. У 3 т. / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів.: Т. 3. – 2000. – 367 с.
259. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ у Львові, 1993. – 659 с.
260. *Костецький І.* Принципи українства // *Дніпрова хвиля*. – Кременчуг, 1941. – №3. – 5 листопада.
261. *Кость С., Тимчишин О., Федірко К.* Нариси з історії української військової преси. – Львів. Вид-во «Світ», 1998 – 356 с.
262. *Кот С.І.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. – К.: Сфера, 2005 – С. 126–140.
263. *Кралин П.* Основні стереотипи пропаганди УПА повоєнного періоду // *Розбудова держави*. – 1997. – № 1. – С. 16–25.
264. *Красюк А.И.* Страницы героической летописи: Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Киев-Одесса: Вища школа, 1984. – 159 с.
265. *Кубійович В.* Початки української дивізії “Галичина”// *Українська Дивізія “Галичина”*: Матеріяли до історії. – Торонто; Нью-Йорк, 1990. – С. 21
266. *Кук В.* Степан Бандера (1909–1999 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 49 с.

267. *Кульчицький С.В.* Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. – 2000. – №2. – С. 32–44.
268. *Кульчицький С.В.* Історичний висновок про діяльність ОУН–УПА // Сучасність. – 2001. – №2. – с. 50–75.
269. *Кучер В.І.* ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.
270. *Кучер В.І., Чернега П.М.* 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга світова війна. – К.: Віпол. – 1995. – 68 с.
271. *Лаврів П.* Історія південно-східної України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. – 204 с.
272. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 208 с.
273. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу // Сторожа. – Київ, 1991. – № 1. – С. 9–21.
274. *Лебедь М.* УПА. Німецька окупація України. Частина I. – Б/м, б/д. – 319 с.
275. *Ленська В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 73–89.
276. *Лернатович О.* А зброєю стало перо. // За вільну Україну. – 1942. – 4 серпня.
277. *Лисенко О. Є.* Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / Заг. ред. Кузьмука О.І. – К.: “Ін Юре”, 2001, – 448 с.
278. *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.
279. *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1999. – 152 с.
280. *Ліпкан А.* Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом. // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 48–58.

281. *Літопис* нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 1. – Львів: Просвіта, 1993. – 798 с.
282. *Літопис* нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2. – Львів: Галицька видавничча спілка, 1997. – 664 с.
283. *Літопис* Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 1.: Видання Головного Командування УПА. – Київ-Торонто, 1995. – 482 с.
284. *Літопис* Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 2.: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ-Торонто, 1999. – 784с.
285. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1985. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація, кн. 1: Початки УПА: Док. і мат. – 255 с.
286. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1985. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація, кн. 2: Початки УПА: Док. і мат. – 256 с.
287. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Ред. Є. Штендера; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація, Кн. 3: Спогади учасників. – 309 с.
288. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Упоряд. Т. Гунчак; Відп. ред. Є.Штендера; Співред. П.Потічний; Вид-во Літопис УПА. – Торонто. – 1983. – Т. 6: УПА в світлі німецьких документів, кн. 1: 1942 – червень 1944. – 256 с.
289. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Упоряд. Т. Гунчак; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1983. – Т. 7: УПА у світлі німецьких документів, Кн.2: червень 1944 – квітень 1945. – 265 с.
290. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Ред. П. Потічний; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 16: Підпільні журнали закерзонської України 1945–1947. – 608 с.
291. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Ред. П. Потічний; Вид-во Літопис УПА. – Торонто, 1991. – Т. 21: УПА у світлі німецьких документів, Кн.3: червень 1941 – травень 1943. – 271 с.

292. *Літопис* Української повстанської армії: В 32 т. / Ред. Ю. Маївський, Є. Штендера; Вид-во Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1996 – Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942–46. – 342 с.
293. *Логунова Т.А.* Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск 1941–1945. – М.: Изд-во Московского университета, 1985. – 128 с.
294. *Луцький О.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1995. – С. 106–107.
295. *Люди з лісу і національний український інтерес* // Волинь. – Рівне, 1943. – 22 травня.
296. *Макар В.* Бойові друзі. Збірник споминів з дій ОУН. – Торонто: Гомон України, 1980. – Т. 1. – 415 с.
297. *Макар В.* Бойові друзі. Збірник споминів з дій ОУН. – Торонто: Гомон України, 1993. – Т. 2. – 418 с.
298. *Макар В.* Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН // Визвольний шлях. – Лондон. – 1982. – №5. – С. 536–544; №6. – С. 664–670; №7. – С. 790–798; №8. – С. 943–948.
299. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – Кн. 2. – 248 с.
300. *Малюга В.М.* Антифашистська інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН-УПА серед населення окупованих територій України // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник, 2004. – № 3(27) – С. 164–174.
301. *Малюга В.М.* Антифашистська спрямованість інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН-УПА на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – Вип. 17. – С. 175–180.
302. *Малюга В.М.* Пропагандистські осередки ОУН і УПА, їх структура та діяльність у 1941–1944 рр. // Вісник Київського славистичного університету. Серія: історія. – К.: КСУ, 2005. – Вип. 20. – С. 119–128.

303. *Мандрич М.* Український націоналізм: історія та сучасність. // *Персонал.* – 2006. – № 2. – С. 18–22.
304. *Мануїльський Д.З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини: Доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 24 с.
305. *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Торонто – 1998. – 214 с.
306. *Масловський В.* Жовто-блакитна мафія. (Про злодіяння українських буржуазних націоналістів). – Львів: Каменяр, 1975. – 207 с.
307. *Матла З.* Південна похідна група. – Мюнхен: Ціцер, 1952. – 32 с.
308. *Матла З.* У Дніпропетровську // *Ярослав Стецько.* 30 червня 1941 р. – 1967. – С. 15-417.
309. *Мельник А.* Україна та новий лад в Європі. // *Рогатинське слово.* – 1941. – № 2, 26 липня.
310. *Мечник С.* В підпіллі революційної ОУН. – Львів: Край, 1993. – 143 с.
311. *Мечник С.* У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів, 1992. – 100 с.
312. *Мигович І.* Українська церква і український буржуазний націоналізм – К., 1981. – 142 с.
313. *Мизак Н.С.* За тебе моя Україно. У 2-х кн. Кн. друга: Чортківський надрайон ОУН. – Чернівці. 2000. – 416 с.
314. *Мизак Н.С.* За тебе моя Україно. У 2-х кн. Кн. перша: Південне надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці: “Буковина”. 1998. – 447 с.
315. *Мизак Н.С.* Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький державний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 223 с.
316. *Мизак Н.С.* Антифашистська боротьба ОУН–УПА на території південних районів Тернопільської області у роки Другої світової війни // *Питання історії України: Зб. наук. статей.* – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 186–201.

317. *Миколаївщина*: літопис історичних подій. – М.: 2002. – 709 с.
318. *Мировая война 1939–1945*. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 538 с.
319. *Мирон Д.* (Максим Орлик) Ідея і чин України. – б/м, 1941. – 129 с.
320. *Мірчук П.* Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року. Його генеза та політичне й історичне значення. – Нью-Йорк: Видання Головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1952. – 64 с.
321. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. I. – Мюнхен, 1968. – 639 с.
322. *Мірчук П.* Степан Бандера символ революційної безкомпромісовості – Нью-Йорк. – Торонто, 1961. – 159 с.
323. *Мірчук П.* УПА (1942–1952): Коротка історія. – Тернопіль: Збруч, 1993. – 85 с.
324. *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі”). – Т. 1. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв'язнів, 1985. – 222 с.
325. *Мірчук П.* Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир Армії безсмертних. – Нью-Йорк: Товариство колишніх вояків УПА, 1970. – 269 с.
326. *Мірчук П.* Українська Повстанча Армія 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів: Книгозбірня “Просвіти”, 1991. – 447 с.
327. *Міхненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк: Юго-Восток. 2000. – 153 с.
328. *Міхненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.). – Донецьк: Юго-Восток. 1999. – 464 с.
329. *Мороз В.* Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип.9. – С. 217–229.
330. *Мороз О., Злупко С.* Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. – Львів, 1987. – 186 с.
331. *Мороко В.М.* ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці іст. фак-ту. (Запорізький держ. ун-т). – Вип.2. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 148–159.

332. *Мотика Г.* Антипольська акція ОУН-УПА та Польська реакція на дії УПА // *І Незалежний культурологічний часопис.* – Львів, 2003. – №28. – С.31–56.
333. *Мудрик-Мечник С.* ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (причинки до історії, спогад). – Львів, Галицька видавнича спілка., 1997. – 142 с.
334. *Мудрик-Мечник С.* Шляхами підпілля революційної ОУН. – Львів: Універсум, 1997. – 115 с.
335. *Мудрик-Мечник С.* Закордонні частини Організації Українських Націоналістів. – Львів, 1995. – 136 с.
336. *Муковський І., Лисенко О.* Українська Повстанська Армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // *Воєнна історія.* – 2002. – №5–6. – С. 10–31.
337. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертівність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 567 с.
338. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944 гг.). Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1974. – 168 с.
339. *На зов Києва.* Український націоналізм в роки Другої світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – 542 с.
340. *Наш шлях.* – 1942, січень // *НДБ ЦДІА.*
341. *Нікольський В.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 178 с
342. *Нова доба.* – 1941. – 24 вересня // *НДБ ЦДІА.*
343. *Нова доба.* – 1941. – 28 листопада // *НДБ ЦДІА.*
344. *Нові шляхи виховання української молоді // Дніпрова хвиля.* – Кременчуг, 1941. – №4. – 9 листопада.
345. *Оглашению не подлежит: СССР – Германия 1939–1941.* Документы и материалы. – М.: Московский рабочий, 1991. – 365 с.
346. *Озимчук О.* Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1945 рр.). На матеріалах Волині. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 19 с.

347. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* / Відповід. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005 р. – 495 с.
348. *Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність):* Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА (16–17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ). – Стрий: Товариство “УВІС”, 1993. – 124 с.
349. *Осадчук П.* Цілком таємно. Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. // Літературна Україна. – 1991, 14 грудня.
350. *Останній сталінський удар.* – Херсон, 1997. – 263 с.
351. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955.* Зб. документів. – Париж: Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 371 с.
352. *ОУН про земельне питання* // Тризуб. – Калуш, 1941. – №7. – 31 серпня.
353. *Павлюк І.* Преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1941–1944 рр.: історико-типологічний та ідеологічний аналіз // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – С. 192–205.
354. *Пасічник Б.* Криївки // За Вільну Україну. – Львів, 2002. – 20–21 вересня.
355. *Патриляк І.К.* Діяльність ОУН(б) у 1940–42 рр. (військовий аспект): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
356. *Патриляк І. К.* Підготовка бандерівською ОУН антирадянського повстання на території Західної України (січень 1940 – червень 1941 рр.) // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 76–91.
357. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Револуційного проводу (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 127–138.
358. *Патриляк І.К.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С. 81–95.

359. *Перехрест О.Г.* Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – С. 163–171
360. *Пігідо-Правобережний Ф.* Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
361. *Поважне* слово до українського народу. – Б/м, б/д // (ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України – № 420.
362. *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. IV вид. – На чужині, 1951. – 148 с.
363. *Поліщук Віктор.* Політична і юридична оцінка ОУН і УПА. – Торонто: Б. в., 1997. – 173 с.
364. *Поліщук О. О.* Реакційна сутність концепцій держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. – К. Вища школа, 1981. – 290 с.
365. *Полтава П.* Безпосередньо за що ми ведемо наш бій? – Б/м, 1949. – 48 с.
366. *Попович Мирослав.* Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
367. *Попок А.* Українці в державах Балтії // Самостійна Україна. – К., 1998. – Ч. 3. – С. 45–52.
368. *Потічний П.* Політична думка українського підпілля 1943–51 рр. // Сучасність. – 1997. – № 1. – С. 80–88.
369. *Потічний П.* Україна в другій світовій війні. – Альберта, 1980. – 122 с.
370. *Потічний П.* Українські військові формації // Україна в Другій світовій війні (збірник доповідей). – Б. м., 1957. – С. 21–31.
371. *Потічний П.* Українсько-російські відносини у політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // Сучасність. 1992. – №7. – С. 12–45.
372. *Про долю Остлянду* // Волинь. Український часопис. – Луцьк, 1942. – 19 липня.
373. *Проблема ОУН–УПА.* Попередня історична довідка / Під ред. С.В. Кульчицького. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 128 с.
374. *Прокоп М.* Київ, 1942 // Сучасність. – 1991. – № 1. – С. 108–124.

375. *Прокоп М.* Українське протицистицьке підпілля. 1941–1944 // Сучасність. – 1989. – № 7–8. – С. 126–139.
376. *Проміжний* звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА. // Інститут історії України НАН України. – Київ, 2000. – 38 с.
377. *Рожич М.Є.* 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. – К., 1992. – 60 с.
378. *Романишин Ю.* Преса ОУН–УПА 40–50-х рр. ХХ ст.: джерелознавчий аспект // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17–18 травня 2002 р.). – Львів, 2002. – С.186–190.
379. *Романишин Ю.* Пропагандивна діяльність ОУН–УПА 40–50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип.9. – С. 222–229
380. *Романів О., Федущак І.* Західноукраїнська трагедія 1941 р. // Українознавча бібліотека НТШ. № 18. – Львів: Нью-Йорк, 2002. – 430 с.
381. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.
382. *Савчук П.* Збройні сили України: Етапи вічного походу. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1992. – 104 с.
383. *Самчук Улас.* На білому коні. Спогади. – Львів: Літопис Червоної Калини, 1999. – 286 с.
384. *Семененко О.* Харків, Харків... – Харків; Нью-Йорк, 1992. – 51 с.
385. *Семенів З.* Криївки і бункри – гріб чи шапка-невидимка підпілля. // До зброї. – Мюнхен, 1953. – № 21. – С. 2–4.
386. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
387. *Семистяга В.Ф.* Лицар боротьби за незалежність України // Бахмутський шлях. – 1995. – №3–4. – С. 34–36.

388. *Сергійчук В.* Діяльність підпілля ОУН на Сході України // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1995. – № 8. – С. 119–125.
389. *Сергійчук В.* Наша кров – на своїй землі. – Київ, 1996. – 44 с.
390. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
391. *Сергійчук В.* Робітники ОУН на СУЗ. // *Шлях перемоги*. – 2000, 11 травня.
392. *Скоробагатов А.В.* ОУН в Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1999 – №6 – С. 81–89.
393. *Скорупський М.* Туди де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.
394. *Сливка Ю.* У пошуках історичної правди // *Українська Повстанська Армія (Збірник праць до 60-річчя УПА)*. – Львів, 2003. – С.5–13.
395. *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 3–4. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 19–26.
396. *Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А.* Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998 – 84 с.
397. *Содоль П.* Українська Повстанська Армія, 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк. “Пролог”, 1994. – 199 с.
398. *Содоль П.* Українська Повстанська Армія, 1943–1949. Довідник. Випуск другий – Нью-Йорк. “Пролог”, 1995. – 296 с.
399. *Сорока Ю.* Польсько-українське протистояння на Волині у роки Другої світової війни // *Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем*. Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни. (До 60-річчя перемоги над фашизмом). Зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – С. 206–226
400. *СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939)*. Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1971. – 521 с.

401. *Стародубець Г.* Внутрішньополітичні конфлікти в ОУН, як один із гальмівних чинників розвитку українського антифашистського руху опору в 1942 році. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. VII. Серія: історія. Зб. наук праць. – Тернопіль, 1998. – с. 127–137.
402. *Стародубець Г.* Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі (друга половина 1943–1944 рр.). // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 199–204.
403. *Старосольський В.* Пропаганда // Сурма, 1927. – №.5.
404. *Старосольський В.* Пропаганда // Сурма, 1928. – №.1.
405. *Стасюк О.* Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 172–192.
406. *Стасюк О.* Еволюція ідейно політичних поглядів керівництва ОУН // Українська Повстанська Армія (До 60-річчя утворення). – Львів, 2003. – С.242–259.
407. *Стасюк О.* Підпільні видання ОУН–УПА (40–50-ті рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (21–22 грудня 1994 р.). – Львів-Житомир, 1994. – С.70–74.
408. *Стасюк О.* Пресові видання ОУН, УПА, УГВР // Українська Повстанська Армія (До 60-річчя утворення). – Львів, 2004. – С. 329–357.
409. *Стасюк О.Й.* Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1954 рр.): Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – 185 с.
410. *Стахів Є.* Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Літ. ред. В. Пашенко. – К.: Вид-во “Рада”, 1995. – 317 с.
411. *Стахів Є.* Останній молодогвардієць. – К.: Варта, 2004. – 496 с.
412. *Стахів Є.* Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні. – К., 1993 – С. 145–159.

413. *Стахів Є.* ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині // Сучасність, 1986. – № 6. – С. 98–112.
414. *Стахів Є.* Українське революційне підпілля в Донбасі в роках 1941–43 // Українські вісті. – 1954. – 3 жовтня.
415. *Стех Я.* В 100-ліття українського патріота др. Матвія Лотовича // Визвольний шлях. – 2003. – № 9. – С. 45–57.
416. *Сулятицький Т.* Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах // Шлях Перемоги. – Львів, 2000. – №14, квітень.
417. *Терлиця М.* Націоналістичні скорпіони. – К., 1963. – 207 с.
418. *Титаренко Д.М.* Преса східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук.: 20.02.22 – Київ, 2002. – 19 с.
419. *Титаренко Д.М.* Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 222–229.
420. *Ткаченко С.* Повстанческая армия (тактика борьбы) / Под общ. ред. А.Е. Тараса / Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000 – 512 с.
421. *Торжество* історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Під редакцією М. Олексюка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. – 803 с.
422. *Тороповський М.* Ім'я злочинця – відоме. – Львів: Каменярь, 1978. – 52 с.
423. *Троцинський В.П.* Найманці фашизму. (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.). – К.: Політвидав України, 1981. – 136 с.
424. *Туркало К.* Тортури. – Київ; Нью-Йорк, 1963. – 164 с.
425. *Україна* у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994 р.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 282 с.

426. *Українська націоналістична преса // Організація Українських Націоналістів, 1929–1954 рр.: 36. статей у 25-ліття ОУН. – Франція: Вид-во Першої Укр. друкарні, 1955. – С. 220–230.*
427. *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25–26 серпня 1992 р.). – К., 1993. – 240 с.*
428. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. збірник документів і матеріалів / За заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука. – Львів-Київ, Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 556 с.*
429. *Українське слово. – 1941. – 2 жовтня // НДБ ЦДІА.*
430. *Українці! // До зброї. Видає політичний відділ УПА. – Б/м, 1943. – № 7–8.*
431. *Українці! Селяни! Робітники! Службовці!: ОУН. – Київ, 1941 // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України – № 421.*
432. *Учителі Українці!: Листівка. – Б/м, б/д // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України – № 453.*
433. *Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. // Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – 52 с.*
434. *Федорців В.І. УПА воювала з німцями // Вільне життя. – Тернопіль, 1994. – 14 жовтня.*
435. *Філософічні основи українського націоналізму // Дзвін. – Кривий Ріг, 1941. – 8 жовтня.*
436. *Фляйшхауер І. Пакт. Гітлер, Сталін і ініціатива німецької дипломатії 1938–1939. – М.: Прогрес, 1991. – 386 с.*
437. *Хмель С.М. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Лондон.: Видання ЗЧ ОУН., 1959. – 274 с.*
438. *Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Борисфен. – 1993. – № 11. – С. 3–12.*

439. *Ходанович О.* Державотворча діяльність похідних груп ОУН на окупованій території України (1941–1942 рр.). // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 170–175.
440. *Ходанович О.* Національно-патріотичне підпілля Уманщини (1941–1944 рр.) // Умансько-Ботошанська операція 1944 року: До 60-річчя Перемоги. – К.: Наук. світ, 2005. – С. 46–53.
441. *Ходанович О.* Створення похідними групами мережі осередків ОУН на території окупованої України (1941–1942 рр.) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 18. – С. 252–258.
442. *Холодницький В.Ф.* Поляки Буковини під час Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 148–154.
443. *Чайковський А.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика. – К.: “Україна”, 1944. – 297 с.
444. *Чередниченко В.* Націоналізм проти нації. – К.: Політвидав України, 1970. – 191 с.
445. *Чередниченко В.* Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К.: Вид. “Політ. літ. України”, 1983. – 325 с.
446. *Чорномаз Б.Д.* Національно-патріотичне підпілля Уманщини у другій світовій війні (військово-політичний аспект). Дис. ... кан. іст. наук: 20.02.22. – Львів, 2005. – 207 с.
447. *Чорномаз Б.Д.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941-1945-х роках: Монографія. – Умань: Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2002. – 401 с.
448. *Чуев С.* Проклятые солдаты. М.: Изд-во Эксмо, Яуза, 2004. – 576 с.
449. *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН. (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). – Мюнхен.: Вид-во “Український Самостійник”, 1958. – 369 с.

450. *Шанковський Л.* УПА й Дивізія // Українська Дивізія “Галичина”: Матеріали до історії. – Торонто; Нью-Йорк, 1990. – 268 с.
451. *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
452. *Шаповал Ю.* “Золотий вересень” 1939-го: Як це робилося насправді // Літературна Україна. – 1999. – 23 вересня.
453. *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
454. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
455. *Ширер У.* Взлет и падение третьего рейха. – Т. 2. – М., 1991. – 398 с.
456. *Шуляк О.* В ім'я правди // Дійсність про Українську Повстанчу Армію. – Буенос-Айрес. – 1948. – 37 с.
457. *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід. – Львів: Б.в., 1991. – 34 с.
458. *Щеглюк В.* Як роса на сонці. – Львів, 1992. – 128 с.
459. *Яблонський Г.* Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции. В 3-х кн. – Кн. 3. – М., 1966. – С. 21–29
460. *Яким С.* Передумови творення Української Головної Визвольної Ради та її історичне значення // Вісн. ДУ “Львів. політехніка”: Держава та армія. – № 377. – Львів: ДУ “Львів. політехніка”, 1999. – С.175–183.
461. *Ярош Б.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 164 с.
462. *Armstrong J.A.* Ukrainian Nationalism 1939–1945. – New York: CUP, 1963. – 271 p.
463. *Bailey B.* The Captive Nations. – Chicago: Chas, Hallberg and Co., 1969. – 128 p.
464. *Bais G.* UPA // Die Ukrainische Volksgruppe im Generalgouvernement. – Berlin, 1952, – S. 159–192.
465. *Brockdorf W.* Geheimkomandos des Zweiten Weltkrieg. – Munchen, 1967. – 156 s.

466. *Gross J.I.* Revolution from Abroad. The Soviet Conguest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton. – NJ, 1988. – 298 p.
467. *Chirovski N.* An Indtroduction to Ukrainian Histori. – Vol III. – New York: Philosophical Library, 1986. – 298 p.
468. *Cooper M.* The Nazi War Against Soviet Partisans 1941–1944. – N.Y.: CUP, 1963. – 169 p.
469. *Madajchuk Ch.* Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. T.II. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970. – 528 s.
470. *Motyka G.* Tak bylo w Bieszczadach (walki polsco-ukrainskie 1943–1948). – Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1999. – 551 s.
471. *Olszanski T.* Konflikt polsko-ukrainski 1943–1947 // *Wież.* – Warszawa, 1991. – №11–12. – S. 214–232.
472. *Siwicki M.* Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. – Warszawa, 1992. – T. 1. – 298 s. i T. 2. – 334 s.
473. *Torzecki R.* Polacy i Ukraiacy. Sprawa ukrainska w czasie II wojni swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.